

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI

TABIIY FANLAR FAKULTETI
IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYA KAFEDRASI
HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARI NAZARIYASI
VA AMALIYOTI

O'QUV-USLUBIIY MAJMUUA

SAMARQAND

Quvondiqov O. Hududiy ishlab chiqarish majmualari nazariyasi fanidan o'quv-uslubiy majmua (bakalavriat talabalari uchun) – S.: SamDU, 2012.

Mazkur o'quv-uslubiy majmua «Hududiy ishlab chiqarish majmualari nazariyasi» fanidan geografiya yo'nalishidagi bakalavriat talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, u SamDU iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedrasida tayorlandi.

Majmua zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ma'ruza va seminar mashg'ulotlari olib borish uslubi hozirgi kundagi davr talabidan kelib shiqqan holda talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini orttirish, o'z-o'zini baholash va mustaqil ishlashga kengroq qaratilgan.

Mas'ul muxarrir

Geografiya fanlari doktori professor A.Soliev

Loyiha muxarriri

Geografiya fanlari nomzodi, dotsent M. Usmonov

Taqrizshilar:

-Samarqand Iqtisodiyot va servis instituti Xalqaro turizm va turizm servisi kafedrasi dotsenti g.f.n. – X.Mamatqulov

- SamDU iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedrasi kafedrasi dotsenti g.f.n. – O.Muxamedov

Muallif majmuani tayorlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tayorlangan TDIU olimlar loyihalaridan keng foydalanildi.

© Quvondiqov O., SamDU, 2012y.

**I.BO'LIM. «HUDUDIIY ISHLAB CHIQARISH
MAJMUALARI NAZARIYASH VA AMALIYOTI»
FANIGA KIRISH**

MUNDARIJA

- 1. O'quv dasturi.....**
- 2. Ishchi dasturi.....**
- 3. Ma'ruza va seminar mashg'ulotlarini olib borish rejasi va ishlanmasi..**
- 4. Kalendar reja.....**
- 5. Texnologik xarita (fan bo'yicha baholash mezonlari).....**
- 6. Ma'ruza matni (mavzuning nomi, ma'ro'za rejasi, mazmuni
tayanch iboralar va o'z-o'zini tekshirish uchun savollar).....**
- 7. Oraliq nazorat uchun savollar to'plami.....**
- 8. Joriy nazorat uchun savollar to'plami.....**
- 9. Yakuniy nazorat uchun savollar to'plami.....**
- 10. Mustaqil ish uchun mavzular.....**
- 11. Referat uchun mavzular.....**
- 12. Tavsiya etilgan adabiyotlar ruyxati.....**
- 13. Darsning xronologik xaritasi.....**

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

“TASDIQLAYMAN”

O`quv ishlari bo`yicha prorektor

prof. N.Eshqobilov_

“ _____ ” _____ 2012 yil

Tabiiy fanlar fakul`teti

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedrası

5440500-“Geografiya” bakalavr ixtisosi uchun

**“HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARI NAZARIYASI VA
AMALIYOTI“**

fanidan

O`QUV VA ISHCHI DASTUR

(2-kurs talabalari uchun)

Ma`ruza	-30s
Amaliyot	-46 s
Mustaqil ish	-50 s

Tuzuvchi:

ass. Quvondiqov O

Ishchi va o`quv dastur kafedraning 2012 yil \_\_\_\_avgust yig`ilishining №1-sonli qarori bilan tasdiqlangan

Kafedra mudiri:

dots. M R Usmonov

Fakultet o`quv-uslubiy Kengashining 2012 yil ____avgustdagi №1 qarori bilan tasdiqlangan

O`quv-uslubiy kengash raisi:

dots. T.J.Jumaboev

Fakultet Ilmiy Kengashining 2012 yil ____avgustdagi №1 qarori bilan tasdiqlangan

Ilmiy kengash raisi:

dots. M.G.Nosirov

Samarqand 2012

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Руйхатга олинди
№ _____
2008 йил “ ____ ” _____

Ўзбекистон Республикаси Олий
ва ўрта махсус таълим
вазирининг 2008 йил “ ____ ”
_____даги “ ____ ”-сонли
буйруғи билан тасдиқланган

ХУДУДИЙ МАЖМУАЛАРНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ
фанининг

ЎҚУВ ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	400000 – Фундаментал фанлар
Таълим соҳаси:	440000 – Табиий фанлар
Таълим йўналиши:	5440500 – География

Тошкент – 2008

Фаннинг ўқув дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2008 йил “___” _____даги “___”- сон мажлис баёни билан маъқулланган.

Фаннинг ўқув дастури Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

Солиев А. С. – Ижтимоий география ва минтақавий иқтисодиёт кафедраси мудири, профессор.

Маҳмудов М. – Ижтимоий география ва минтақавий иқтисодиёт кафедраси ўқитувчиси.

Такризчилар:

Назаров М. И – Ижтимоий география ва минтақавий иқтисодиёт кафедраси доценти.

Абдалова З. Т – Тошкент молия институти доценти.

Фаннинг ўқув дастури Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий-методик кенгашида тавсия қилинган (2008 йил “___” _____даги “___” - сонли баённома).

Кириш

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастуридан келиб чиққан ҳолда, мамлакат, минтақа, туманлар хўжалигини ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганиш ва билимлар бериш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир. Ижтимоий – иқтисодий воқеа ҳодисаларнинг юза келиши ва уларнинг ҳудудий қонуниятлари, сабаб ва оқибатларини ўрганиш мазкур фаннинг катта илмий-амалий аҳамиятга эга эканлигини белгилаб беради.

Ўқув фанининг мақсади ва вазифалари

Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда меҳнат тақсимоти ва хўжаликнинг тузилиши ва ривожланиши қонуниятлари, ишлаб чиқариш кучлари ва уларни ҳудудий, ижтимоий ташкил этиш шакллари, омиллари, оқибатлари ҳақидаги билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришдир.

Фаннинг вазифаси - талабалар ушбу курсни ўрганиш жараёнида «нима ҳақида ва нима учун айнан шу ерда» саволларига жавоб топа олишлари керак. Шунингдек, уларга ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг жойланиш тамойил ва қонуниятларини, бозор муносабатларига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилиш ва бу борада давлатнинг минтақавий сиёсатини ўргатишдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билимига, кўникма ва малакасига қўйиладиган талаблар

“Ҳудудий мажмуаларнинг назарий асослари” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида талаба:

- табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлиги ва оқибатлари, жамиятни ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланиши, ҳудудий мажмуаларнинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини **билиши керак**;

- ҳудудий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш кучларини ташкил этилиши, мамлакатлар хўжалигини шаклланиши, ҳудудий тузилиши ва ривожланиши, ҳудудий мажмуаларнинг ривожланиши жараёнларини тўғри аниқлаш **кўникмаларига эга бўлиши** керак;

- мамлакатлар, минтақалар хўжалигини тузилиши ва ҳудудий ташкил этилиши, ривожланишини таҳлил қилиш, минтақавий сиёсати ва келажак истиқболлари ҳақида тўғри хулосалар олиш **малакаларига эга бўлиши керак**.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

Ҳудудий мажмуаларнинг назарий асослари фани асосий ихтисослик фани ҳисобланиб, 2 семестрда ўқитилади. Дастурни амалга ошириш ўқув режасида режалаштирилган математик ва табиий-илмий(олий математика, информатика ва ахборот технологиялар, статистика), умумқасбий(умумий ер билими, ландшафтшунослик асослари, аҳоли географияси ва демография асослари) фанларидан етарли билим ва кўникмаларга эга бўлишлик талаб этилади.

Фаннинг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Ушбу фан илмий-тадқиқот институтларига, олий, ўрта махсус, умумтаълим тизими муассасаларига, ишлаб чиқариш ва бошқарув ташкилотларига малакали географ мутахассисларни тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган билимлар беради. У асосий ихтисослик фани ҳисобланиб, юқори малакали географлар тайёрлаш тизимининг ажралмас бўғини ҳисобланади.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабаларнинг географик тадқиқот усуллари фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усулларида фойдаланиш, янги инфор­мацион-педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўзлаштиришда дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, тарқатма материаллар, электрон материаллар, картографик ва статистик маълумотлардан фойдаланилади. Маъруза ва амалий дарсларда мос равишдаги илғор педагогик технологиялардан фойдаланилади.

Асосий қисм

Курснинг предмети, мақсади ва вазифалари

Иқтисодиёт тармоқларининг жойланиши ўзига хос, баъзилари лентасимон (транспорт), бошқалари эса ареал шаклида (қишлоқ хўжалиги), учинчиси эса нукта ёки тугунсимон кўринишида бўлади (аҳоли манзилгоҳлари, саноат корхоналари ва тармоқлари). Ана шулардан келиб чиққан ҳолда ушбу фаннинг мақсади ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларини ўрганишдан иборат.

Фаннинг вазифаси талабаларнинг иқтисодиёт тармоқлари ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг жойланиш тамойил ва қонуниятларини англаш, бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил этиш хусусиятлари ҳамда бунда давлат минтақавий сиёсатини билиб олишларида намоён бўлади.

Талабалар мазкур курсни ўрганиш жараёнида нима? қаерда? нима учун айнан шу ерда? каби саволларга жавоб топа билишлари лозим. Шунингдек, фан етук иқтисодий географлар тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу ўқув предмети 2 курс географ-бакалаврларга мўлжалланган бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг техник иқтисодий асослари, минтақавий сиёсат, алоҳида иқтисодий соҳалар (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси, иқтисодий ва ижтимоий география асослари фанлари билан чамбарчас боғлиқ.

Худудий мажмуаларнинг назарий асослари фанининг предмети, мақсади ва вазифалари

Ушбу фан ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, иқтисодий техник асослари ва хўжаликнинг турли тармоқлари географиясини ўрганиш ва минтақавий сиёсат билан бевосита боғлиқ. «Худудий мажмуа», «Худудий комплекс» «Худудий тизим» тушунчаларини ўрганиш ва уларни ёритиб беришдан иборат. Ушу курс хўжалик тармоқларини минтақавий шаклланиш хусусиятларини ҳам ўрганади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва худудий ташкил қилиш

Ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш кучлари. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва худудий ташкил қилиш шакллари. “Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш” ва “ишлаб чиқариш кучларини худудий ташкил қилиш” тушунчалари.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришда талаб ва таклиф масаласи. Бозор муносабатлари ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви. Мулкчиликнинг турли шакллари ва эркин, очик рақобат муҳити. Республикада иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш.

Худудий меҳнат тақсимооти ва худудий ишлаб чиқариш мажмуалари
Худудий, географик, акваториал меҳнат тақсимооти, уларнинг ўхшашликлари ва фарқлари, моҳияти ва мақсади. Худудий меҳнат тақсимоотининг асосий омиллари ва даражалари. Худудий меҳнат тақсимооти ва ихтисослашув. Турли босқичдаги бозорларнинг шаклланиши. Ўзбекистонда худудий меҳнат тақсимоотини ривожлантириш масалалари. Иқтисодий районлаштириш, районлараро ва халқаро иқтисодий интеграция. ҲИЧМ, уларнинг ташкил бўлиш асослари ва қонуниятлари, турли тармоқ ва соҳалардаги худудий мажмуалар. Н.Н.Колосовскийнинг ҲИЧМлар тўғрисидаги ғояси.

Ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шакллари

Мужассамлашув ва унинг хиллари, ижобий ва салбий томонлари, мужассамлашув ва марказлашув. Ихтисослашув ва унинг турлари. Кооперация ва комбинациялашув. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ижтимоий шакллариининг саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва социал соҳалардаги хусусиятлари.

ҲМларга таъсир этувчи омиллар

Табиий омиллар, табиий шароит ва қазилма бойликларнинг ҲИЧМга таъсири. Ижтимоий-иқтисодий омиллар, аҳоли ва меҳнат ресурслари,

транспорт ва бошқа инфраструктура турларининг аҳамияти. ҲИЧМ ва экология.

Ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг классик ғоялари

И.Тюненнинг қишлоқ хўжалигини жойлаштириш модели, “Тюнен халқалари”. А.Вебернинг саноат штандорти, В. Кристаллер ва А. Лёш, В. Леонтьев, У. Айзард, Т. Хагерстранд, Ф. Перру ва бошқаларнинг ишлаб чиқаришни жойлаштиришга оид фикрлари.

Иқтисодий географияда тармоқлар таркиби

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари. Ишлаб чиқариш тармоқлари. Ноишлаб чиқариш тармоқлари. Саноат. қишлоқ хўжалиги. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари.

Ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг асосий шакллари

Мужассамлашув. Ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида мужассамлашувнинг асосий хусусиятлари. Чизиксимон, ареал ва чизиксимонареал мужассамлашув: Ишлаб чиқариш ва ҳудудий ишлаб чиқариш жихатлари.

Ихтисослашув. Кооперация. Комбинатлашув

Ихтисослашув ва унинг турлари. Кооперация ва комбинатлашув., Саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ижтимоий соҳаларда ишлаб чиқариш шакллари ташкил этишнинг умумий жихатлари.

ҲИЧМ ва иқтисодий районлаштириш

Район ҳосил қилувчи етакчи омил бу ҲМТдир. Иқтисодий район. ҲИЧМнинг икки тури. ҲИЧМ райони ва уни ҳосил қилишдаги мақсадли дастурлари лойиҳаси.

Саноат ишлаб чиқаришини ҳудудий ташкил қилиш ва саноат ҲМлари

Саноат тармоқлари ҳақида тушунча, уларнинг ҳозирги замон ривожланиши. Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш хусусиятлари ва иқтисодиёти. Алоҳида саноат тармоқларини жойлаштириш. Саноат тугунлари ва марказлари., тармоқлараро мажмуалар.

Энергия ишлаб чиқариш цикллари ва ҲМ

Н.Н.Колосовский ғояси бўйича энергия ишлаб чиқариш цикллари аниқлаш. Метаални қайта ишлаш. қора ва рангли металллар. Сланец, нефт, кўмир, газ ёқилғи кимё ва б. Маълум бир техник шакллар асосида инсон фаолияти орқали ҲИЧМларни ташкил этиш.

Қишлоқ хўжалигини жойлаштириш, ҳудудий агросаноат мажмуалари

Қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш, агроиклимий шароитлар. Ҳарорат, сув ва ҳавонинг агросоҳадаги аҳамияти, қишлоқ хўжалиги инфраструктураси, транспорт, фан-техника тараққиётининг деҳқончилик ва чорвачиликни жойлаштиришга таъсири. Шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги. Агросаноат мажмуалари.

Транспортни жойлаштириш ва транспорт тугунлари

Транспортнинг икки муҳим функцияси: транспорт халқ хўжалиги тармоғи ва ишлаб чиқаришнинг жойлаштириш омили (транспорт инфраструктураси). Транспорт турлари ва уларни жойлаштириш. Транспорт тугунлари. Эркин иқтисодий минтақалар шаклланишида транспортнинг аҳамияти. Транспорт ва ҲИЧМлар.

Аҳолига хизмат кўрсатиш ва ҳудудий ижтимоий мажмуалар

Ижтимоий инфраструктура ва аҳолига хизмат кўрсатиш географияси. Сервис соҳасининг турлари. Аҳолига маданий-маиший, тиббий, таълим, савдо, молия хизматларини кўрсатиш ва уларнинг ҳудудий ташкил қилиниши. В.Кристаллернинг “марказий ўринлар” ғояси. Ноишлаб чиқариш соҳаларида ҳудудий мажмуалар.

Марказий Осиёда ҲМнинг шаклланиш хусусиятлари

Минтақадаги гидрографик тўрда аҳоли жойлашуви ва хўжалик тизимининг ўзаро алоқадорлиги. Ортиқча меҳнат ресурслари. Тоғ кон саноатида ҲИЧМнинг тутган ўрни.

Ҳудудий мажмуалар ва урбанизация

Шаҳарлар тўри, таркиби ва тизимининг шаклланишига ҲМнинг таъсири. Шаҳар агломерацияси, уларнинг саноат тугуни, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари билан алоқаси.

Ҳудудий мажмуаларнинг ижтимоий ва сайёҳлик турлари

Ҳудудий мажмуаларнинг турлари. Агроишлаб чиқариш ва транспорт ҲМлари. Аҳолига хизмат кўрсатиш ҲМлари. Туристик ҲМлар.

Ҳудудий мажмуалар ривожланишининг экологик муаммолари

Экология ва ишлаб чиқаришни жойлаштириш. Хўжалик тармоқларининг экологик сиғими. Саноат, қишлоқ хўжалиги, транспортни жойлаштириш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Экологик мониторинг. Ижтимоий экология.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича

кўрсатма ва тавсиялар

Амалий машғулотларда талабалар ҳудудий мажмуаларнинг шаклланиши ва ривожланиши, ихтисослашуви, тузилиши ва ишлаб чиқариш салоҳиятини ҳисоблаш ва таҳлил қилиш асосларини ўрганадилар.

Амалий машғулотларнинг тахминий тавсия этиладиган мавзулари:

1. Иқтисодиётда тармоқлар таркиби ўзаро таққослаш.
2. Дунё мамлакатларида чиқиндисиз ва сифатли ишлаб чиқариш тажрибасини ўрганиш.
3. И.Тюненнинг қишлоқ хўжалги штандорти назариясини ўрганиш.
4. А.Вебернинг ишлаб чиқариш штандорти назариясидаги вазифалар ечими.
5. В.Кристаллер, А.Лёш таълимотини ўрганиш.
6. Энергия ишлаб чиқариш цикллари назарияси.
7. Ўзбекистонда ХМлар.
8. Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида чиқиндисиз ва сифатли ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш.
9. Ўзбекистон Республикасида минтақавий иқтисодий сиёсат.
10. Худудий мажмуаларни экологик оқибитларини таҳлил қилиш.

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишни тайёрлашда муайян фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмала бўйича фаннинг боблари ва мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фан бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабанинг ўқув-илмий-тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фан бўлимлари ва мавзуларини чуқурроқ ўрганиш;

Тавсия этилаётган мустақил ишларнинг мавзулари:

1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш назариялари.
2. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ижтимоий шаклларини аҳамияти.
3. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг худудий шакллари ва унинг аҳамияти.
4. Штандорт назарияси мазмуни ва унинг илмий-амалий аҳамияти.
5. Худудий мажмуаларнинг шаклланиши ва ривожланиши омиллари.
6. Мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишида худудий мажмуаларнинг аҳамияти.

7. Энергия ишлаб чиқариш цикллари ва худудий мажмуалар.

8. Худудий мажмуалар ва экология.

9. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг классик ғоялари.
10. Ўзбекистоннинг минтақавий сиёсати.

Дастурнинг информацион-услубий таъминоти

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий усуллари, педагогик ва ахборот технологияларини қўлланилиши назарда тутилган. Маъруза ва амалий машғулотларда “Бахс-мунозара”, “Ақлий хужум”, «Мунозарали дарс», “Кластер”, “Бумеранг” методларидан ҳамда дарсликлар,

ўқув қўлланмалари, электрон манбалар, диссертациялар, монографиялар, хорижий адабиётлар ва Интернет маълумотларидан фойдаланилади.

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхати

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар:

- Осипов В.А. Учение о территориально-производственных комплексах. Учебное пособие.- Тюмень, 1986.
- Солиев А. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш. Маърузалар матни-Т., 2001.
- Салиев А.С., Янчук С.Л. Размещение производительных сил и поляризованное развитие РУз. Т., Университет, 2005.
- Солиев А.С. Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Т., Университет, 2007.

Қўшимча адабиётлар:

- 1.Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики-СПБ., 1998.
- 2.Кистанов В.В. Территориальная организация производства. -М., 1989.
- 3.Лапкин К.И. Размещение и специализация сельскохозяйственного производства Узбекистана-Т; Фан., 1986.
- 4.Липец Ю.Г., Пуляркин В.А.. Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства.- М., 1999.
- 5.Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари-Т., 1999.
- 6.Солиев А., Аҳмедов Э. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. проф. А.С.Солиев тахрири остида-Т.: ЎЗМУ, 2003.
- 7.Пространственные структуры мирового хозяйства. -М., 1999.
- 8.Региональная экономика. Под ред. Т.Г Морозовой. -М., 1998.
- 9.Ульджабаев К.У. Экономическая реформа на железнодорожном транспорте. -Т., Мехнат., 1999.
- 10.Мирзаахмедов Х.С. Саноатда қўшма корхоналарни худудий ташкил этиш ва ривожлантириш хусусиятлари.География фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.- Тошкент, 2003.
- 11.Умаров Е.К.Проблемы совершенствование территориальной структуры производительных сил Республики Каракалпакстан.Дисс.на соиск.уч.степени доктора геогр.наук.-Т., 2003.
12. Солиев А., Буриева М., Назаров М., ва б. Қишлоқ жойлар демографияси. - Т., Университет. 2005.
- 13.www.bearingpoint.uz

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
САМАРКАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Табиий фанлар факультети
“Иқтисодий ва ижтимоий география” кафедраси**

**“HUDUDIIY ISHLAB CHIQARISH MAJMUALARI NAZARIYASI VA
AMALIYOTI”
ФАНИ БЎЙИЧА**

**И Ш Ч И Ў Қ У В
Д А С Т У Р И**

Билим соҳаси	100000 – Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси	140000 – Табиий фанлар
Таълим йўналиши	5140600 – География

САМАРКАНД

MA`RUZA

№	Ma`ruzalar nomi	Soat	Adabiyotlar raqami va sahifasi
---	-----------------	------	-----------------------------------

1	Kirish. Hududiy ishlab chiqarish majmualarining nazariy asoslari fanining predmeti, metodik vazifalari	2	2,5,6,7,8,10,11,15
2	X.I.CH.M. va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va tashkil qilish	2	5,6,7,8,9,10,14
3	Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari	2	4,6,9,10,11,13
4	Ishlab chiqarish joylashtirishning klassik g'oyalari.	2	1,3,7,8,11,14,15
5	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillari	2	2,5,6,,8,12,14
6	Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish	2	1,6,7,8,9,13
7	Bozor munosabatlariga o'tish davriga ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish xususiyatlari	2	2,7,8,11,13,14,
8	Sanoatni hududiy tashkil qilish omillari	2	4,6,8,10,11,15
9	Qishloq xo'jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etish va joylashtirish	2	1,3,6,7,8,10,14,15
10	Hududiy ishlab chiqarishni majmualarini joylashtirishda transportlarning roli	2	3,5,6,13,14,
11	Aholini hududiy joylari va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni	2	4,8,10,11,14,15
12	Aholi xizmat ko'rsatish sohasini hududiy joylashtirish	2	1,3,5,6,10,14.
13	Aholi xizmat ko'rsatish sohasini hududiy joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.	2	5,8,9,10,11,15
14	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda shaharlarning roli	2	4,6,9,10,13,15
15	Ishlab chiqarishni joylashtirishning ekologik omillari	2	2,5,7,10,12,15
		30	

AMALIY ISHLAR

№	Amaliy soatlar	Soat	Adabiyotlar
1.	Iqtisodiyotda tarmoqlar tarkibini o'zaro taqqoslash.	2	4,6,8,10,11,15
2.	Dunyo mamlakatlarida chiqindisiz va sifatli ishlab chiqarish tajribasini o'rganish.	2	2,6,9,10,12,15
3.	I.Tyunenning qishliq ho'jaligi shtandarti nazariyasini o'rganish.	2	1,3,5,6,10,14.
4.	A.Veberning ishlab chiqarish shtandarti nazariyasidagi vazifalar echimi.	2	5,8,9,10,11,15
5.	B.Kristaller,A.Lyosh ta'limotini o'rganish..	2	4,6,9,10,13,15
6.	Energiya ishlab chiqarish s'killari nazariyasi.	2	2,5,7,10,12,15
7.	O'zbekistonda HMLar.	2	1,3,6,9,11,14,
8.	O'zbekistonning turli hududlarida chiqindisiz va sifatli ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish	2	4,6,8,10,14.

9.	O'zbekiston Respublikasida mintaqaviy iqtisodiy siyosat.	2	2,6,7,10,11,15
10.	Xududiy majmualarni ekologik oqibatlarini tahlil qilish.	2	4,9,10,11,14,15
11.	X.I.CH.M. va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va tashkil qilish. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	5,6,7,8,9,10,14
12.	Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	4,6,9,10,11,13
13.	Ishlab chiqarish joylashtirishning klassik g'oyalari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	1,3,7,8,11,14,15
14.	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	2,5,6,,8,12,14
15.	Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	1,6,7,8,9,13
16.	Bozor munosabatlariga o'tish davriga ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish xususiyatlari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	2,7,8,11,13,14,
17.	Sanoatni hududiy tashkil qilish omillari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	4,6,8,10,11,15
18.	Qishloq xo'jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etish va joylashtirish. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	2,6,9,10,12,15
19.	Hududiy ishlab chiqarishni majmualarini joylashtirishda transportlarning roli. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	1,3,6,7,8,10,14,15
20.	Aholini hududiy joylari va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	3,5,6,13,14,
21.	Aholi xizmat ko'rsatish sohasini hududiy joylashtirish. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	4,8,10,11,14,15
22.	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda shaharlarning roli. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	1,3,5,6,10,14.
23.	Ishlab chiqarishni joylashtirishning ekologik omillari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish	2	5,8,9,10,11,15
		46	

Mustaqil ta'lim

1.	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish nazariyasi.	4	2,6,7,10,11,14
2	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ijtimoiy shakillarini ahamiyati.	2	3,5,6,7,8,10,13
3	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning hududiy shakillari va uning ahamiyati.	4	1,5,6,7,8,10,12,15
4	Shtandart nazariyasi mazmuni va uning ilmiy amaliy ahamiyati	2	4,5,6,7,8,10,13,15
5	Xududiy majmualarni shakillanishi va rivojlanishi omillari..	2	2,5,6,7,8,10,11,15
6.	Mamlakatlarni iqtisodiy rivojlanishida hududiy majmualarning ahamiyati..	2	5,6,7,8,9,10,14
7	Energiya ishlab chiqarish s'ikllari va xududiy majmualar.		4,6,9,10,11,13
8.	Xududiy majmualar va ekalogiya.	2	1,3,7,8,11,14,15
9.	Ishlab chiqarishni joylashtirishni klassik g'oyalari.	2	2,5,6,,8,12,14
10.	O'zbekistonning mintaqaviy siyosati.	2	2,7,8,11,13,14,
11.	O'zbekistonda rangli metallurgiya sanoatining istiqbollari.	2	1,3,6,7,8,10,14,15
12.	O'zbekistonda chorvachilik tarmog`ini rivojlantirish.	2	4,6,9,10,13,15
13	O'zbekistonda dehqonchilik tarmog`ini rivojlantirish.	2	2,5,7,10,12,15
14.	Toshkent iqtisodiy geografik rayoniga tavsif.	2	3,5,6,13,14,
15.	Jizzax viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.	2	4,8,10,11,14,15
16.	Sirdaryo viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.	2	1,3,5,6,10,14.
17.	Farg`ona iqtisodiy geografik tavsif.	4	5,8,9,10,11,15
18.	Samarqand iqtisodiy geografik rayoniga tavsif	2	1,3,6,9,11,14,
19.	Buxoro viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.	2	4,6,8,10,14.
20	Navoiy viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.	2	2,6,7,10,11,15
21	Qashqadaryo viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.	2	4,9,10,11,14,15
22.	Surxondaryo viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.	2	1,3,7,8,11,14,15
23.	Xorazim viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.	2	2,5,6,,8,12,14
24.	Qoraqalpog`iston Respublikasi.	2	2,7,8,11,13,14,
		50	

Texnologik xarita

Umumiy o'quv soati 126 s. ma'ruza 30 s., amaliy mashg'ulot 46 s., mustaqil ish 50 s.

Ishchi o'quv dasturidagi mavzular tartib raqami (qo'shimcha topshiriq mazmuni)	Umumiy soat					Baholash turi	Nazorat shakli	Bali		Mudдати (Xafta)
	Ma'ruza	Amaliy	Laboratoriya	Mustaqil	Jami			Mahalliy	Sarraf	
1-7	4	2		4	0	6	1-JB 1-OB og'zaki Yozma	17 17		Jadval bo'yicha
8-15	6	4		6	6	6	2-JB 2-OB og'zaki Yozma	18 18		Jadval bo'yicha
Jami	0	6		0	26	1	YAB Yozma	30		Jadval bo'yicha
							JB+ OB YaB	70 30	9	3 Jadval bo'yicha

JB lar uchun ajratilgan maksimal ballning taqsimlanishi:

№		35	1-JB (17)	2-JB (18)
1.	Mavzular bo'yicha og'zaki javoblarga	28	14	14
2.	Mustaqil ta'limga	7	3	4

OB lar uchun ajratilgan maksimal ballning taqsimlanishi:

№	Yozma ish	35	1-OB (17)	2-OB (18)
1.	Nazariy savolga	14	7	7
2.	Nazariy savolga	14	7	7
3.	Mustaqil ta'limga	7	3	4

YaB uchun ajratilgan maksimal ballning taqsimlanishi (max 30)

№	Yozma ish	30
1.	Nazariy savolga	8
2.	Nazariy savolga	8
3.	Nazariy savolga	8
4.	Mustaqil ta'limga	6

Maksimal ball		Baholanadigan ish turlari
1-JB	2-JB	
17	18	
1-14	1-14	Dars jarayonida faol ishtirok etish - mavzu bo'yicha og'zaki tezkor savollarga javob berish, amaliy topshiriqlarni bajarish.
1-3	1-4	O'quv dasturiga qo'shimcha referat, konspekt, amaliy topshiriqlar va boshqa mazmundagi ijodiy ishlarni bajarish va himoya qilish (mustaqil ta'lim)

Oraliq va yakuniy nazoratlarda baholashlar mezonlari

Maksimal ball			Talabning bilim, ko'nikma, fikrlash darajasi
1-OB	2-OB	YaB	
17	18	30	
16-17	17-18	29-30	Talaba fanning mohiyati va iqtisodiyotdagi o'rni, o'tilgan materiallarni chuqur tushunadi, savolga aniq va to'liq javob beradi, faktlarga to'g'ri baho bera oladi, mustaqil fikrlay oladi, xulosalarni asoslay olish qobiliyatiga ega, javobda mantiqiy ketma-ketlikka amal qiladi, masalani hal qilishga ijodiy yondasha oladi, amaliy topshiriqlarni to'g'ri va o'ziga xos usullarda hal qila oladi, to'g'ri xulosa chiqaradi.
14-15	15-16	27-28	Talaba o'tilgan materiallarni chuqur tushunadi, savolga to'liq javob beradi, lekin ayrim noaniqliklarga yo'l qo'yadi, faktlarga baho bera oladi, mustaqil fikrlash va xulosalarni asoslay olish qobiliyatiga ega, javobda mantiqiy ketma-ketlikka amal qiladi, masalani hal qilishga umuman ijodiy yondasha oladi, amaliy topshiriqlarni to'g'ri hal qiladi, lekin xulosalarda ba'zi noaniqliklarga yo'l qo'yadi.
13	13-14	25-26	Talaba o'tilgan materiallarni va uning mohiyatini ancha chuqur tushunadi, savollarga to'liq javob beradi. Lekin umumiy xarakterdagi ayrim xatolarga yo'l qo'yadi, faktlarga to'g'ri baho beradi. mustaqil fikrlash va xulosalarni asoslash qobiliyati bor, javobda mantiqiy ketma-ketlikka amal qiladi, muammoni hal qilishga ijodiy yondasha oladi, amaliy topshiriqlarni umuman to'g'ri hal qila oladi, lekin xulosalarida noaniqliklar uchraydi.
12	12	23-24	Talaba o'tilgan materialni va uning mohiyatini juda yaxshi tushunadi, savollarga umuman to'liq javob beradi, lekin ayrim noqulayliklarga yo'l qo'yadi, faktlarga to'g'ri baho beradi, mustaqil fikrlay oladi, lekin ba'zi xulosalarni to'liq asoslab bera olmaydi, masalani hal qilishga umuman ijodiy yondashadi. Xulosalarida noaniqliklar uchraydi.
11	11	21-22	Talaba o'tilgan materialni va uning iqtisodiyotdagi ahamiyatini yaxshi tushunadi, savollarga to'liq javob beradi, lekin ba'zi umumiy xarakterdagi xatolarga yo'l qo'yadi, faktlarga baho berishda biroz qiynaladi, umuman mustaqil fikrlay oladi, lekin ayrim xulosalarni asoslab bera olmaydi, masalani hal qilishga ancha ijodiy yondashadi, lekin ayrim xarakterdagi xatoliklarga yo'l qo'yadi, xulosalarida noaniqliklar uchraydi.
10	10	19-20	Talaba o'tilgan materialni va uning mohiyatini umuman tushunadi, savollarga ancha to'liq va aniq javob beradi, lekin ayrim xatolarga yo'l qo'yadi, ayrim faktlarni shunchaki yodlaganligi sezilib turadi, ayrim xulosalarni to'g'ri asoslab bera olmaydi, masalani hal qilishga ijodiy yondashish sezilmaydi, amaliy topshiriqlarni hal qilishda ayrim xatoliklarga yo'l qo'yadi, xulosalarda noaniqliklar uchraydi.
9	9	17-18	Talaba o'tilgan materiallarni umuman biladi. Savollarga aniq va to'liq javob berishga harakat qiladi, lekin ayrim jiddiy xatolarga yo'l qo'yadi, qator faktlarni shunchaki yodlaganligi sezilib turadi, xulosalarni asoslashda qiynaladi, ijodiy yondashish sezilmaydi, amaliy topshiriqlarni umuman hal qiladi, ba'zi jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yadi.
8	8	15-16	Talaba o'tilgan materialni umuman biladi. aniq javob berishga harakat qiladi, lekin javobda jiddiy kamchiliklar bor, mulohaza yuritishda xatoliklarga yo'l qo'yadi. faktlarni asosan shunchaki yodlaganligi seziladi. ayrim xulosalarni asoslab bera olmaydi va masalani hal qilishga ijodiy yondasha olmaydi, amaliy topshiriqlarni qiynalib bo'lsada hal qiladi, lekin jiddiy kamchiliklarga yo'l qo'yadi.
6-7	6-7	13-14	Talaba o'tilgan materialni qisman biladi, javobda jiddiy kamchiliklarga yo'l qo'yadi, faktlarni baholab bera olmaydi, xulosalarni asoslashda qiynaladi, masalani hal qilishga ijodiy yondasha olmaydi, amaliy topshiriqlarni hal qilishda qiynaladi yoki hal qila olmaydi.
4-5	4-5	9-12	Talaba o'tilgan material haqida qisman, uzuq - yuluq tasavvurga ega, materialni yaxshi o'zlashtirilmagan. bilgan narsasini ham faqat yodlaganligi sezilib turadi, faktlarga baho bera olmaydi, amaliy topshiriqlarni deyarli hal qila olmaydi.
2-3	2-3	5-8	Talaba o'tilgan material haqida juda kam tasavvurga ega, ayrim faktlarni uzuq-yuluq bilishi mumkin, amaliy topshiriqlarni hal qila olmaydi. jiddiy qo'pol xatolarga yo'l qo'yadi.
0-1	0-1	0-4	Talaba material bo'yicha deyarli hech narsa bilmaydi, juda kam tasavvurga ega yoki umuman tasavvurga ega emas.

A.NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

Tabiiy fanlar fakulteti Geografiya bo'limi

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedrası

«Tasdiqlayman»
Fakultet dekani
_____2012_ y.

KALENDAR ISH REJA

HICHM fanidan

2012-2013 o'quv yili ushun

2 kurs guruh

№	Mavzular nomi	Ma`ruza		Bajarilgan to'g'ri sida belgi	Amaliyot va seminar		Bajarilgan to'g'risida belgi	Eslatma
		soat	sana		soat	sana		
1	Kirish. Hududiy ishlab chiqarish majmualarining nazariy asoslari fanining predmeti, metodik vazifalari	2			2			
2	X.I.CH.M. va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va tashkil qilish	2			2			
3	Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari	2			2			
4	Ishlab chiqarish joylashtirishning klassik g'oyalari.	2			2			
5	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillari	2			2			
6	Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish	2			2			
7	Bozor munosabatlariga o'tish davriga ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish xususiyatlari	2			2			
8	Sanoatni hududiy tashkil qilish omillari	2			2			
9	Qishloq xo'jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etish va joylashtirish	2			2			
10	Hududiy ishlab chiqarishni majmualarini joylashtirishda transportlarning roli	2			2			
11	Aholini hududiy joylari va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni	2			2			
12	Aholi xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy joylashtirish	2			2			
13	Aholi xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.	2			2			
14	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda shaharlarning roli	2			2			
15	Ishlab chiqarishni joylashtirishning ekologik omillari	2			2			
16	Bozor munosabatlariga o'tish davriga ishlab chiqarish kuchlarini				2			

	joylashtirish xususiyatlari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish							
17	Sanoatni hududiy tashkil qilish omillari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish				2			
18	Qishloq xo`jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etish va joylashtirish. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish				2			
19	Hududiy ishlab chiqarishni majmualarini joylashtirishda transportlarning roli. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish				2			
20	Aholini hududiy joylari va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o`rni. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish				2			
21	Aholi xizmat ko`rsatish sohalarini hududiy joylashtirish. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish				2			
22	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda shaharlarning roli. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish				2			
23	Ishlab chiqarishni joylashtirishning ekologik omillari. Loyihali usulidan foydalanish. Keys stadii usulidan foydalanish				2			

MAVZU: HUDUDIIY ISHLAB CHIQRISH MAJMUALARINING NAZARIY ASOSLARI FANINING PREDMET, METODIK VAZIFALARI.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Hududiy majmualar va ularning shakllari. 2. Geografiyada kompleks va kompleks yondoshuv 3. Hududiy tizim (sistema) va tizim-tarkib g'oyasi. 4. Rayonlashtirish-geografiya fanining asosiy mohiyati. 5. Kompleks, sistema, rayon o'rtasidagi aloqadorlik.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Hududiy majmualar va ularning shakllari geografiyada kompleks va kompleks yondoshuv hududiy tizim (sistema) va tizim-tarkib g'oyasi o'rganish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Hududiy mehnat taqsimoti va uning natijasida rayonlar to'rining shakllanib borishini iqtisodiy va ijtimoiy geografik jarayon, rayonlar va ularning hududiy o'zaro munosabati, joylashuvi va aloqalarini iqtisodiy va ijtimoiy geografik vaziyat sifatida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Hududiy majmualar va ularning shakllari,geografiyada kompleks va kompleks yondoshuv tizim (sistema) va tizim-tarkib g'oyasi,rayonlashtirish, kompleks, sistema, rayon o'rtasidagi aloqadorlikga doir ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza,aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Har qanday fan o'zining tadqiqot ob'ekti va predmeti, metodi va metodologiyasi (usuli va uslubiyoti), asosiy tushuncha va qonuniyatlari hamda tamoyillariga ega. Shu nuqtai nazardan geografiya fanining o'rganish ob'ekti va predmeti, eng muhim tamoyili **hudud** hisoblanadi. Hududga geografik yondoshuv esa hamma vaqt **kompleks** xarakterda bo'ladi. Ayni vaqtda hudud qator geografik o'zak tushunchalar-hududiy mehnat taqsimoti, rayon, hududiy tizim va

hududiy majmua kabilarning asosida yotadi. Binobarin, hududning «egasi», qanday ko'rinishda bo'lmasin, albatta va faqat geografiyadir.

Yuqoridagi mohiyatan geografik ma'noga ega bo'lgan hudud (falsafiy ma'noda-makon) nafaqat ushbu fan uchun, balki ba'zi turdosh fanlar uchun ham muhimdir. Masalan, tarixan iqtisodiy geografiya negizida vujudga kelgan va u bilan yaqindan aloqada bo'lgan mintaqaviy iqtisodiyot ham bevosita hudud yoki mintaqa bilan ish tutadi. Ammo shu o'rinda unutmash lozimki, har qanday hudud ham mintaqa bo'la olmaydi, masalan, universitet joylashgan hudud aslo mintaqa emas. Demak, mintaqa (uni to'g'ridan-to'g'ri an'anaviy geografik, aniqrog'i tabiiy geografik mintaqalar, tabiiy, iqlim, tuproq zonalari bilan chalkashtirish nodurust) ham hudud, biroq u kattaroq ko'lamdagi hududni anglatadi.

Ikkinchidan, mintaqaviy iqtisodiyotni hududiy iqtisodiyot ko'rinishida qabul qilish ham noto'g'ridir. Sababi mintaqaviy iqtisodiyotning amaliy tomoni-mintaqaviy siyosatni hududiy siyosat shaklida talqin qilish umuman boshqacha mazmunga olib keladi. Bunday siyosat mamlakatning ichki qismiga emas, uning maydoni, chegarasiga qaratilgan bo'lib qoladi-ki, bu hozirgi zamon mintaqaviy siyosatning mazmun, maqsad va mohiyatiga tamomila ziddir.

Ta'kidlash joizki, ushbu tushunchalar, jumladan hududiy tarkib, tizim, hududiy majmua hamda rayon mohiyat va mazmunan bir-biriga juda yaqin turadi va ular o'rtasidagi farq uncha katta emas. Lekin, fanning asosiy vazifasi aynan ana shunday «nozik» yoki «yupqa» farqlarni ilg'ash, o'xshashlikdan noo'xshashlik va noo'xshashlikdan o'xshashlikni topish, keng fikrlab aniq xulosa chiqarish, kattada kichikni, kichikda esa kattani ko'ra bilishdan, hodisa va voqeliklarni o'rtasidagi aloqadorlikni anglash asosida tegishli qonuniyatlarni aniqlashdan iboratdir.

Chindan ham geografiya fani uchun kompleks yoki majmua muhim ahamiyat kasb etadi. «Kompleks» tushunchasi lotinchada birikma, rus tilida «sochetanie» ma'nosini anglatadi. Uni o'zbek tilida shartli ravishda «majmua» shaklida qabul qilish mumkin. Ammo, hududiy majmua va majmualiy yondoshuv aynan bir xil emas, chunki birinchisi ob'ektiv borliq, ikkinchisi esa unga metodik yondoshuv, birinchisi ot shaklida kelsa (nima?), ikkinchisi sifat ko'rinishiga (qanday?) ega.

Tabiiyki, ichki jihatdan murakkab ob'ektlarga (hodisalarga) shunga mos ravishda keng qamrovli, ya'ni kompleks yondoshuv talab etiladi. SHu bilan birga bunday metodologik yondoshuv geografiya fanida an'anaviy ahamiyatga ega bo'lib, u uncha murakkab bo'lmagan oddiy voqeliklarni tahlil va tadqiq qilishda ham qo'llaniladi.

Kompleks «komplekt» tushunchasiga ham yaqin. Ikkisida ham sanog'i ko'p, qamrovi keng hodisa yoki narsalar tushiniladi. Biroq, komplektda ma'lum maqsad, ehtiyojlar uchun tashkil etilgan narsalar to'plami (avtomobil qismlari, rangli qalamlar, maktab anjomlari komplekti va h.k.) nazarda tutiladi. Odatda, bu yig'indi to'plamlar cheklangan va to'la bo'ladi, kompleksning esa qat'iy chegarasi yo'q va uni aniqlash muhim.

Ayniqsa bunday chegara kompleks yoki majmualiy yondoshuv uchun zarurdir. Ko'p hollarda geografiya fani uchun kompleks tadqiqotlarning o'ta zarurligi va ahamiyatligini e'tirof etgan holda, o'rganiladigan voqelikka nihoyatda keng, ya'ni haddan tashqari atroflicha qaraladi. Bunday holatlarda ba'zan o'rganilayotgan yoki tahlil va tadqiq qilinayotgan masalaning o'zi «ko'rinmay» qoladi va bir tekisda qamrab olingan hodisalar orasida «yo'qolib» ham qoladi. Masalan, transport yoki qo'shma korxonalar geografiyasini o'rganishda aslo aholining tabiiy harakati kerak emas. Xuddi shunday, sof demografik yoki demogeografik (geodemografik) muammolar tahlil qilinayotganda ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishga ta'sir etuvchi omillarni bilish umuman talab etilmaydi. Binobarin, qanday kompleks yondoshuv aniq, muayyan maqsadga qaratilgan va bevosita aloqador bo'lgan hodisa yoki voqeliklarni (daraxt va uning shoxlarni, shoxchalarini emas) qamrab olish kerak.

Hududiy majmualar geografiya fanining barcha tarkibiy qismlari uchun xos va ularning «umumiy maxraji» hisoblanadi. Iqtisodiy geografiyada ular dastavval N.N.Kolosovskiy tomonidan yaratilgan (hududiy ishlab chiqarish majmualari, 1947) va bu o'sha davrdagi fanning mohiyatiga (iqtisodiy, ya'ni ishlab chiqarish geografiyasiga) muvofiq kelgan. Keyinchalik esa

iqtisodiy geografiyaning evolyutsion tarzda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga aylanishi bilan hududiy majmualarga kengroq qarash zaruriyati tug'ildi. Chunki, hududiy majmualar nafaqat sanoat yoki qishloq xo'jaligida, transportda, balki aholiga xizmat ko'rsatish, ijtimoiy sohalarida ham mavjud (sport majmuasi, tibbiyot, ta'lim muassasalarining majmua ko'rinishda hududiy tashkil etilishi va h.k.). Qolaversa, hududiy majmualar hatto siyosiy geografiyaga ham xosdir. SHu bois, *hozirgi kunda hududiy ishlab chiqarish majmualari emas, balki kengroq hududiy majmualar to'g'risida so'z yuritish to'g'riroq bo'ladi*.

Hududiy majmualarga taniqli geograf olimlar V.A.Anuchin, V.V.Pokishevskiy va boshqalar ham katta ahamiyat berishgan. Biz ham ushbu tushunchani geografiya fanining «jonutani» deb bilamiz. Kompleks yondoshuvga esa A.Gumbol'dt, V.V.Dokuchaev kabi mashhur olimlar asos solishgan. YU.G.Saushkin geografiyada «daraxt emas o'rmon, inson yoki odam emas aholi,» N.N.Baranskiy «pianinoni bir barmoq bilan emas, barcha barmoqlar bilan o'ynash kerak», I.M.Maergoyz «geografiyaning eng jozibali xususiyati uning ko'p masshtabli, turli miqyos va ko'lamda fikrlay olishidadir» deganlarining negizida kompleks yondoshuv yotishi aniq. Ammo, yuqorida ta'kidlaganimizdek, kompleks yondoshuv oddiy ko'pchilik, masalan, xor, cholg'u ansambilining baravariga birday chalinishi emas, ularning yakkaxoni, navbat bilan yakka alohida-alohida chalinishi shaklida ham bo'lishi, yoki har qanday masalaning «egasi», murodu-maqsadi bo'lmog'i zarur.

Kompleks yondoshuv ko'pgina iqtisodiy geografik fanlar (sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, shaharlar geografiyasi va h.k.) ta'rifida ham o'z ifodasini topgan. Ularning har qaysisida avval o'rganilayotgan hodisa va voqealar dialektik nuqtai nazardan alohida-alohida ajratilib tahlil qilinadi, taqqoslanadi, so'ngra shu sohaga taalluqli hududiy majmualar (sanoat va transport tugunlari, shaharlar aglomeratsiyalari) aniqlanadi, ularning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari o'rganiladi.

Ma'lumki, kompleks (majmua) va sistema (tizim) tushunchalari ham o'zaro ancha o'xshash. Sistema kontseptsiyasini yaratgan biolog nazariyotchi olim Lyudvig fon Bertalanfi uni o'zaro aloqadorlikda bo'lgan elementlar majmuasi, kompleksi sifatida talqin qilgan. Ko'rinib turibdiki, sistema ta'rifida kompleks tushunchasi ham mavjud. Ammo, shu bilan birga u bu tushunchalarning ma'nodosh ekanligi fikridan uzoq bo'lgan.

Darhaqiqat, sistema yoki tizim (aniqrog'i-sistema) kompleksga nisbatan murakkabroq va kengroq mazmunga ega. Sistema uchun ichki va tashqi, gorizontal va vertikal aloqalar, boshqaruvchanlik, mustaqil va barqaror holda faoliyat ko'rsatish, tashkil etish kabilar xos. Ular oddiy, additiv (yig'indi) va murakkab ko'rinishlarga ega. Qolaversa, har qanday kompleks ham sistema bo'lavermaydi, masalan, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, sport, yoki tug'ruqxona majmualarini sistema deb atash noto'g'ridir.

Ta'kidlash joizki, har ikkala tushunchada ham ko'plik, ularning bir necha (ikki va undan ortiq) elementlardan tarkib topishi nazarda tutiladi. Ammo, majmuada element va komponentlar o'rtasida aloqalar shart bo'lmasa-da, ular sistema uchun zarur hisoblanadi. Sistemaning umumiy nazariyasiga muvofiq, murakkab sistemalarda bir elementning yo'qolishi yoki to'xtab qolishi sistemaning umumiy faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Komplekslar uchun elementlar sanog'i, sistema uchun esa, eng avvalo, element va komplekslar o'rtasidagi aloqadorlik shartdir. Kompleksda tadqiqot chegarasini belgilash muammo bo'lsa, sistemada birlamchi elementni aniqlash muhimdir. Kompleksda fikr tashqariga, kenglikka yo'naltiriladi, o'rganilayotgan hodisaning boshqa hodisalar bilan bog'lig'iga qaratilsa, sistemada asosiy e'tibor hodisa va voqelikning ichki xususiyatlari, aloqa va munosabatlariga beriladi.

Har qanday sistema o'z ichki tuzilishiga, ya'ni tarkibiga (strukturasiga) ega. Binobarin, fanda sistema-struktura yoki tizim-tarkib yondoshuv iboralari mavjud. Tarkib ham, o'z navbatida, turli bosqichdagi (ierarxiyadagi) «tarkibchalardan», komponent va elementlardan tashkil topadi. Element sistemaning birlamchi qismi bo'lib, u bo'linmaydi, komponent yoki boshqa yuqori pog'onalaridagi tarkiblar esa o'sha darajadagi o'ziga xos sistemalariga mos keladi.

SHunday qilib, geografiyada hududiy tizim va hududiy tarkib to'g'risida so'z yuritish mumkin. Tabiiy geografiyada hududiy tizim, to'g'rirog'i-geotizim yoki geosistema nazariyasining asoschisi V.B.Sochava bo'lgan (1963). U geosistemani tabiiy geografiya fanining ob'ekti sifatida qaragan va geosistema faqat mazkur fanga taalluqli, deb hisoblagan (iqtisodiy geografiyada esa, V.B.Sochavaning fikricha, hududiy ishlab chiqarish sistemalari mavjud). Demak, geografiya, landshaft, mintaqa kabi tushunchalar ko'proq an'anaviy holda tabiiy geografiya ma'nosida qo'llanishiga o'xshash geosistema ham shu mazmunga ega, vaholanki, ularning barchasi ayni vaqtda notabiiy geografiyaga ham tegishlidir. Ammo tabiiy va ijtimoiy (iqtisodiy, siyosiy) sistemalar o'rtasida ma'lum farqlar mavjud; notabiiy sistemalar ancha harakatchan bo'ladi va ularning boshqaruv imkoniyatlari ko'proq inson faoliyati bilan bog'liq.

Iqtisodiy geografiyada hududiy ishlab chiqarish sistemasi yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar haqidagi g'oyalarni asosan Boltiqbo'yi (S.Ya.No'mmik) va Ural (M.D.Sharigin) olimlari hamda Moskva Davlat universiteti professorlari- T.M.Kalashnikova va K.I.Ivanovlar ishlab chiqishgan va qo'llashgan. B.S.Xorev va F.M. Listengurtlar ushbu tushunchani o'zlari yaratgan «aholi joylashuvining yagona sistemasi» va «aholi manzilgohlarining guruh sistemalari» ilmiy g'oyalarida ishlatishgan, V.S.Preobrajenskiy rekreatsiya geografiyasi hududiy rekreatsion sistemalarni, hududiy siyosiy sistemalarni esa V.A.Kolosov, N.S.Mironenko, M.M.Golubchik siyosiy geografiya fani o'rganadi, deb ta'riflashgan. Hududiy tarkib yoki xalq xo'jaligining hududiy tarkibi to'g'risidagi ilmiy ishlarning asoschisi esa, shubhasiz, I.M.Maergoyzdir. O'zbekistonda sistemali yondoshuvni ko'proq A.R.Ro'ziev va uning shogirdlari asarlarida uchratamiz.

SHu bilan birga sistema va tizimli yondoshuv o'zbek olimlarining ilmiy tadqiqotlarida ham qo'llaniladi. Bu, albatta, metodologik nuqtai nazardan to'g'ridir. Ammo, aholi migratsiyasi, uning tabiiy ko'payishi, tug'ilishi, o'lishi kabi jarayonlarni ham hududiy tizim (sistema) darajasida talqin qilish nodurustdir. CHunki, jarayonlarning hududiy tizimi emas, balki hududiy tizimlar ichida turli ko'lam va yo'nalishdagi jarayonlar mavjud bo'ladi, tizimlar esa jarayonlar natijasidir. SHu jihatdan qaraganda, aholi joylashuvi, shahar va qishloq manzilgohlarining hududiy tizimi bor, ammo aholining tabiiy harakati yoki migratsiyasi, tug'ilishi yoki o'limining hududiy tizimi yo'q.

SHunday qilib, geografiyada ikki, bir-biriga yaqin kompleks (majmua) va sistema, sistema-struktura (tizim-tarkib) kategoriya va tushunchalar, yondoshuvlar mavjud. Asosiy vazifa-ularni o'z o'rnida va vaqtida qo'llashdan iboratdir.

Bunday ilmiy g'oya va qonuniyatlar fanlarning tarixi, ta'rifi va taqdirida ham o'z aksini topgan. CHunonchi, sistema nuqtai nazaridan tabiiy geografiya geosistemalar, iqtisodiy geografiya esa hududiy ishlab chiqarish sistemalari haqidagi fan, deb ta'riflangan.

Iqtisodiy geografiya keyinchalik iqtisodiy va ijtimoiy geografiya maqomini olgandan so'ng uning predmeti hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish bilan bog'langan. Keng ma'noda ijtimoiy geografiyaning asosiy vazifasini B.S.Xorev jamiyat hayoti yoki jamiyatning hududiy tashkil etilishini tadqiq etish bilan ifodalagan. Tashkil etish boshqaruvning, boshqaruv esa sistema nazariyasining ustuvor funktsiyasidir.

O'z navbatida, kompleks (majmua) g'oyasidan kelib chiqqan holda, sobiq Butunittifoq geografiya jamiyatining Bishkekda (avvalgi Frunze, 1980) bo'lib o'tgan VII-s'ezdida tabiiy geografiya hududiy tabiiy majmualar, iqtisodiy geografiya – hududiy ishlab chiqarish majmualari haqidagi fan, deb e'tirof etilgan. Hozirgi kunda mazkur fanlarning uzil-kesil, barchani qoniqtiradigan va qanoatlantiradigan, bir to'xtamga kelgan ta'rifi mavjud emas. Bunday vaziyatni har xil baholash mumkin. Lekin, xar holda ushbu muammo bo'yicha turli, muqobil fikrlarning borligi, ayni chog'da, geografiya fani va uning asosiy qismlarini doimo rivojlanishda ekanligidan darak beradi.

Endi hududiy majmua, hududiy tizim va hududiy tarkibning geografiya fanining bosh, birlamchi tushunchasi rayon bilan aloqasiga to'xtab o'taylik. Biroq, bu oson ish emas, sababi ularning barchasini gnesologik ildizlari, mazmuni bir-biriga o'xshash va tutashib ketadi. Zero, rayon ham ma'lum ma'noda hududiy tizim va majmuadir.

Rayonni o'ziga xos sistema sifatida o'rganish faqat uning morfologiyasini (dotsent R.A.Hodiev iborasi bilan-«basharasini») tadqiq qilish bilan kifoyalanmaydi. Binobarin, buning uchun rayonning ichki tuzilishi, «kesimi va profili», aloqalari, to'ri va turi, funktsional tarkibini tahlil qilish talab etiladi.

Albatta, rayon ham hudud, ammo hududning ma'lum bir o'xshashliklarga ega bo'lgan muayyan bir qismidir. Tabiiy geografiyada rayon turli komponentlarning majmuasi shaklida vujudga kelgan landshaft tipi, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada esa u hududiy mehnat taqsimoti natijasida shakllangan, iqtisodiy-ijtimoiy hayotning ma'lum soha yoki yo'nalishlariga ixtisoslashgan aniq hududdir. SHu o'rinda hududiy mehnat taqsimoti va uning natijasida rayonlar to'ri shakllanib borishini iqtisodiy va **ijtimoiy geografik jarayon**, rayonlar va ularning hududiy o'zaro munosabati, joylashuvi va aloqalarini **iqtisodiy va ijtimoiy geografik vaziyat** sifatida talqin qilish mumkin. Iqtisodiy rayonlar negizini tashkil etgan hududiy ishlab chiqarish majmualari esa o'ziga xos **iqtisodiy geografik samaradorlikni** ta'minlaydi. Bu samaradorlik tarmoq va korxonalarning bir-biriga yaqin joylashuvi (transport va boshqa infrastruktura harajatlarini qiqartirish asosida) hamda ularning o'zaro aloqalari natijasida yuzaga kelgan.

Unutmaslik lozimki, landshaft, A.Lyosh iborasi bo'yicha, iqtisodiy landshaft, bozor makoni ham iqtisodiy rayondir. Biroq, geografiya fanining turli masshtabda fikrlashdek jozibali xususiyatiga ega bo'lgani singari, rayon ham turli hududiy ko'lamda, miqyosda bo'ladi. Odatda, katta maydonlarni egallagan iqtisodiy va siyosiy rayonlarni, ingliz transkripsiyasiga binoan, «region» deb ham atashadi. SHu sababdan har qanday region ham rayondir, ammo aksincha emas (masalan, CHinoz tumani yoki talabalar shaharchasi o'ziga xos rayon hisoblanadi, lekin ularni region sifatida talqin qilish nojoizdir).

Regionni siyosiy geografiya va siyosatshunoslik fanlariga asoslangan holda o'zbek tilida shartli ravishda «mintaqa» shaklida qabul qilish mumkin. Ammo bu erda iqtisodiy yoki siyosiy geografiya mintaqalari an'anaviy tabiiy geografiyadagi mintaqalarning mohiyati va joylashuv shakliga mos kelmasligini yana bir karra uqtirib o'tish lozim. Demak, rayon, region, landshaft, mintaqalarning ham «umumiy maxraji» yoki asosini hudud tashkil qiladi. Lekin hudud, umuman olganda, cheksiz, ma'lum darajada noaniq tushuncha. YUqoridagilar esa chegara, o'ziga xos va mos hududiy majmua yoki hududiy tizim shakllariga ega.

Iqtisodiy rayonlashtirish ham murakkab muammodir. Uning asosiy tamoyillari va omillari, maqsad va mohiyati turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatda o'zgarib turadi. Jumladan, bozor munosabatlariga o'tish bosqichida turgan mustaqil O'zbekistonda bu masalaga yangicha yondoshish talab etiladi. Bunday vaziyatda iqtisodiy rayonlar, eng avvalo, davlatning mintaqaviy siyosatini amalga oshirish, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish jarayonini boshqarib borish yoki «tartibga solish» hamda tizim-tarkib qoidasiga muvofiq mamlakatlar iqtisodiy geografiyasini, milliy iqtisodiyotni mintaqalar to'ri orqali o'rganishda metodologik va metodik asos sifatida xizmat qiladi.

Ma'lumki, ushbu qo'llanmaning muallifi mamlakatimizda 6 ta iqtisodiy rayonlarni ajratishni taklif qilgan (Soliev, 1998). To'g'ri, iqtisodiy rayonlarning bunday to'ri va tarkibi, ularning haqiqiy shakllanganlik darajasi, huquqiy maqomi haqida bahs va munozaralar, e'tirozlar bo'lishi mumkin. Masalan, belgilangan rayonlar davlatning tegishli vazirliklari (Iqtisodiyot vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi) tomonidan rasmiy ravishda tan olinmagan. Boz ustiga, bu rayonlar hozircha yaxlit va mukammal bozor muhiti, iqtisodiyot makon xususiyatiga ega emas. Ularda ichki iqtisodiy aloqalar, integratsion jarayonlar rivojlanmagan, har bir viloyat (ma'muriy iqtisodiy rayon), ularga berilgan keng imtiyoz va huquqlardan foydalangan holda, o'zlarining ma'lum darajada «mustaqil» iqtisodiy salohiyatini vujudga keltirmoqda. Ba'zan, bu ma'muriy birliklar yondosh hududlar imkoniyat va iqtisodiy ixtisoslashuv yo'nalishlarini e'tiborga olmasdan, qanday bo'lmasin, o'zlarining qo'shnilariga o'xshash yoki ularni takrorlaydigan ishlab chiqarish majmualarini yaratishga intilmoqdalar. Tabiiyki, bunday sharoitda haqiqiy iqtisodiy rayonning vujudga kelishi va mamlakat miqyosida yagona va yaxlit geoiqtisodiyot makonning shakllanishi, hududiy mehnat taqsimotining keng miqyosda rivojlanishi murakkab

bo'lib qoladi. YUzaga kelgan vaziyat bozor munosabatlarini to'la-to'kis joriy qilish, haqiqiy raqobat muhitini yaratib berish jaryonida hal etilib boriladi.

Rayonlar tabiiy va iqtisodiy geografiyadan tashqari ijtimoiy (sotsial) va siyosiy geografiyada ham mavjud. Ammo ularning qamrovi, hududiy ko'lami har xil. Sotsial rayonlar, odatda, kichik hududlarda ajratiladi (masalan, talabalar yoki to'qimachilar shaharchasi, mahalla), chunki kundalik ijtimoiy aloqalar nisbatan ana shunday sotsial hudud va makonda sodir bo'ladi. Ayni vaqtda siyosiy geografik rayonlar hamda hududiy-siyosiy tizimlar ancha katta maydonlarni egallaydi (Evropa Ittifoqi, NATO va h.k.), MDH yoki SHanxay hamkorlik tashkiloti ham hududiy iqtisodiy-siyosiy tizim shaklida qator mamlakatlarni o'z qamroviga oladi.

Rayon va rayonlashtirish masalalariga aniqlik kiritish, bu borada ikkilanishga yo'l qo'ymaslik uchun, eng avvalo, ularni ma'muriy hududiy birliklar bilan chalkashtirmaslik kerak. CHunonchi, ma'muriy hududiy boshqaruv tizimida, tuman, nohiya va shunga o'xshash tushunchalar bo'lishi mumkin, ammo geografiyadagi tog' yoki cho'l hududlari, voha va vodiylar, shahar aglomeratsiyalari, yoqilg'i-energetika va paxtachilikka ixtisoslashgan hududlar tom ma'noda rayonlardir. Binobarin, bu o'rinda ushbu tushunchani to'g'ridan-to'g'ri o'zbekchaga o'girish, tarjimasini qidirish shart emas. Tarix fani uchun vaqt, davr qanchalik muhim bo'lsa, geografiyaga ham makon, rayon shunchalik zarurdir. Aks holda bu fan o'z mohiyatidan ajralib qoladi. CHunki, uning borligi va butligi, tarixi va taqdiri ham aynan rayon tushunchasi bilan bog'liq. Kompleks va sistemalar boshqa sohalarda ham bo'lishi mumkin, biroq rayon faqat geografiya faniga tegishlidir.

YAna shuni ta'kidlash lozimki, rayon ma'lum ma'noda, abstrakt (mavhum) tushuncha, real voqelikda esa aniq, nimanidir rayoni bor, «umuman rayon» esa aslida yo'q. Rayon geografik jihatdan nimanidir ta'sir doirasi yoki tarqalish hududidir (bu ma'noda u «areal» tushunchasiga ham yaqin). Masalan, non do'koni, poliklinika, maktab, bog'cha, bozorlarning o'z ta'sir doiralari (radiusi), demak, ularning rayonlari bor. Kichik shahar bilan yirik markazning ta'sir doirasi yoki rayon hosil qilish qobiliyati bir xil emas; mayda va katta shaharlarning rayonlari hudud ko'lami jihatidan teng bo'lmaydi.

Rayonlarni ajratish murakkab ekanligini uqtirgan edik. Bu o'rinda qo'shimcha ravishda rayonlashtirishning oddiy va murakkab shakllarini ko'rsatish ham mumkin. Masalan, mamlakat hududini turli geografik tomonlar bilan nomlash (Markaziy, /arbiy, SHarqiy, Janubiy, SHimoliy va ularning oraliqlari SHimoliy-sharqiy, Janubi-sharqiy, SHimoli-g'arbiy, Janubi-g'arbiy) yoki alohida orollar, yarim orollar, anklav va eksklav hududlarni to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy rayon maqomida ko'rish rayonlashtirishda uncha qiyin emas. Haqiqiy rayonlashtirish alohida, rayonlar chegarasini aniqlash esa iqtisodiy makonni uning ichki tuzilish (tarkib) xususiyati, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va mujassamlashuvi, kombinatsiyasi, rayon hosil qiluvchi markazlarning mavjudligini hisobga olgan holda ajratiladi.

Savol va topshiriqlar.

1. Geografiya fanining asosiy tushunchalari qaysilar?
2. Hududiy majmua nima va uning asosiy belgilarini ta'riflab bering.
3. Hududiy majmua va hududiy tizim orasida qanday farq bor?
4. Hududiy tarkib va rayonlashtirish haqida nimalarni bilasiz?
5. Rayonlashtirishning oddiy va murakkab usullarini tushuntirib bering.
6. O'zingiz yashayotgan viloyatni qanday rayonlarga ajratasiz?

MAVZU: X.I.CH.M. VA ISHLAB CHIQARISH KUCHLARINI JOYLASHTIRISH VA TASHKIL QILISH.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Joylashtirish, joylanish haqida umumiy tushuncha. 2. Merkantelizmdan fritredizmga. 3. Ishlab chiqarishni joylashtirishda I.Tyunen va A.Veber g'oyalari. 4. Kristaller-Lyosh nazariyasi. 5. YAngiliklarning hududlar bo'ylab tarqalish g'oyasi.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va tashkil qilishga doir bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Joylashtirish, joylanish haqida umumiy tushuncha. Merkantelizm, fritredizm hamda I.Tyunen va A.Veber g'oyalari va Kristaller-Lyosh nazariyalari haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va tashkil qilishda sanoat, qishloq xo'jaligi, aholiga xizmat ko'rsatish, transport kabi tarmoqlarga doir ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish	Faoliyat
-----	----------

bosqichlari va vaqti	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Yer yuzida butun borliq, mavjudot bir tekis tarqalmagan yoki taqsimlanmagan. CHunonchi, havo harorati, suv, tuproq, o'simlik, hayvonot dunyosi, qazilma boyliklar, aholi va u tomonidan yaratilgan ishlab chiqarish tarmoqlarining joylanishi, zichligi bir xil emas. Aynan ana shunday notekislik geografiya fanining chin mohiyatini, uning diniy va dunyoviy

ahamiyatini asoslab beradi, kishilarning hayot-faoliyatini, hududiy mehnat taqsimoti va hatto jahon hamjamiyatidagi mamlakatlarning geografik siyosatini belgilab beradi.

Qizig'i shundaki, insoniyat tarixida doimo turli narsalarning notekis joylanishiga barham berish va ularning bir tekis tarqalishiga urinib kelingan, ammo hech qachon bu notekislik butunlay yo'qolmagan, turli mintaqalar va joylardagi hayot turlichaligicha qolaveradi. Demak, geografiya ham abadiy, u harakatdagi olam sirlarini o'rganuvchi fan sifatida o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini hech qachon yo'qotmaydi. Uning bunday vazifasi ayniqsa ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

SHu o'rinda ba'zi terminologik masalalarni aniqlashtirish talab etiladi. Masalan, joylanish(i), joylashtirish, joylashish kabi tushunchalarning ma'nosi bir xil emas. Joylanish yoki joylashish deganda ko'proq yuzaga kelgan holat, geografik manzara, nazarda tutiladi va u hamma vaqt ham inson tomonidan yaratilgan bo'lavermay, balki o'ziga xos turli xil, eng avvalo, tabiiy qonuniyatlar asosida vujudga keladi. Jumladan, tayga o'rmonlari, dengiz va okeanlardagi baliqlar, er osti qazilma boyliklarni hech kim joylashtirmagan, ular o'zlaricha boshqa qonuniyatlar asosida joylashgan. Binobarin, joylashtirish oddiy joylanishdan farq qilib, kimdir tomonidan amalga oshiriladi.

Sobiq Ittifoq davrida o'ta markazlashgan, direktiv rejalashtirish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini yagona Davlat planlashtirish tashkiloti («Gosplan») joylashtirgan. Hozirgi bozor munosabatlari, mulkchilikning davlat tasarrufidan chiqarilishi sharoitida «joylashtirish» o'zining avvalgi mohiyatini yo'qotadi, biroq bunday vaziyatda ham turli xil mulk egalari, tadbirkor yoki boshqa ishbilarmonlar o'ziga tegishli sohani ma'lum tamoyillar asosida joylashtiradi. Keng miqyosda esa davlat o'zining turli xil vositalari (mexanizmlari) orqali ishlab chiqarishning joylashuvini tartibga solib, boshqarib boradi. Ilmiy jihatdan bunday joylashuvni «**hududiy tashkil etish**», deb atash ham to'g'riroq bo'ladi. Bu tushuncha esa o'z o'zidan tartib, tizim, muvozanat, boshqaruvni ko'zda tutadi va tashkil etish asosan hududiy majmua shaklida bo'ladi.

Jahon xo'jaligining yagona tizimi vujudga kelganga qadar xalqaro (geografik) mehnat taqsimoti uncha rivojlanmagan edi. Hatto XVII-XVIII asrlargacha ko'pgina mamlakatlar xalqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zlarining ichki bozorlariga chet el mahsulotlarini kiritishga qarshi siyosat olib borar edilar. Bu siyosat yoki importni cheklash iqtisodiyot tarixida **merkantilizm** nomi bilan o'rin olgan.

Albatta, bunday sharoitda jahon bozori xususida so'z yuritish mumkin emas. Jahon bozori erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimini joriy qilishni taqozo etadi. Ana shunday yo'nalish **fritredizm**, ya'ni erkin savdo deb ataladi. Uning ilmiy asosini yaratishda A.Smit va, ayniqsa D.Rikardoning xizmati katta bo'lgan. Ularning g'oyalari xalqaro geografik mehnat taqsimotini keng ko'lamda rivojlantirish, mamlakatlararo savdo-sotiqni faollashtirishga qaratilgan bo'lib, u mutloq va yoki nisbiy qulaylik (afzallik) qonuni nomini olgan. Bu qonunning asl mohiyati shundaki, har bir mamlakat o'zining ichki imkoniyat va sharoitlaridan kelib chiqqan holda ma'lum mahsulotni ma'lum vaqt mobaynida boshqa davlatlarga qaraganda arzonroq, ya'ni kamroq xarajat bilan etishtiradi va uni bozorda oson sotadi. Sotilgan mahsulotning puliga o'zida yo'q, yoki etishtirishi qimmatroq, serxarajat tovarlarni boshqa hududlarda nisbatan arzonroq ishlab chiqarilgan narsalarni xarid qilib oladi. Bunday tovar ayirboshlash naqd pulsiz, ya'ni barter usulida ham olib borilishi mumkin.

Fritredizm g'oyalarini amalga tatbiq qilish jahon xo'jaligining shakllanishiga, mehnat taqsimotining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda mamlakatlar iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va hududiy tashkil qilishida ham o'zgarishlar yuz beradi.

Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g'oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori Iogan Genrix Tyunen XIX asrning 20-30-yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarida bayon qildi (ruscha nomi «Izolirovannoe gosudarstvo»).

Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ma'lum tartibda etishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U

bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar –Meklenburgdagi Rostok) o'rtasidagi masofa, qishloq xo'jalik mahsulotining narxi, qiymati va er rentasiga asoslanadi. Er rentasi esa unga qo'yilgan mablag' bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi.

YUqoridagi shartlar yordamida I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yoki hududiy majmuasini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen xalqalari» nomi bilan mashhur. CHunki, turli mahsulotlarni etishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste'mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi. Masalan, birinchi xalqa-bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; ikkinchisi – o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun), uchinchi xalqa- kartoshka, arpa etishtirish va urug'chilik, to'rtinchi-yuqori unumdor g'allachilik va sut-go'sht chorvachiligi, beshinchi- g'allachilik va, nihoyat, oltinchi xalqa – yaylov chorvachiligi.

I.Tyunenning xizmati shundaki, u birinchi bo'lib erdan foydalanish masalalarini ko'tarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqtisodiy makon» tushunchasini kiritdi. U o'zining abstrakt modelida mahsulotning bozorga-iste'molchiga arzon va sifati buzilmagan holda etkazib berishga katta e'tibor beradi. SHunday qilib, I.Tyunen qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishning dastlabki ilmiy poydevorini yaratuvchisi bo'ldi va shu ma'noda uni qishloq xo'jaligi geografiyasining asoschisi sifatida e'tirof etish mumkin.

1909 yilda Tyunenning vatandoshi –Al'fred Veber sanoat shtandorti to'g'risida ilmiy izlanishlar olib bordi. U o'zining diqqat-e'tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarga qaratdi. SHu maqsadda Veber omillarning ta'sir kuchiga qarab tabaqalashtirdi, asosiy hal qiluvchi omilni aniqladi.

A.Veber sanoat shtandorti va sanoat geografiyasining asoschisidir. SHtandort esa-korxonaning o'rnatilgan joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan, qulay nuqtasi ma'nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko'zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqtai nazaridan baholanadi. Bu foyda, Veber fikricha, asosan xom ashyo, mahsulotni realizatsiya qilish, transport va ishchi kuchiga ketgan xarajatlar nisbati hamda asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatidan tashkil topadi. Keyinchalik u xom ashyo va mahsulotni sotish bilan bog'liq omilni umumiy transport sarf-xarajatlari kiritdi. CHunki, mahsulotning tannarxiga xom ashyoni keltirish, mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar ham kiradi.

Natijada, sanoat shtandortini belgilovchi ikkita omil –transport va ishchi kuchi (mehnat resursi) olindi. Veber keyinroq ularga yana bir muhim omilni qo'shdi – u ham bo'lsa aglomeratsiya omilidir. Aynan ana shu omil, ya'ni sanoat korxonasini boshqa korxona, infratuzilma tarmoqlari yonida qurish katta iqtisodiy samaradorlikga olib keladi va bundan joylashuv hududiy majmua ko'rinishini oladi. Ehtimol, N.N.Kolosovskiyning «ishlab chiqarishni hududiy majmualari» g'oyasi ana shu Veberning ishlab chiqarish aglomeratsiyasi haqidagi ta'limotidan kelib chiqqan yoki nazarda tutgan bo'lsa, ajab emas.

A.Veber transport omiliga mahsulot yoki xom ashyoning vazni, tashiladigan masofa, mehnat resursida ish xaqi, aglomeratsiya omilida esa korxonalarning bir joyda to'planishini hisobga olgan.

A. Veber ilmiy adabiyotda o'zining shtandort nazariyasi, «joylashtirish omili» va «aglomeratsiya samaradorligi» tushunchalarini kiritganligi bilan mashhurdir. Aglomeratsiya samaradorligi-bu asl mohiyatiga ko'ra mujassamlashuv (kontsentratsiya) samaradorligi bo'lib, u hozirgi kunda korxonalarning yiriklashuvidan, ya'ni miqyos, masshtab iqtisodi asosida emas, balki korxonalarning kooperatsiya va ixtisoslashuv («xilma-xillik» yoki sifat iqtisodi) natijasida erishiladi.

I.Tyunen (qishloq xo'jaligi) va A.Veberning (sanoat shtandorti) g'oyalari abstrakt sharoitlarni hisobga olgan holda yaratilgan bo'lsada, ularning ilmiy ahamiyati hozirgacha yo'qolmagan. Bu olimlarning g'oyalarini «omillar tahlili» shaklida umumlashtirish mumkin. Omillar esa hududda ayrim joylarni tanlab olish va pirovard natijada hududiy mujassamlashuv, hududiy notekisliklarni yoki geografik tengsizlikni keltirib chiqaradi.

SHunday qilib, ishlab chiqarishning ikki asosiy tarmog'i, ya'ni qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish, ishlab chiqarishning hududiy majmualari bo'yicha ilmiy g'oyalar yaratildi. Endi navbat- aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish, ijtimoiy sohalarining hududiy tashkil etish muammolariga keldi. Bu haqdagi ishlanmalar ham nemis olimi Val'ter Kristallerga tegishli. U 1930-yillarda aholining hududiy tarqalishi va joylanishi masalalarini o'rganib, o'zining «Janubiy Germaniya markaziy o'rinlari» nomli kitobini yozdi.

Markaziy o'rinlar turli yiriklikdagi shahar va boshqa aholi manzilgohlari bo'lib, ular o'ziga xos ta'sir doirasi, xizmat ko'rsatish radiusiga ega. Ideal holatda har xil miqyosdagi markaziy o'rinlar geografik muhitda oltiburchak shaklga ega va ular asalarining uyasini eslatadi.

Kristaller uchun ham hudud barcha sharoitlar bo'yicha bir xil bo'lishi, ya'ni hudud tep-tekis, aholi, aholi manzilgohlari, yo'l va boshqalar bir xil joylashgan. Ana shunday ideal manzaradan kelib chiqqan holda u o'zining ilmiy g'oyasini yaratdi. Uning nomi bilan «markaziy o'rinlar», ierarxiya, shaharlar klassifikatsiyasi kabi tushunchalar, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy majmua shaklida joylashtirishga oid ilmiy fikrlar bog'liq.

Boshqa, yosh va iste'dodli nemis olimi Avgust Lyosh o'zidan oldingi vatandoshlarining ilmiy ishlanmalarini umumlashtirib (u A.Veberning o'quvchisi edi), barcha xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida ish olib bordi. A.Lyosh g'oyalarining mohiyati uning maxsus kitobida (ruscha nomi «Geograficheskoe razmehenie xozyaystva»-M., 1959) bayon etilgan. Kitobning asl nusxasi qo'lyozmasi 1940 yilda nashr qilingan.

A.Lyosh qishloq xo'jaligining areal, maydon sifatida, sanoatning esa nuqtasimon hududiy tashkil etish xususiyatlarini asoslab berdi. U birinchi bo'lib «bozor muhiti yoki makoni», «iqtisodiy landshaft» (hozirgi kunda – iqtisodiy rayon, o'ziga xos hududiy majmua) tushunchalarini yaratdi va fanga kiritdi. Agar avvalgilar, xususan I.Tyunen va A.Veber alohida korxonani, tarmoqni o'rganishgan bo'lishsa, A.Lyosh ishlari barcha xo'jalik sohalarini qamrab oldi va o'z mohiyatiga ko'ra bozor munosabatlari, uning ta'sir doirasi haqiqiy rayon tashkil qiluvchi omil ekanligi ta'kidlandi, matematik usullarni keng qo'lladi. Aynan ana shu tamoyillarni hozirgi kunda O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga tatbiq qilish ahamiyatdan xoli bo'lmasa kerak.

Ta'kidlash joizki, I.Tyunen va A.Veber g'oyalari o'z davri talabiga mos kelardi. Sababi – u davrda hududning iqtisodiy sig'imi, zichligi uncha yuqori emas, hududiy-iqtisodiy manzara qutbiylashmagan, ya'ni deyarli bir tekis edi. Ana shunday iqtisodiy geografik holat alohida korxona yoki tarmoqlarni ayrim joylarda o'rinashtirish ta'sirida o'zgaradi, notekislik xususiyatini oladi. Boshqacha qilib aytganda, avvalgi tabiiy ko'rinishdagi iqtisodiy tekislik notekislikka, xududiy mujassamlashuvning ko'chayishiga o'zgaradi. Buning natijasida notekislikni tekislashga urinib ko'radigan ilmiy izlanishlar talab etildi. Xuddi shunday regulyar tizimga moslashgan ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilish g'oyalarini V.Kristaller va A.Lyosh yaratdi.

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan uncha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida o'sish qutblari va rivojlanish markazlari to'g'risidagi nazariya ham katta ahamiyatga ega. Uning asoschisi frantsuz olimi Fransua Perrudir.

F.Perru «markaziy o'rinlar» g'oyasidan kelib chiqdi, omillarni emas, tarmoqlarni rivojlanish xususiyati, harakatchanligi, atrofga ta'siri bo'yicha tabaqalashtirdi va ularni uch guruhga ajratdi. U eng avvalo hududiy-iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik, nobarobarlikni tan oldi va mutloq jihatdan tenglikni amalga oshirish mumkin emasligiga to'la ishondi.

Perru fikricha, uchinchi guruh tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon (majmua) hosil qilish salohiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi o'sish markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustahkamlanishi, ularda turdosh korxonalarning ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida o'sish qutblari vujudga keladi. Ta'kidlash joizki, o'tgan asrning 40-nchi yillarida xuddi shunga o'xshash «iqtisodiy uchoqlar» g'oyasi rus olimlari, jumladan A.G.Aleksandrov va N.N.Kolosovskiy tomonlaridan ham yaratilgan edi.

O'sish qutblari g'oyasi shved olimi - Lund universiteti professori (SHvetsiya, 1954) T.Xagerstrandning yangiliklar diffuziyasi nazariyasiga o'xshab ketadi. Faqat muallif bu g'oyani ko'proq sotsial geografiya bo'yicha ishlab chiqqan.

CHindan ham, jahon taraqqiyoti, dunyo xo'jalik tizimining rivojlanish tarixi fan-texnika yutuqlari, ilmiy yangiliklar va kashfiyotlar, innovatsiyalar texnologik determinizm bilan bog'liq. Tarix nuqtai nazaridan yondoshganda, jahon xo'jaligi rivojlanishida ma'lum tsikllarni ajratish mumkin. Bu davr yoki tsikllar yangi kashfiyotlarning ixtiro etilishi, tatbiq etilishi, tarqalishi va ularning o'rniga boshqa innovatsiyalarning kelishi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda amerikalik U.Rostouning (XX asr, 58-60-yillar) iqtisodiy rivojlanishning bosqichlari, stadiyalari, rus iqtisodchisi N.D.Kondrat'evning 30-yillar ilmiy-texnika o'zgarishlariga asoslangan «uzun to'lqinlar» nazariyasi mavjud. SHuningdek, amerikalik olim R.Vernonning (XX asr o'rtalari) eksport tovarining hayot tsikli, avstraliyalik Yozef SHumpeterning tadbirkorlik to'g'risidagi g'oyalari ham yangiliklarning diffuziyasi va texnologik determinizm bilan yaqindan bog'liq.

Diffuziya (fizikadan olingan bo'lsa kerak) kengayish va tarqalish xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Birinchisida yangilikning amaliy tatbiq doirasi asta-sekin kengayib boradi, ikkinchisida esa bu birin-ketin sodir bo'ladi, yangilik biridan ikkinchisiga ko'chadi. Xuddi shu xususda amerikalik iqtisodchi M.Porterning (1993) markazdan chetga kashfiyotlarning, yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'chishi, bir mamlakatdan ikkinchi, uchinchisiga va h.k. darajalarga kaskadsimon o'tishi, migratsiyasi xaqidagi ilmiy ishlanmalari ham bor.

SSSR parchalanishi va mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi bilan geosiyosiy vaziyat o'zgardi. Ana shunday sharoitda chegara atrofi mintaqalarini o'rganish, «Markaz-cheikka» (perifiriya) munosabatlarini tadqiq qilish masalalari ham ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bevosita aloqadordir.

Jahon xo'jaligi tizimi (bu tushuncha asoschisi amerikalik I.Vallersteyn), uning taraqqiyotidagi tsikllar davriy, tarixiy xususitga ega. Bunday yondoshuvni tik emas, gorizontal, ya'ni geografik jihatdan ham qo'llash mumkin. Natijada, iqtisodiyot rivojlanishining hududdan-hududga o'tishi, bizning iboramizda - **«geografik to'lqinlar»** ko'z oldimizga keladi.

N.D.Kondrat'ev jahon xo'jaligi dinamikasida 5 ta tsikl ajratadi, ulardan to'rttasi industriya davriga, oxirgi 5-undan keyingi, ya'ni postindustrial davrga to'g'ri keladi. Bu davrda elektronika, lazerlar texnologiyasi, biotexnologiyalar ustuvor ahamiyatga ega. Xuddi shunga o'xshash hududiy-iqtisodiy rivojlanishning ketma-ketligini kuzatish mumkin. Bu o'rinda I.Mechnikovning jahon tsivilizatsiyasi bosqichlari va bunda buyuk tarixiy daryolarning roli xaqidagi asarini ham e'tibordan chetga qoldirmaslik kerak. Muallif jahon madaniyati va taraqqiyotida daryo, O'rta dengiz va okean tsivilizatsiyalarini ajratadi. Ular bir vaqtning o'zida emas, balki turli davrlarda, birining o'rnini ikkinchisini olishi bilan yuzaga elgan.

Darhaqiqat, jahon taraqqiyoti Uzoq SHarq, YAponiya va Xitoydan boshlanib, O'rta va YAqin SHarqqa, undan O'rta dengiz va Pireney yarim oroliga, ulardan Angliya va nihoyat Amerikaga (AQSH)ga ko'chdi. Hozirgi davrda tarixni, iqtisodiy-ijtimoiy hayotni rivojlantiruvchi mintaqalar «uchburchagi», ya'ni AQSH-/arbiy Evropa-YAponiya hisoblanadi. Ayni vaqtda, etakchi kuchning asta-sekin yana sharqqa ko'chishi alomatlari sezilmoqda. Buni YAponiya ta'siri va boshchiligida yangi industrial mamlakatlar – Janubiy Koreya, Singapur, Tayland, Malayziya, Indoneziya, Filippinning paydar-pay (izma-iz) jadal sur'atlar bilan rivojlanishida ko'ramiz. Demak, bizning nazarimizda, iqtisodiy taraqqiyotning tsikl xususiyatiga ega ekanligi faqat davr, vaqt doirasidagina emas, balki Er shari, global, geografik makonda ham sodir bo'lmoqda. Bunday geografik to'lqinlar, siljishlar esa, albatta, jahon xo'jaligining rivojlanish va uning hududiy tarkibiga ta'sir qiladi.

SHu bilan birga iqtisodiy geograflar, mintaq iqtisodchilari V.Leont'ev va U.Izardlarning tarmoqlararo va hududlararo balansi hamda mintaqaviy iqtisodiyot fani to'g'risidagi ilmiy g'oyalarini, Zipfa va Styuart, Dj.Fridman kabilarning shaharlar rivojlanishi, boshqa olimlarning

«dunyoviy shaharlar» xaqidagi yangi ishlarni ham nazardan qochirmaslik kerak. Zero ularning barchasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, hududiy majmualar bilan bevosita bog'liq.

Biz yuqorida ishlab chiqarishni joylashtirishning ilmiy g'oyalari asosan /arb olimlari asarlari bo'yicha talqin qildik. O'z-o'zidan savol tug'ilishi tabiiy: naxotki uzoq tarixga, madaniyatga ega bo'lgan o'zimizning yurtimizda bunday ishlar qilinmagan bo'lsa? SHubha yo'q, albatta bu borada ham o'lkamiz katta va boy merosga ega. Muammo faqat ularni tarixiy manbalardan qidirib topish, o'rganish, targ'ib va tashfiqot qilish, amalga tatbiq qilishdan iborat bo'lmog'i lozim. Masalan, bu erda xususan dehqonchilikni rivojlantirish va joylashtirish, almashlab ekish, sug'orish inshootlarini qurish va foydalanish, savdo va hunarmandchilik sohalari, shaharsozlik to'g'risida dunyo ahamiyatiga molik ixtirolar yaratilgani sir emas. Matematika, tibbiyot kabi fanlar tug'ilgan bu Zamin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning boshqa sohalariga, jahon madaniyati va tarixiga ham o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Blits so`rov

1. Joylanish, joylashtirish, hududiy tashkil etish o'rtasida qanday farq bor?
2. «I.Tyunen xalqalari» nima?
3. A.Veberning «Sanoat shtandorti» haqida nimalarni bilasiz?
4. V.Kristaller va A.Lyosh ilmiy g'oyalari mohiyatini tushuntirib bering.
5. YAngiliklar davr va hududga qanday tarqaladi?

**MAVZU: ISHLAB CHIQARISHNI IJTIMOIIY TASHKIL ETISHNING
SHAKLLARI**

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Ishlab chiqarishda mujassamlashuv. 2. Ixtisoslashuv va uning shakllari. 3. Kooperatsiya, uning ixtisoslashuv bilan aloqasi. 4. Kombinatlashuv, ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarida bu shaklning amalga oshirilishi.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllari doir bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishda mujassamlashuv (konsentratsiya), ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatsiya haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Ishlab chiqarishda mujassamlashuv, ixtisoslashuv kooperatsiya, uning ixtisoslashuv bilan aloqasi, kombinatlashuv ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarida bu shakllarning amalga oshirilishiga doir ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllari - mujassamlashuv (konsentratsiya), ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatsiya ayni paytda ijtimoiy va hududiy tomonlarga ega. Albatta, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya uchun ishlab chiqarishning hududiy tomoni yetakchi rol o'ynaydi. Shunga qaramasdan, bu bir-biri bilan bog'liq b o'lgan jarayonlarni uyushtirgan holda

o'rganish, tahlil qilish, biridan ikkinchisiga o'ta bilish geografik fikrlashning muhim xususiyatidir.

Endi qisqacha ishlab chikarishni tashkil etish shakllariga to'xtalib o'taylik Ularning tahlilini mujassamlashuvdan boshlaganimiz ma'qul bo'lsa kerak, zero qolgan shakllarning negizida ham u yoki bu ko'rinishdagi mujassamlashuvni ko'rishimiz mumkin.

Mujassamlashuv yoki ishlab chikarishning to'planishi, yig'ilishi iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga tegishlidir. Ammo geografik jihatdan u eng avvalo sanoat, qishloq xo'jaligi va transport, ya'ni moddiy sohalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Qolaversa, iqtisodiy geografiya fanining obyektini aynan shu tarmoqlarning hududiy tashkil etilishini, ularning joylashish xususiyatlari belgilab beradi. Chunonchi, sanoat uchun "nuqta" yoki tugun ko'rinishida hududiy tashkil etish, qishloq xujaligiga areal yoki mintaqa (zonal), transport uchun esa lentasimon yoki chiziq shaklidagi joylashuv xosdir. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya ma'lum darajada xuddi ana shu nuqtalar -sanoat markazlari va tugunlari, areal va zonalar, "tasmalar"ni, ularning joylashuvi, aloqasi va hududiy munosabatlarini o'rganadi. Ijtimoiy obyektlarning hududiy tashkil etilishi esa yuqoridagi tarmoqlar joylashuvi bilan belgilanadi. Masalan, aholi va unga xizmat ko'rsatuvchi sohalarning hududiy tizimlari sanoat, qishloq xo'jaligi va transport geografiyasi asosida amalga oshiriladi. Demak, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya nuqta, areal va chiziqlar, ularning o'zaro hududiy munosabati to'g'risidagi fan hisoblanadi. Buni biz iqtisodiy geografiyaning o'ziga xos "geometriyasi" deb atashimiz ham mumkin.

Yuqorida mujassamlashuvning hududiy tomoniga e'tibor berdik. Uning ijtimoiy tomoni ham xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida turlicha bo'ladi. Umuman olganda, mujassamlashuv sanoat misolida juda aniq yoki sezilarli ko'rinadi. Bu borada ishlab chikarish fondlari, yalpi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli korxonalarda yig'ilishi, to'planishi sof holdagi ishlab chikarish yoki korxona mujassamlashuvi, ularning shaharlar va rayonlar joylashuvini esa urbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko'rsatish o'rinli.

Mujassamlashuvning bu shakllari bir-biriga o'tib turadi va turli rayon yoki mamlakatlarda har xil birikmada bo'ladi. Masalan, shaharning markazlashuv darajasi ma'lum bir bosqichga ko'tarilgandan, hududning "sig'imi" optimal darajaga yetgandan keyin o'ziga xos vaziyat vujudga keladi, ya'ni endi mazkur shaharda qo'shimcha korxonalarni qurish imkoniyati qolmaydi. Ekologik, uy-joy, transport muammolari keskinlashadi, qurish uchun yer maydoni ham yetishmaydi va ayni paytda yangi korxona bu markazdan olisda joylashuvni ham "istamaydi". Demak, yirik shaharda ham emas, undan uzoqda ham emas; shaharning imkoniyati yo'q, korxona esa undan yiroqlasha olmaydi. Natijada, yangi korxona yoki ilmiy tekshirish muassasalari, oliy o'quv yurtlari yirik shaharning ta'sir doirasida o'rinishadi - shahar aglomeratsiyasi, sanoat tuguni vujudga keladi. Ammo aglomeratsiyalar ham o'ziga xos hududiy mujassamlashuvdir. Fanda aglomeratsiya omili va u bilan bog'liq aglomeratsiya samaradorligiga ilk bor nemis olimi Alfred Veber (1909-y.) asos solgan.

Yuqorida keltirilgan mulohazalarga misol sifatida Toshkent atrofida joylashgan go'sht kombinati (O'rtaovul shaharchasi), ToshIES, Toshkent agrar universiteti (Yalang'och shaharchasi), Yadro fizikasi instituti (Ulug'bek shaharchasi), alkagolsiz ichimliklar kombinati (Qibray) va hokazolarni ko'rsatish mumkin. Toshkent aholisi ehtiyoji va xo'jaligi uchun zarur bo'lgan bu korxonalarni poytaxtda qurishning iloji yo'q, lekin ular iste'molchi, sanoat, ilm-fan markaziga yaqin bo'lmog'i lozim. Bundan yana bir xulosa, ya'ni ishlab chikarish mujassamlashuvi bilan shahar rivojlanishi o'rtasidagi munosabat kelib chiqadi. Dastlab shaharning vujudga kelish va ulg'ayishida ishlab chikarishni joylashtirish (mujassamlashuvi) yetakchi rol o'ynaydi, keyinchalik esa shaharning o'zi ishlab chikarishning hududiy tashkil etish omiliga aylanadi. Endi turli shakldagi mujassamlashuvga misol keltiraylik. Masalan, O'zbekiston sanoat mahsulotining yarmidan ko'pini har birida 2000 dan ortiq ishchi ishlaydigan korxonalar ishlab chikaradi, deb faraz qilaylik. Bu ishlab chikarish yoki korxona darajasidagi mujassamlashuvdir. Toshkent shahrida mavjud korxonalar O'zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining taxminan 15-16 foizini beradi - bu urbanistik mujassamlashuv bo'ladi. Agar Farg'ona vodiysini respublikamizning asosiy pilla yoki meva maskani, neft mahsulotlari yoki

o'simlik moyi ishlab chiqaruvchi rayoni sifatida ko'rsak, u holda hududiy mujassamlashuvni nazarda tutgan bo'lamiz.

Mujassamlashuvning yuqori yoki pastligi ayni chog'da ma'lum bir sohaning rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bu yerda "umumiy maxraj" bo'lib shahar, viloyat yoki boshqa bir joyda yashovchi aholining ulushi, hissasi xizmat qiladi. Aytaylik, Fargona vodiysida O'zbekiston Respublikasi aholisining 27 foizi joylashgan. Agar u yoki bu ishlab chiqarish ko'rsatkichi shu raqamdan qancha yuqori bo'lsa, mazkur ishlab chiqarish tarmog'i vodiya shunchalik rivojlangan, mujassamlangan bo'ladi.

Korxona, urbanistik va hududiy mujassamlashuv turli rayon yoki mamlakatlarda turlicha birikma hosil qiladi. Past darajadagi korxona yoki ishlab chiqarish mujassamlashuvi yuqori urbanistik mujassamlashuvga to'g'ri kelishi ham uchraydi. Bu holda shaharda mayda korxonalar soni juda ko'p bo'ladi. Aksincha, urbanistik mujassamlashuv past, ammo ishlab chiqarish mujassamlashuvi yuqori bo'lishi ham mumkin. Bunga kichikroq shaharda, masalan, Asaka yoki Xivada katta ishlab chiqarish korxonalarining joylashuvi misol bo'la oladi. Xuddi shunday, past darajadagi urbanistik mujassamlashuv yuqori hududiy mujassamlashuvga ham olib keladi. Bu holda mazkur hududda juda ko'p kichik sanoat punkti yoki markazlari mavjud bo'ladi. Xuddi shu vaziyatni respublikaning ko'pgina viloyatlaridagi (Andijon, Buxoro, Farg'ona, Namangan, Xorazm va h.k.) to'qimachilik qo'shma korxonalarining joylashganligida uchratamiz. Shu bilan birga past darajadagi hududiy mujassamlashuv yuqori urbanistik ko'rsatkich bilan ham uyg'unlashgan tarzda keladi. Masalan, bir vaqtlar Fransiya deganda, avvalo uning poytaxti Parij, Vengriya ramzida esa Budapesht tushunilar edi. Shunday qilib, yuqori darajadagi mujassamlashuv, ayniqsa bozor munosabatlariga o'tish davrida o'ta yirik korxonalarni barpo etish hamma vaqt ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan samarali emas. Bunday vaziyatda xom ashyo va tayyor mahsulotni transportda tashish xarajatlari ko'payadi, ishchi kuchi yetishmaydi va, eng muhimi, ekologik muvozanat buziladi. Xo'sh, qaysi darajadagi mujassamlashuv ma'qul degan savol tugiladi. Axir, ayni bir hajmdagi mahsulotni turli xil yiriklikdagi korxona, shahar yoki rayonlarda ishlab chiqarish mumkin-ku! Bu yerda ham bir tomonlamalik, qat'iylik zararli va xavflidir. Binobarin, turli xil yiriklikdagi korxonalar, shaharlar bo'lgani maqsadga muvofiq bo'lsa kerak. Demak, mujassamlashuv obyektiv qonuniyat, biroq u barcha mamlakatlarga xos va iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lsa-da, uning ma'lum chegarasi, darajasi, doirasi bo'lishi shart.

Respublikada ham faqat Toshkent yoki Toshkent viloyatini rivojlantirib, qolgan mintaq va joylarni o'z holiga qoldiraverish ham yaramaydi, albatta. Shu bois Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax kabi viloyatlar ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish zamon talabi bo'lib, bu masalalar mustaqil davlatning ilmiy asosda ishlab chiqilgan mintaqaviy siyosatida o'z aksini topmog'i lozim.

Markazlashuv mujassamlashuvning bir ko'rinishidir. Bu yerda ishlab chiqarish korxonalari yoki boshqa tashkilotlar va sohalarini asosan birgina shaharda joylashuvi tushuniladi. Ayni paytda mamlakat yoki xo'jalik boshqaruvining bunday tizimi yakka hokimlik-monopoliyaga olib kelishi turgan gap, bu esa maqsadga nomuvofiqdir.

Yuqoridagi ma'noda mujassamlashuv tushunchasi hamma vaqt markaz tushunchasini ifodalaydi. Shubhasizki, bu markaz balandroq turishi, ko'zga yaqqol va darhol tashlanishi lozim. Ammo "markaz" deganda shaharlarni umuman sanoat yoki madaniyat markazi sifatida qarash ham to'g'ri bo'lmaydi. Qolaversa, barcha shaharlar ham sanoat, madaniyat markazidir. Shuning uchun shahar aynan qaysi sanoat tarmog'i markazi ekanligini aniqlash ma'qulroq hisoblanadi. Chunonchi, Angren umuman sanoat markazi emas, balki ko'mir (yokilg'i) sanoat markazi, Marg'ilon yoki Namangan esa to'qimachilik, Asaka mashinasozlik sanoatining markazi ekanligini ko'rsatish to'g'riroq bo'ladi.

Ixtisoslashuv ham ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli bo'lib, u hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarning tarkib topishi bilan chambarchas bog'liq. Uning uch bosqichi va uch turi mavjud. Ixtisoslashuvning uch bosqichi deganda korxona, shahar yoki rayon miqyosidagi ixtisoslashuv tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, ularning har biriga hududiy

yoki ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida ma'lum bir mahsulotning ishlab chiqarilishi biriktiriladi. O'z navbatida, ixtisoslashuv shu korxona (u jamoa xo'jaligi bo'lishi ham mumkin), shahar va rayonlarning "basharasini", ularning mehnat taqsimotida tutgan o'rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuvning uch turi-bu qism (detal), texnologik yoki yarim mahsulot (polufabrikat) va predmet (tayyor mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvidir. Ixtisoslashuvning bunday ko'rinishlari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular turli hududiy bosqichda o'zgacha xususiyatga ega bo'ladi.

Ixtisoslashuv oqibatida xalq xo'jaligining tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funksional tiplari shakllanadi. Shu bilan birga, u tashqi iqtisodiy aloqalarni taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste'moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi, mazkur rayonda yetishmaydigan mahsulot esa boshqa joydan keltiriladi.

Ixtisoslashuvni aniqlash uchun bir necha shart va sharoitlar zarur. Muhimi - mahsulot faqat shu joy talabini qondiribgina qolmay, balki ortiqchasi boshqa rayonlarga chiqarilishi yoki tovar xususiyatiga ega bo'lishi kerak, aks holda bu tarmoq mazkur joy uchun ixtisoslashgan soha bo'lmasligi mumkin. Aytaylik, rayon yoki viloyatda respublikada ishlab chiqilgan mahsulot shu yerning o'zida batamom iste'mol qilinsa yoki, aksincha, ushbu mahsulot mahalliy sharoit ehtiyojini qondirmay, tamomila chetga chiqarilsa, har ikkala holda ham to'laqonli ixtisoslashuv bo'lishi mumkin emas. Birinchi misolda oddiy natural xo'jalik, ikkinchi holda esa xom ashyoga asoslangan qaram rayon yoki mamlakat guvohi bo'lamiz, chunki ko'p degan so'z har doim ham ortiqcha ma'noni anglatmaydi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining Markaziy iqtisodiy rayonida Belorussiyadan ko'proq kartoshka yoki Boltiqbo'yi respublikalariga ko'ra ko'proq sut ishlab chiqariladi. Ammo na kartoshka, na sut Rossiyaning Markaziy rayoni uchun ixtisoslashgan tarmoq hisoblanmaydi, zero bu mahsulotlarning barchasi o'z joyida iste'mol qilinadi, chunki rayonning o'zida 30 mln dan ziyod aholi yashaydi. Ayni paytda kartoshka Belorussiya Respublikasi uchun, sut Boltiqbo'yi mamlakatlariga ixtisoslashgan tarmoq bo'lib xizmat qiladi. Bu joylarda qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan mahalliy talab qondiriladi, ortiqchasi esa chetga chiqariladi.

Shunday tartibda mulohaza yuritib, O'zbekistondagi ixtisoslashgan tarmoqlarni aniqlash mumkin. Chunonchi, respublikamiz paxta tolasi, pilla, tog'-kon sanoati, avtomobilsozlik va boshqa sohalarga ixtisoslashgan. Uni ip yoki ipak gazlamaga, un, neft sanoatiga ixtisoslashgan deyish biroz mushkulroq, chunki bu mahsulotlar O'zbekistonda hozircha yetarlicha ishlab chiqarilmaydi va ular mahalliy talabni to'la qondira olmaydi.

Ixtisoslashuv, albatta, faqat moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas. U barcha ijtimoiy jabhalarga ham molik xususiyatdir. Qolaversa, ayrim oliygohlar o'qituvchi, boshqalari-agronom, muhandis, iqtisodchi kabi mutaxassislarni tayyorlaydi. Sababi-bu oliygohlar shunday xodimlarni tayyorlashga ixtisoslashgan.

Ixtisoslashuvning ham mujassamlashuvga o'xshash o'zining chegarasi bo'lishi lozim; o'ta tor ixtisoslashuv bir tomonlamalikka, yo'l xarajatlarining ko'payishiga olib keladi. Ulkan korxonalarni qurish qanday zararli bo'lsa, haddan tashqari tor ixtisoslashuv, yakkahokimlik ham shuncha xatarlidir. Afsuski, yaqin o'tmishda mamlakatimiz qudrati, uning rivojlanganlik darajasi "yirik", "eng katta", "yagona" kabi tushunchalar bilan ifodalanar, "birinchi" bo'lish esa ko'p hollarda qolgan barcha sohalarda qoloqlikni anglatar edi. Ammo bu mulohazalardan noto'g'ri xulosa chiqarish ham kerak emas, chunki ixtisoslashuvsiz shahar, tuman, viloyat, iqtisodiy rayon, respublikalarni, qolaversa, jamiyat va kishilarning o'zini ham rivojlanishini tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun ixtisoslashgan tarmoq bilan birgalikda boshqa yordamchi yoki ikkilamchi sohalar ham, hech bo'lmaganda, mahalliy ehtiyoj doirasida rivojlangan bo'lishi lozim. Bu yerda ixtisoslashgan tarmoqni daraxtning tanasiga, daryoga, qo'shimcha tarmoqlarni esa daraxtning shox va shoxchalariga, daryoning irmoqlariga o'xshatish o'rinli. O'z-o'zidan ma'lumki, tanasiz shox ham bo'lmaydi, shoxsiz daraxt esa - bu oddiy butadir, irmoqsiz daryo ham barkamol daryo tizimini shakllantirmaydi.

Demak, ixtisoslashuv kompleks, har tomonlama rivojlanish bilan uyg'unlashuvi kerak. Zero, ixtisoslashuvda yo'l qo'yilgan xatolar oqibatini hozirgi kunda sezib turibmiz. Bu

kamchiliklar ayniqsa sobiq ittifoqdosh respublikalarning o`zaro iqtisodiy aloqalarini buzilishida o`z aksini topmoqda. Shu sababli, e`tibor ko`proq har bir respublikaning mumkin qadar atroflicha rivojlanishiga qaratilmoqda. Albatta, bunday taraqqiyot respublikani jahon hamjamiyatidagi boshqa mamlakatlardan farq qildiruvchi, uning o`mini belgilab beruvchi ixtisoslashgan tarmoqlarni takomillashtirish orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki, ixtisoslashuv har bir joyning kimligi yoki nimaligini, bir joyning ikkinchi joydan farqini anglatadi va, binobarin, u, ya'ni hududiy ixtisoslashuv, iqtisodiy rayon iqtisodiy geografiyaning o`zak tushunchalari hisoblanadi.

Kooperatsiya pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarning hamkorligidir (1-chizma). Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo`lmasligi mumkin. Shu bilan birga, kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarning bir joyda o`rinlashuvi uncha sezilmaydi va, aksincha, ularning tarqoq ko`rinishda joylashuvi kuzatiladi.

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni ishlab chiqarilayotgan mahsulotning murakkabligiga bog`liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog`I, yengil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko`p ehtiyot qismlar, detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarning ulushi bor. Masalan, Moskvada yengil avtomobil yoki Lixachev nomli zavod, Tolyattidagi Volga avtomobil zavodi (Jiguli) va shunga o`xshash birlashmalar 200 va undan ortiq korxonalar bilan hamkorlik qiladi. O`zimizning Asakadagi "O`zDEU" avtokorxonasi ham respublikamiz va boshqa mamlakatlardagi (asosan Janubiy Koreya) korxonalar bilan aloqa qiladi.

Modomiki asosiy yakunlovchi yoki yig`uvchi bosh korxona ko`p joydan asbob-uskunalar, detall va jihozlar olar ekan, u transport-geografik jihatdan qulay nuqtada o`rinlashuvi zarur.

Kombinatsiya, kombinatlash kooperatsiyaga o`xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyliги tushuniladi. Shu sababli kombinatsiyada, kooperatsiyadan farqli o`laroq, ko`proq hududiylik, majmua namoyon bo`ladi.

Bu ikki, yuzaki qaraganda, bir-biriga o`xshash tushuncha o`rtasida boshqa farqlar ham bor. Kooperatsiyada natija, maqsad, pirovard mahsulot bir bo`lsa, kombinatsiyada, aksincha, ya'ni xom ashyo bir bo`lib, undan olinadigan mahsulot turlari har xildir (2-chizma).

Demak, kombinatlashuv ma`lum bir turdagi xom ashyoni chuqur texnologik qayta ishlash, uning chiqindilaridan to`la foydalangan holda barcha mahsulotlar ishlab chiqarishni anglatadi. Xuddi shu ma`noda kombinatsiya "to`ntarilgan" kooperatsiyadir.

Kombinatsiya bir geografik nuqtada, xatto korxonalar birlashmasi doirasida kattaroq joy yoki rayonda ham bo`lishi mumkin. Xalq xo`jaligi tarmoqlari orasida esa u ayniqsa qora va rangli metallurgiya, kimyo, o`rmon, oziq-ovqat, yengil va qurilish sanoatiga tegishlidir. Xullas, bu shaklni qayerda "kombinat" so`zini uchratsak, uni o`sha sohada ko`ramiz, xatto aholiga xizmat ko`rsatuvchi tarmoqlarda ham (maishiy xizmat kombinatlari). Sanoatda kombinatlar bir necha texnologik jihatdan bog`liq bo`lgan zavod yoki sexlardan tashkil topgan bo`ladi. Masalan, qora metallurgiya kombinatlari, aniqrog`I, to`liq siklli kombinatlar cho`yan, po`lat va prokat ishlab chiqaruvchi zavodlar birlashmasidir. Agar ularning bittasi bo`lmasa, u holda kombinat to`liq siklga ega emas (Bekobodagi O`zbek metallurgiya kombinati xuddi shunday korxonalardandir).

To`qimachilik kombinatlari yigiruv, bo`yoqlash, tayyorlash sexlaridan iborat. Xom ashyo bitta-paxta tolasi yoki pilla mahsuloti; go`sht kombinatida ham yagona xom ashyo asosida bir necha mahsulot: go`sht, konserva, kolbasa kabi boshqa go`sht mahsulotlari olinadi. Uning chiqindisidan, masalan, suyak va qondan qishloq xo`jaligi va tibbiyot sohasida foydalanish mumkin, terisi esa oshlangandan so`ng charm-poyafzal sanoatida ishlatiladi. O`rmon, sement-shifer, kimyo kombinatlarining tuzilishi ham xuddi shunday. Qolaversa, markazlashgan issiqlik elektr stansiyalari ham kombinat xususiyatiga ega, chunki ular ayni paytda elektr energiyasi va par (bug`) beradi.

Shunday qilib, kombinatsiya sanoat tarmoqlarining ko'pchiligiga xosdir. Faqat mashinasozlikda "kombinat" so'zini uchratmaymiz, ammo mohiyatan bu yerda ham u mavjud, zotan metallardan asosiy mahsulot bilan bir qatorda keng iste'mol mollari ham ishlab chiqariladi. Masalan, Toshkentdagi Chkalov nomli aviatsiya birlashmasi samolyotdan tashqari avtomobil uchun ba'zi bir ehtiyot qismlar, bolalar aravachasi (kolyaska) va shunga o'xshash turli xil xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqaradi. Yuqorida keltirilgan misollarda ma'lum bir nuqtada yoki yirik korxonalar doirasidagi kombinatsiyani ko'rish mumkin. Uning hududiy ko'rinishi esa hududiy ishlab chiqarish majmuasining o'zginasidir.

Umuman olganda, ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari o'zaro bog'liq. Chunonchi, ixtisoslashgan korxonalar yoki kooperatsiya va kombinatsiya doirasidagi ishlab chiqarish bo'g'inlari ham u yoki bu ko'rinishda mujassamlashuvni anglatadi. Biroq bu yerda ularning bir joyda to'planganligi, yig'ilganlik darajasi boshqa joylarga nisbatan yuqori bo'lishi lozim, aks holda tom ma'nodagi mujassamlashuv bo'lmaydi.

Mujassamlashuv yoki ixtisoslashuv ayni paytda shu sohaning rivojlanganligidan dalolat beradi. Ammo bu rivojlanganlik mujassamlashuvda korxona yoki tashkilotning kattaligi, ko'lam bilan o'lchansa, ixtisoslashuvda esa u o'z ifodasini yagonaligi, noyobligi va betakrorligida topadi.

Kooperatsiya va kombinatsiya bir-biriga o'xshashligini yuqorida qayd qilgan edik. Bu masalaga yana bir yondashsak, ularning ikkalasi uchun ham ixtisoslashuv tegishli ekanligining guvohi bo'lamiz.

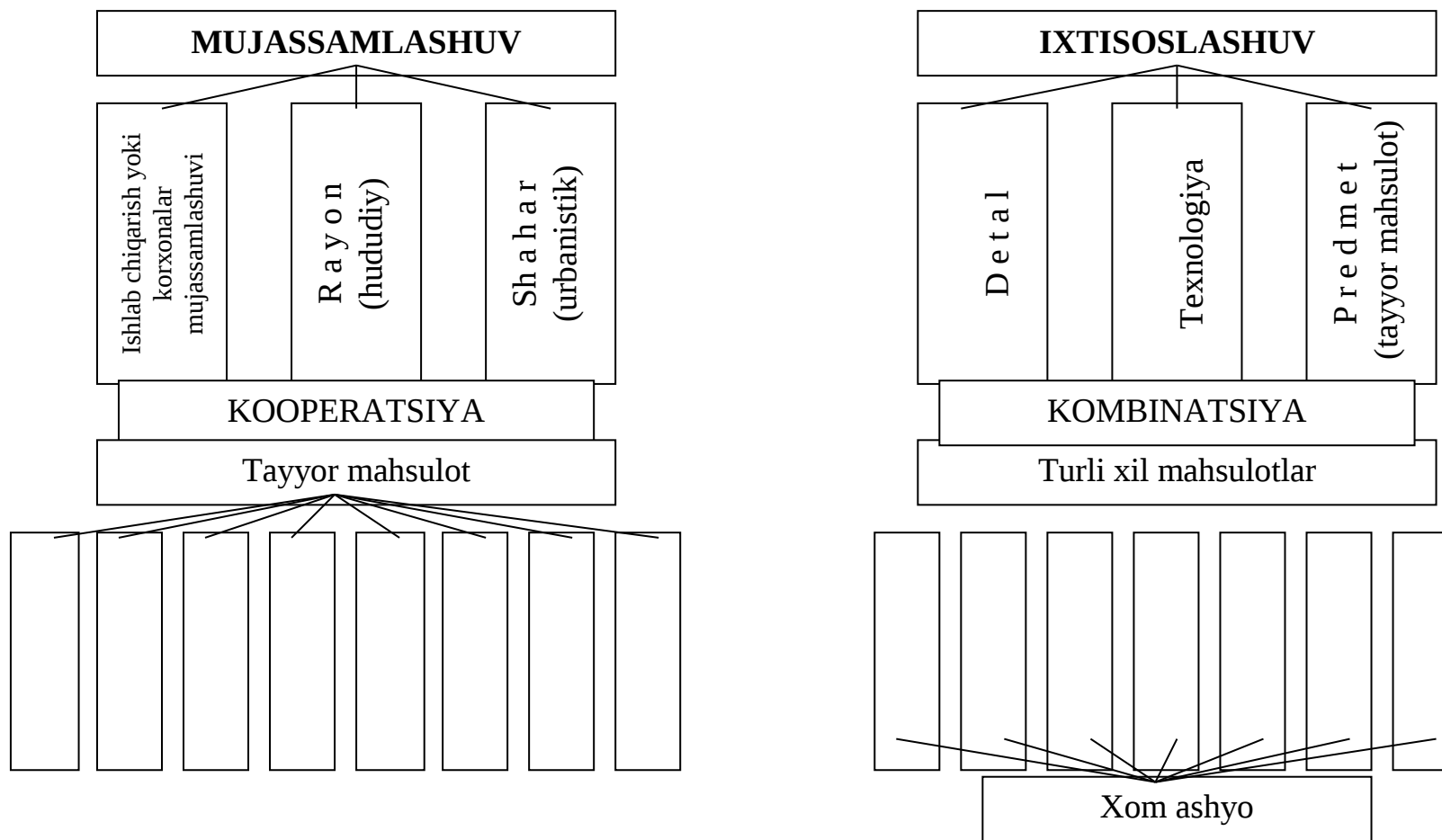
Agar kooperatsiyaga asosan detal yoki qism darajasidagi ixtisoslashuv mos bo'lsa, kombinatsiya uchun texnologik, yarim mahsulot ishlab chiqarish doirasida ixtisoslashgan korxonalar birikmasi xosdir. Shuning uchun ularning aloqadorlik va farqlarini aniqlash, ijtimoiy va hududiy tomonlarini ajrata bilish, bir-birlarini bog'lab ko'rish iqtisodiy geografik o'rganishning muhim shartidir.

Mustaqillikni mustahkamlash va bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish sharoitida ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllaridan to'g'ri va oqilona foydalanish zarur. Masalan, har qanday mustaqil davlatning iqtisodiy qudratini faqat kichik yoki tor darajada ixtisoslashgan korxonalar bo'yicha parchalab yuborish maqsadga muvofiq emas. Shu bois, mamlakat uchun katta, o'rta va kichik, turli darajada ixtisoslashgan korxonalarning turg'un uyushmasi, majmuasi kerak.

Hozirgi sharoitda O'zbekiston milliy iqtisodiyotini ham "pastdan", ham "yuqoridan" qurish lozim. Binobarin, xorijiy davlatlar bilan hamkorlikda barpo etilayotgan sanoat korxonalari uchun ularga zarur bo'lgan texnologik qismlar, detal va dastgohlarni o'zimizda tayyorlash imkoniyatlarini vujudga keltirish, ishlab chiqarishning mahalliy lashtirish dasturini amalga oshirish zamon talabidir. Shu bilan birga, mavjud imkoniyat va resurslardan to'la foydalangan holda mamlakatimiz hududida ko'proq tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarni rivojlantirishga ahamiyat berish lozim.

Blits so'rov

1. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishga nimalar kiradi?
2. Mujassamlashuvning markazlashuvdan farqi nimada?
3. Ijtimoiy sohalarida ixtisoslashuv qanday ko'rinishga ega?
4. Kooperatsiya bilan ixtisoslashuv o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
5. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mujassamlashuv va ixtisoslashuv qanday xususiyatlarga ega bo'ladi?

2-chizma. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning asosiy shakllari

MAVZU: ISHLAB CHIQUARISH JOYLASHTIRISHNING KLASSIK G'OYALARI.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalaridan biri. 2. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi. 3. Hududiy ishlab chiqarish majmualarining funktsional tiplari va klassifikatsiyasi. 4. Energiya ishlab chiqarish tsikllari. 5. Hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasining amalga tatbiq qilinishi.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Ishlab chiqarish joylashtirishning klassik g'oyalari
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Nikolay Nikolaevich Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasini, A.Veberning ishlab chiqarish aglomeratsiyasi ta'limotiga yaqinligi haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Hududiy ishlab chiqarish majmualari nazariyasi tiplari va klassifikatsiyasi energiya ishlab chiqarish tsikllari g'oyasining amalga tatbiq qilinishiga doir ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Hududiy ishlab chiqarish majmualari (HICHM) iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning jahon ahamiyatiga ega bo'lgan nazariy yutuqlardan biridir. Uni yaratishda eng avvalo N.N.Kolosovskiyning xizmatini ko'rsatishimiz joiz.

XX asrning yigirmanchi yillarida GOELRO, ya'ni Rossiyani elektrlashtirish davlat rejasi doirasida I.G.Aleksandrov ish ola bora turib va, ayniqsa, DneproGES loyihasini ishlab chiqish jarayonida rayon kombinatlari haqidagi o'zining nazariyasini yaratdi. O'ttizinchi yillarda esa bu muhim masalani u aniqlashtirdi, chuqur o'rganib **rayon ishlab chiqarish kombinatlarini** barpo etish lozimligini ta'kidladi. Keyinchalik N.N.Kolosovskiy I.G.Aleksandrovning rayon ishlab chiqarish kombinatlari to'g'risidagi ta'limotidan Ural, Sibir va Qozog'iston kabi yirik rayonlar misolida amaliy foydalandi, uni boyitdi va shu asosda o'zining rayon komplekslari (kombinatlari, majmualari) to'g'risidagi ilmiy g'oyasini shakllantirdi. Bu, albatta, ilgarigiga qaraganda yangi bir qadam olg'a fikr edi.

N.N.Kolosovskiy 1947 yilda hududiy ishlab chiqarish (aniqrog'i, ishlab chiqarishning hududiy birikmalari, komplekslari) mavzuida maqola chop ettirdi. Uning fikricha, bu nazariyaning asosiy mohiyatini ma'lum bir hududda yoki iqtisodiy rayonda ishlab chiqarish korxonalari va aholi punktlarini bir-biri bilan bog'liq holda rivojlanishi va joylanishi tashkil etadi. U ishlab chiqarishning hududiy majmuasini iqtisodiy geografiya fanining tarkibiy qismi ekanligini qayta-qayta ta'kidladi va ayni paytda ma'lum hududda joylashgan ishlab chiqarish korxonalar yig'indisi hamma vaqt ham kompleks (majmua) bo'la olmaydi, deb uqtirgan edi. Bunday oddiy hududiy joylashish gruppirovkani tashkil etadi, xolos. Demak, biz qo'shimcha qilar ekanmiz, har qanday hududiy majmua bu guruh, ammo har qanday guruh majmua bo'lavermaydi.

Keyinchalik HICHM nazariyasini rivojlantirishga N.N.Baranskiy, N.T.Agafonov, A.G.Aganbegyan, M.K.Bandman, N.N.Nekrasov, YU.G.Saushkin, T.M.Kalashnikova, M.N.Stepanov, A.I.Chistobaev, A.T.Xrushev, M.M.Palamarchuk, Z.M.Akramov, S.K.Ziyodullaev, A.G.Batigin, K.N.Bedrintsev kabi bir qator olimlar o'z hissalarini qo'shdilar.

Tajribalar hamda faktik materiallar shuni tasdiqlaydiki, hududiy (yoki geografik) mehnat taqsimoti fundamental tushuncha bo'lib, u iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy ishlab chiqarish majmualarining vujudga kelishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, hududiy mehnat taqsimoti birlamchi, qolgan ikki tushuncha esa uning natijasidir.

N.N.Kolosovskiy ishlab chiqarishning hududiy majmualari (yoki hududiy ishlab chiqarish majmualari, bizningcha, bular bir xil ma'noga ega) iborasi iqtisodiy rayonlar to'g'risidagi tushuncha o'rnini egallamasligi kerak; bu iqtisodiy rayonlarning «yadrosi»ni tashkil etadi, xolos deb uqtirgan edi. Darhaqiqat, hududiy ishlab chiqarish majmualari mazmun va sifat jihatdan, ayniqsa ishlab chiqarish korxonalarini ma'lum bir nuqtadagi yoki joydagi turg'un birikmasi sifatida iqtisodiy rayonlardan farq qiladi.

So'nggi yillarda bunday qarash biroz o'zgardi: umuman olganda, har qanday bosqichdagi iqtisodiy rayonlar ham hududiy ishlab chiqarish majmualari shaklida ko'rilsa bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi, Farg'ona vodiysi, Namangan viloyati hududiy ishlab chiqarish majmualari va h.k. Savol tug'ilishi mumkin: haqiqatda yoki real voqelikda hududiy ishlab chiqarish majmuasi qaerda vujudga keladi va har qanday joyning ishlab chiqarish korxonalari birlashmasini majmua deb atash mumkinmi? Bu erda, bizning fikrimizcha, masalaga har tomonlama yondoshish kerak va hududiy ishlab chiqarish majmualarining turli xil bo'lishini unutmaslik lozim. Aks holda, chalkashliklar vujudga kelishi muqarrar.

Albatta, iqtisodiy rayon xo'jaligi o'zining mohiyati va maqsadiga ko'ra har tomonlama (kompleks) rivojlanishi lozim. Ana shu nuqtai nazardan iqtisodiy rayonlar xo'jaligini real yoki potentsial hududiy ishlab chiqarish majmuasi sifatida ko'rish mumkin. Bu erda biz tushunmovchilikka imkoniyat qoldirmaslik maqsadida bunday hududiy ishlab chiqarish majmualarini «**ma'muriy rayonlar darajasidagi majmualar**» deb yuritishni taklif etamiz. N.N.Kolosovskiy aytgan ma'noda, ya'ni ma'lum bir joyda ishlab chiqarish korxonalarining o'zaro bog'liq holda joylanishi va rivojlanishi asosida vujudga kelgan majmualar esa tom ma'noda yoki «an'anaviy hududiy ishlab chiqarish majmualari», deb atalishi to'g'riroq.

N.N.Kolosovskiy shogirdlaridan biri M.K.Bandman bunday hududiy ishlab chiqarish majmualarini mamlakat ahamiyatiga molik, muhim bir muammoni hal etishga, bir maqsadga qaratilgan dasturli majmualar, deb yozadi. Ular, odatda, real voqelikda vujudga keladi va ma'muriy chegaralarga ko'pincha mos kelmaydi. Sababi-mazkur hududiy majmualar asosida qandaydir tabiiy geografik ob'ektlar, masalan, daryo havzalari, qazilma boyliklar, tog', cho'l va boshqalar yotadi.

Ammo hududiy ishlab chiqarish majmualari qaysi ma'noda tushunilmasin, ular iqtisodiy geografiyani o'rganishda eng muhim va unumli nazariyadir. Bu rayon xo'jaligini sistema darajasida qarash va uni tarkibiy tuzilishi bo'yicha tahlil qilish, ishlab chiqarish korxonalari orasidagi aloqadorlikni nazarda tutadi.

Tom, haqiqiy hududiy ishlab chiqarish majmualari asosan yangi o'zlashtirilayotgan rayonlarda, ulkan tabiiy boylik va ayniqsa yoqilg'i-energetika zahiralari negizida vujudga kelishi bilan tavsiflanadi.

Albatta, tarixiy rivojlanish davomida avval o'zlashtirilgan erlarda vujudga kelgan xo'jalikning hududiy tarkibini majmuaga aylantirishga qaraganda, yangi, «sof» yoki «bo'sh» joyda bu maqsadga erishish osonroqdir. Majmua yaratuvchi tarmoq sifatida esa ko'proq yoqilg'i-energetika sanoati asos bo'lib xizmat qilishi ham, shubhasiz, bir holdir. Masalan, Rossiya Federatsiyasidagi Bratsk hududiy ishlab chiqarish majmuasini olaylik (uning dastlabki loyihasini N.N.Kolosovskiy rahbarligidagi olimlar guruhi yaratgan). Bu erda yirik 4 mln, kVt. dan ortiq quvvatga ega bo'lgan suv elektr stantsiyasi qurildi va ayni paytda bo'lajak suv ombori maydonini o'rmondan tozalash maqsadida yog'och-tsellyuloza sanoati vujudga keldi. Arzon elektroenergiyaning mavjudligi energiyani ko'p istemol qiluvchi tarmoqlarni o'ziga «tortdi» va, natijada, bu erda uchinchi yirik korxona-alyuminiy zavodi barpo etildi. Rangli metallurgiya va o'rmon sanoati yana «zanjirsimon» tarzda boshqa korxonalar vujudga kelishini (jumladan mashinasozlik, kimyo) taqozo etdi.

Bunday majmualar O'rta Osiyo respublikalarida qulay tabiiy sharoitda, aholi va mehnat resurslari bilan yaxshi ta'minlangan mintaqada va faqatgina energetika emas, balki agroiklimiy resurslar asosida ham vujudga kelishi mumkin. Demak, respublikamiz hududiy ishlab chiqarish majmualari sug'oriladigan dehqonchilik, agrosanoat tarmoqlari va mehnatni ko'p talab qiluvchi korxonalarini o'z ichiga olar ekan. Bunga Mirzacho'l yoki Qarshi dashti asosida shakllanayotgan hududiy ishlab chiqarish majmualarida misol bo'la oladi.

Keng ma'noda hududiy ishlab chiqarish majmualari ham turli bosqichda bo'ladi. Oddiy sanoat yoki agrosanoat tugunidan tortib mamlakat miqyosida vujudga kelayotgan yagona xalq xo'jalik majmuasini ajratish mumkin. Bu, shubhasiz, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda nihoyatda ilg'or va iqtisodiy jihatdan samarador bo'lib, mintaqa yoki alohida viloyatlarning mamlakatimiz mehnat taqsimotida tutgan o'rnini, «basharasini» belgilab beradi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualarini iqtisodiy jihatdan samarador ekanligi, eng avvalo, umumiy infratuzilma (yo'l, suv, er osti inshootlari, elektr energiya shahobchalari va b.) mavjudligidan kelib chiqadi. Masalan, paxta ekiladigan rayonlarni olaylik: bunday joylarda, odatda, paxta tozalash zavodi, uning yonida yog' zavodi, ularning chiqindilari asosida esa chorvachilik fermasini tashkil etsa bo'ladi. Bu erda majmua hosil qiluvchi tarmoq-paxtachilik hisoblanadi va u boshqa tarmoq yoki korxonalar joylanishiga sabab bo'ladi. Tabiiyki, bunday korxonalar alohida-alohida, tarqoq joylashsa, ularning har biri uchun yuqoridagi infratuzilma shahobchalari kerak. Bu esa iqtisodiy jihatdan nomaqbuldir. Agar ularning barchasi bir joyda hududiy tashkil etilsa, katta tejamkorlikka va, binobarin, katta samaradorlikga erishiladi. SHu bois aytish mumkinki, iqtisodiy geografiya fanini «iqtisodiy» qiluvchi asos ham aynan hududiy ishlab chiqarish majmualaridir. Zero, ular ikki kara ikki to'rt emas, besh bo'lishini ta'minlaydi.

Bu nazariyaning ahamiyati ayniqsa, mamlakat xalq xo'jaligini boshqarishdagi hududiy tamoyildan to'g'ri foydalanishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Darhaqiqat, mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini hozirgi qayta qurish davrida hududiy dasturlarni keng joriy qilish nihoyatda muhimdir. Hududiy dasturlash tarmoqlar asosida boshqarishga qaraganda mahalliy tabiiy-

ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hamda shu joyning atroflicha rivojlantirish imkoniyatlarini har tomonlama hisobga oladi.

Bu haqda va, xususan, tarmoqlar bo'yicha boshqarishdagi ayrim kamchiliklarni CHirchiq shahri xo'jaligi misolida ko'rsa bo'ladi. Ma'lumki, bu shaharda o'tmishda mahalliy sharoit, iqtisodiy va tabiiy-geografik o'rin hisobga olinmaganligi sababli yangi sanoat korxonalarini joylashtirish salbiy ekologik oqibatlariga olib keldi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari mavzusini o'rganishda mahalliy misollariga murojaat qilish foydalidir. Masalan, Mirzacho'l yoki Qarshi dashtini o'zlashtirish asosida vujudga kelayotgan majmualar to'g'risida fikr yuritish mumkin. Ushbu hududiy majmualar o'zlarining ixtisoslashuviga ko'ra agrosanoat majmuasi ekanligini anglash zarur. SHuningdek, keyingi yillarda agrosanoat majmualarini ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishdagi yangi bosqich sifatida shakllanishining katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligini ham ko'rsatish kerak. Avvalambor bu samaradorlik xom ashyo va yarim mahsulotni bir joydan ikkinchi joyga olib borish uchun sarf etiladigan transport xarajatlarning qisqarishi, ishlab chiqarish chiqindilari asosida boshqa tarmoqlarning (jumladan, chorvachilikning) rivojlanishi va eng muhimi-qishloq bilan shaharlar o'rtasidagi tafovutlarni qisqartirishda o'z aksini topadi.

Ilmiy va amaliy jihatdan respublikamizda hududiy ishlab chiqarish majmualarini yaratishdagi erishilgan yutuqlar to'g'risida ham aytib o'tilsa yaxshi bo'ladi. Jumladan, O'zbekiston Fanlar akademiyasiga qarashli sobiq Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish kengashida (SOPS) o'tgan asrning 50-yillarida olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida **rayonlarning kompleks muammolari** tushunchasi yoki ilmiy yo'nalishi yaratilgan edi. Bu, ayniqsa, o'zining geografik o'rni va tarkibiga ko'ra o'ziga xos bo'lgan Farg'ona vodiysi uchun ayniqsa ahamiyatli edi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari ham tizim-tarkib g'oyasiga ko'ra ko'p bosqichli, pog'onasimon (ierarxiyal) bo'ladi. Bunda birlamchi element sifatida oddiy korxona xizmat qiladi. Jumladan, sanoat asosida vujudga kelgan hududiy majmualarning negizini, birlamchi elementini sanoat korxonasi tashkil qiladi. Sanoat korxonasi sanoat ishlab chiqarishining texnologik xo'jalik hamda yuridik (huquqiy) jihatdan tashkil etilishining birlamchi bo'g'inidir. Ular zavod yoki fabrika ko'rinishida bo'ladi. Zavodlarda, odatda, ishlab chiqarish vositalari, fabrikalarda esa iste'mol mollari ishlab chiqariladi.

Sanoat korxonasi mavjud bo'lgan joy **sanoat punkti** hisoblanadi. Agar bir joyda bir necha sanoat korxonasi mavjud bo'lsa, u holda **sanoat markazi** vujudga keladi. Yirik sanoat markazlari atrofida sanoat punktlarining joylashuvi navbatdagi, ya'ni sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil etilishining to'rtinchi pog'onasi, bosqichi-**sanoat tugunini** shakllantiradi. Aynan sanoat tugunlarida hududiy majmualar mukammal tus oladi. CHunki, bunday sharoitda sanoat korxonalarining oddiy hududiy guruhi emas, balki ular o'rtasida aloqadorlik (ishlab chiqarish, texnologik, infratuzilma, aholi va mehnat resurslari aloqalari) mavjud bo'ladi. Binobarin, sanoat tugunlarini sanoat ishlab chiqarish majmualarining eng etuk shakli, deb baholash to'g'riroqdir.

Sanoat tugunlari, ya'ni sanoat korxonalarini bir joyda g'uj holda mujassamlashuvi **sanoat aglomeratsiyasi**, deb ham ataladi. Sanoat korxonalarini joylashtirishda aglomeratsiya omilini hisobga olish esa, avval ta'kidlaganimizdek, nemis olimi Al'fred Veberga tegishli. Aglomeratsiya ham mujassamlashuv kabi katta iqtisodiy (ammo ekologik emas) samaradorlikga ega.

Darvoqe, hududiy ishlab chiqarish majmualarining vujudga kelishida ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning barcha turlari-ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya (hamkorlik) va kombinatlashuv ishtirok etadi. Aslida esa hududiy ishlab chiqarish majmualari bevosita kombinatlashuvning hududiy ko'rinishidan boshqa narsa emas. Faqat korxonalar o'rtasidagi kooperatsiya hamma vaqt ham kichik bir hududda mavjud bo'lavermaydi.

Alohida tanlab olingan joyni barcha infratuzilma ob'ektlari bilan oldindan tayyorlash negizida sanoat parklari vujudga keladi. Bunday joylar tadbirkorlarga sotiladi yoki ijaraga beriladi.

Masalan, respublikamizda xorijiy mamlakatlar firmalarining sarmoyalari yordamida qurilayotgan aksariyat qo'shma korxonalar aynan ana shunday tayyor bino va infratuzilma shahobchalari muhayyo bo'lgan joylarda tashkil etilmoqda. Demak, aytish mumkinki, sanoat majmualarining asosini bunday sharoitda sanoat parklari tashkil etadi.

Nikolay Nikolaevich Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasini qaysi bir jihatdan A.Veberning ishlab chiqarish aglomeratsiyasi ta'limotiga yaqinligiga yoki o'xshashlik alomatlari borligiga oldinroq ishora qilgan edik. Ammo uning boshqa bir ilmiy g'oyasi-**energiya ishlab chiqarish tsikllari** ta'limotiga hech qanday e'tiroz bo'lmasligi kerak. CHunki u bu g'oyani bevosita amaliyotdan kelib chiqqan holda (N.N.Kolosovskiy o'zining asl kasbi bo'yicha muhandis-iqtisodchi bo'lgan) yaratgan.

Energiya ishlab chiqarish tsikllari ma'lum xom ashyo va energiya (bu erda energiya keng ma'noga ega) asosida ishlab chiqarishning texnologik jihatdan uzluksiz, hatto uning chiqindilari asosida tashkil etilishini nazarda tutadi. Bunda, YU.G.Saushkin iborasi bo'yicha, daraxtning tanasi-asosiy ishlab chiqarish tarmog'i (qora yoki rangdor metallurgiya, kimyo sanoati, dehqonchilik va h.k.), uning shoxlari esa ana shu asosiy ishlab chiqarish jarayoni bilan texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan qo'shimcha tarmoq yoki tarmoqchalarning ayrim korxonalari demakdir.

N.N.Kolosovskiy o'z davrida qora metallarning pirometallurgik tsikli, rangdor metallar, mashinasozlik, neft-gaz-kimyo, agroindustrial, o'rmon-yog'och-tsellyuloza kabi 8 ta asosiy energiya ishlab chiqarish tsikllarini ajratgan. Hozirgi kunda ularning soni 20 ga yaqinni tashkil qiladi.

Alohida ta'kidlash joizki, energiya ishlab chiqarish tsikllari aslo hududiy birlik emas, aksincha ular ishlab chiqarishning texnologik birligidir. SHu bois bunday tsikllar nisbatan kattaroq hudud miqyosida vujudga keladi. Ko'rinib turibdiki, HICHM va energiya ishlab chiqarish tsikllari bir-biridan tubdan farq qiladi; ikkinchisi birinchisining o'zagi bo'lishi mumkin, ammo uning o'zginasi emas.

YAna shuni e'tirof etish lozimki, umuman ilmiy nuqtai nazardan to'g'ri bo'lgan hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasi sobiq Ittifoq sharoitida ko'zda tutilgan natijalarni to'raligicha bermadi. Sababi-bunday majmualar nihoyatda katta hududlarda «rejalashtirildi», ma'muriy chegaralar e'tiborga olinmadi, ijtimoiy va ekologik omillar nazardan chetda qoldirildi, eng muhimi-ularning yagona «egasi»-boshqaruv organlari bo'lmadi. Vaholanki, rivojlangan xorijiy mamlakatlarda hududiy majmualar aynan nisbatan kichik miqyosda yaratildi va ularning faoliyati davlatning mintaqaviy hamda munitsipial siyosatida boshqarib tartibga solinib boriladi.

SHunday qilib, HICHMlarning ilmiy nazariy asoslari, Rossiyada, taniqli olim Nikolay Nikolaevich Kolosovskiy tomonidan yaratildi. U ushbu masalani iqtisodiy rayonlashtirish muammolari bilan bog'liq ravishda o'rgandi.

Umuman olganda, N.N.Kolosovskiyning bunday dunyoqarashiga uning transport (temir yo'l transporti) muhandisi ekanligi va geografiya uchun an'anaviy ahamiyatga ega bo'lgan kompleks yondoshuvining uyg'unligi asos bo'ldi; «hududQkompleks» ishlab chiqarishning hududiy birikmalari yoki majmualarini (komplekslarini) tashkil etadi.

CHindan ham kompleks-majmuaning¹ ilmiy-amaliy ahamiyati katta. CHunonchi, u:

- √ tabiiy sharoit va tabiiy resurslardan atroflicha foydalanish;
- √ ishlab chiqarishni mumkin qadar chiqindisiz yo'lga qo'yish;
- √ ishlab chiqarishni tizim-tarkib asosida hududiy tashkil qilish;
- √ iqtisodiy geografiya va uning asosiy tushunchasi bo'lgan iqtisodiy rayonlarni o'rganish;
- √ iqtisodiy rayonlar xo'jaligi tarkibini qayta qurish va boshqalarda ahamiyatlidir.

Aytish mumkinki, agar N.N.Kolosovskiy transport muhandisi, ya'ni o'ziga xos injenerlik fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmaganda, ehtimol, bunday ilmiy cho'qqilarga,

¹ «Комплекс»-байналмилал тушунча былиб, у бирикма, бирлашма, у ёки бу шодисаларнинг ызаро ало=адорликда, таъсирда мавжудлигини англатади.

olamshumul yutuqlarga erisha olmasdi. Sababi-transport hamma vaqt masofa va uni kesib (kezib) o'tish, tashish, olib o'tish kabi ma'nolarni bildiradi; masofani mumkin qadar qisqartirish, «yaqinroq» yo'l qidirish esa har qanday muvaffaqiyatning garovi, iqtisodiy samaradorlikning asosi hisoblanadi. SHu o'rinda tayyor mahsulot tannarxi, qiymatida transport xarajatlari hatto 50-60 foizgacha etishini unutmazlik kerak. Qolaversa, ishlab chiqarish korxonalarining qulay yoki noqulay joylashuvi, mahsulotning qimmat yoki arzon bo'lishi ko'p jihatdan aynan transport omiliga bog'liq.

Demak, ishlab chiqarish tarmoqlarini ma'lum iqtisodiy makonda o'zaro aloqadorlikda joylashtirish, transport omilini e'tiborga olish, barcha yordamchi tarmoqlarni (hozirgi zamon tilida-infratuzilma shahobchalarini) umumiy tarzda tashkil etish katta iqtisodiy samaradorlikga olib keladi. SHuningdek, bunday samaradorlikga energiya, xom ashyo, ishchi kuchi va boshqa omillardan to'g'ri foydalanish, «masshtab samaradorligi» (mujassamlashuv) negizidagina emas, balki «xilma-xillik» samaradorligi asosida erishiladi.

YUqorida ta'kidlanganidek, Rossiyaning amalda iqtisodiy rayonlashtirishni elektrlashtirish (GOELRO) rejasining dasturi bilan bog'liq bo'lgan. SHu bois, dastlabki iqtisodiy rayonlar, joylarda yirik elektr stantsiyalar qurish va ularning ta'sir doirasini aniqlash nuqtai nazaridan energetika, **energiya ishlab chiqarish rayonlari** deb atalgan. Keyinchalik bu rayonlarda xo'jalik tizimining bir tomonlamaligiga yo'l qo'ymaslik, mahalliy sharoit va imkoniyatlardan to'laroq foydalanish, aholining ehtiyojlarini qondirish, transport harajatlarini qisqartirish va ortiqcha, iqtisodiy jihatdan nomaqbul, uzoq masofadagi transport qatnovlarini kamaytirish kabi omillarni e'tiborga olib, iqtisodiy rayonlar xo'jaligini **kompleks** ravishda tashkil etishga ustuvor ahamiyat berildi. Asosiy iqtisodiy rayonlarning xo'jaligi kompleks, majmualiy bo'lishi (rayonlar miqyosidagi HICHMlar) yoki ularning iqtisodiyotini kompleks tamoyili negizida yaratish muhim hisoblanadi.

Dastlab N.N.Kolosovskiy «ishlab chiqarish kombinati» rayonlar ishlab chiqarish kombinati» tushunchalarini ishlatdi. Bunda «kombinat» so'zining ko'proq korxona doirasiga tegishligi va turli xil terminologik chalkashliklarga o'rin qoldirmaslik uchun «kompleks» so'zini ma'qul topdi. U o'z davrida ishlab chiqarishning hududiy birikmasi (kompleksi) to'g'risida yozgan edi, keyinchalik esa bu tushuncha (N.N.Kolosovskiy vafotidan so'ng) hududiy ishlab chiqarish majmualari deb atala boshladi.

HICHM-muayyan sanoat nuqtasi (punkti) yoki alohida rayonda, uning tabiiy va iqtisodiy sharoitlari, transport va iqtisodiy geografik o'rniga muvofiq korxonalarni to'g'ri tanlab olish va joylashtirish hisobidan iqtisodiy samaradorlikga erishadigan ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish shaklidir.

HICHM-lar g'oyasi, birinchidan, iqtisodiy rayonlar xo'jaligini kompleks rivojlantirish va, ikkinchidan, N.N.Kolosovskiyning Ural-Kuznetsk kombinati (UKK) va Baykalbo'yi («Angarqurilish») komplekslari loyihalarini yaratish va ularni amalga tadbiq etish jarayonida yuzaga keldi. Ushbu tushuncha ilk bor Irkutsk-CHerelexovo majmuasiga nisbatan ishlatildi. Albatta, bunda muallifning injenerlarcha fikrlashi, transport-temir yo'l qurilishi mutaxassisi bo'lishi ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Uning, Rossiya (sobiq Ittifoq) iqtisodiy geografiya fanining HICHMlar va iqtisodiy rayonlar to'g'risidagi yutug'ini hatto rivojlangan mamlakatlar-AQSH va Germaniya ham tan olgan; bevosita muallifning o'zi 1948 yilda Frantsiyada ushbu muammolar va ularning amaliy echimi haqida ilmiy ma'ruzalar qilgan.

HICHM-lar iqtisodiy rayonlarning shakllanishi jarayonida muhim taktik va strategik vosita hisoblanadi. O'z navbatida bunday majmualarning o'ziga xos, individual xususiyatlarini aniqlashda, ularni alohida tiplarga ajratishda N.N.Kolosovskiy «energiya ishlab chiqarish tsikllari» («energiya ishlab chiqarish rayonlari»ga mos holda) usulini yaratdi va undan unumli foydalandi. Bu erda, N.N.Kolosovskiy bo'yicha, «energiya»-quvvat, kuch, harakat, «energetika»-ish qilish, faoliyat ko'rsatish qobiliyati ma'nolarini anglatadi.

Ta'kidlash joizki, N.N.Kolosovskiy HICHM va energiya ishlab chiqarish tsikllarini ko'proq sanoatni tashkil etishga nisbatan ishlatgan. SHuningdek, u iqtisodiy rayonlar va bu ikki tushunchani o'zaro aloqadorlikda qo'llagan: iqtisodiy rayonlar asosini HICHMlar, ularning

asosini esa energiya ishlab chiqarish tskillari tashkil qiladi. Ushbu tushunchalarning barchasini ayni vaqtda ham usul (metod), ham vosita sifatida qarash mumkin.

SHunday qilib, iqtisodiy geografiya fanining uchta asosiy tushunchasi: iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish tsikllari mashhur olim, geografiya fanlari doktori, professor Nikolay Nikolaevich Kolosovskiyga taalluqli. SHuningdek, u transport geografiyasi bo'yicha ham katta tadqiqotlar olib borgan. N.N.Kolosovskiy qator shogirdlar tayyorlagan. Ular jumlasiga I.M.Maergoyz, S.N.Ledovskix, V.F.Pavlenko, I.I.Belousov, T.M.Kalashnikova, M.K.Bandman, A.T.Xrushev, N.N.Kazanskiy va boshqalar kiradi. Hatto sobiq Ittifoqda ilk bor mintaqaviy iqtisodiyot to'g'risida monografiya yozgan N.N.Nekrasov ham N.N.Kolosovskiy ilmiy rahbarligida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

YUqoridagilardan kelib chiqqan holda, respublikamiz iqtisodiyotini bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tkazish sharoitida ishlab chiqarishni majmualar shaklida hududiy tashkil etish, ularning ijtimoiy va ekologik jihatlariga ham e'tibor berish katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Blits so'rov.

1. Hududiy ishlab chiqarish majmualari nima va uning asoschisi kim?
2. Nima sababdan hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi?
3. Hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish tsikllari o'rtasidagi farq nimadan iborat?
4. Nima uchun sobiq Ittifoq davrida hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasi yaxshi natijalarni bermadi?
5. Respublikamizda vujudga kelayotgan hududiy ishlab chiqarish majmualarini ta'riflab bering.

MAVZU: ISHLAB CHIQARISHNI HUDUDIY TASHKIL ETISHNING ASOSIY OMILLARI

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirish haqida umumiy tushuncha. 2. Xom ashyo omili. 3. Yoqilg'i-energetika omili. 4. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar. 5. Transport, ekologiya va bozor iqtisodiyoti omili.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning asosiy omillari doir bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilgi, elektr quvvati, suv va iqlim sharoitlari, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy geografik o'rin kabi omillar e'tiborga olinadi. Shuningdek, ekologiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti omillari haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo omili, yoqilg'i-energetika omili, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, transport, ekologiya va bozor iqtisodiyoti omillari buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Iqtisodiyot tarmoqlari o'z-o'zidan, tasodifiy hududiy tarqalmaydi, balki ma'lum shart-sharoitlar va omillarni hisobga olgan holda joylashtiriladi yoki hududiy tashkil etiladi. Bu omillarni yaxshi bilish ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga asos bo'ladi. Qonuniyatlar esa talabalarning behisob fakt va raqamlarni yodlab olishdan ozod qiladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilgi, elektr quvvati, suv va iqlim sharoitlari, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy geografik o'rin kabi omillar e'tiborga olinadi. Shuningdek, ekologiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi ahamiyati ham oshib bormoqda (3-chizma).

Ushbu omillarni tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik guruhlariga birlashtirish mumkin. Ularning mohiyati va ta'sirchanligi jamiyat rivojlanishi bilan o'zgarib turadi. Chunonchi, ilmiy-texnika taraqqiyoti natijasida xom ashyo, yoqilgi, elektroenergiya va transportning hal qiluvchi ta'siri biroz susayib boradi. Ayni paytda, ijtimoiy (iste'mol) va ekologik omillar hamda bozor iqtisodiyoti munosabatlari ishlab chikarishni tashkil etishda ustuvor o'ringa ega bo'lmoqda.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar, omillar hisobga olinadi. Lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda barcha omillar emas, balki ulardan faqat ayrimlari yetakchi, hal etuvchi rol uynaydi (1-jadval). Bu masalani tushuntirish uchun yaratiladigan mahsulot birligiga suv yoki elektr quvvati, ishchi kuchining qay darajada sarflanishini ko'rsatish kifoya. Boshqacha qilib aytganda, kasr maxrajida mahsulot birligi, uning suratida esa alohida-alohida omil turlari (masalan, 1 tonna shakar olish uchun qancha xom ashyo, ya'ni qancha qand lavlagi ishlatiladi, qancha elektr quvvati yoki mehnat sarflanadi) turadi. Qaysi omil bo'yicha yirik son chiqsa, odatda, uning ahamiyati shuncha yuqori bo'ladi va u ko'rilayotgan iqtisodiyot tarmog'ini joylashtirishda belgilovchi, aniqlovchi vazifani o'taydi.

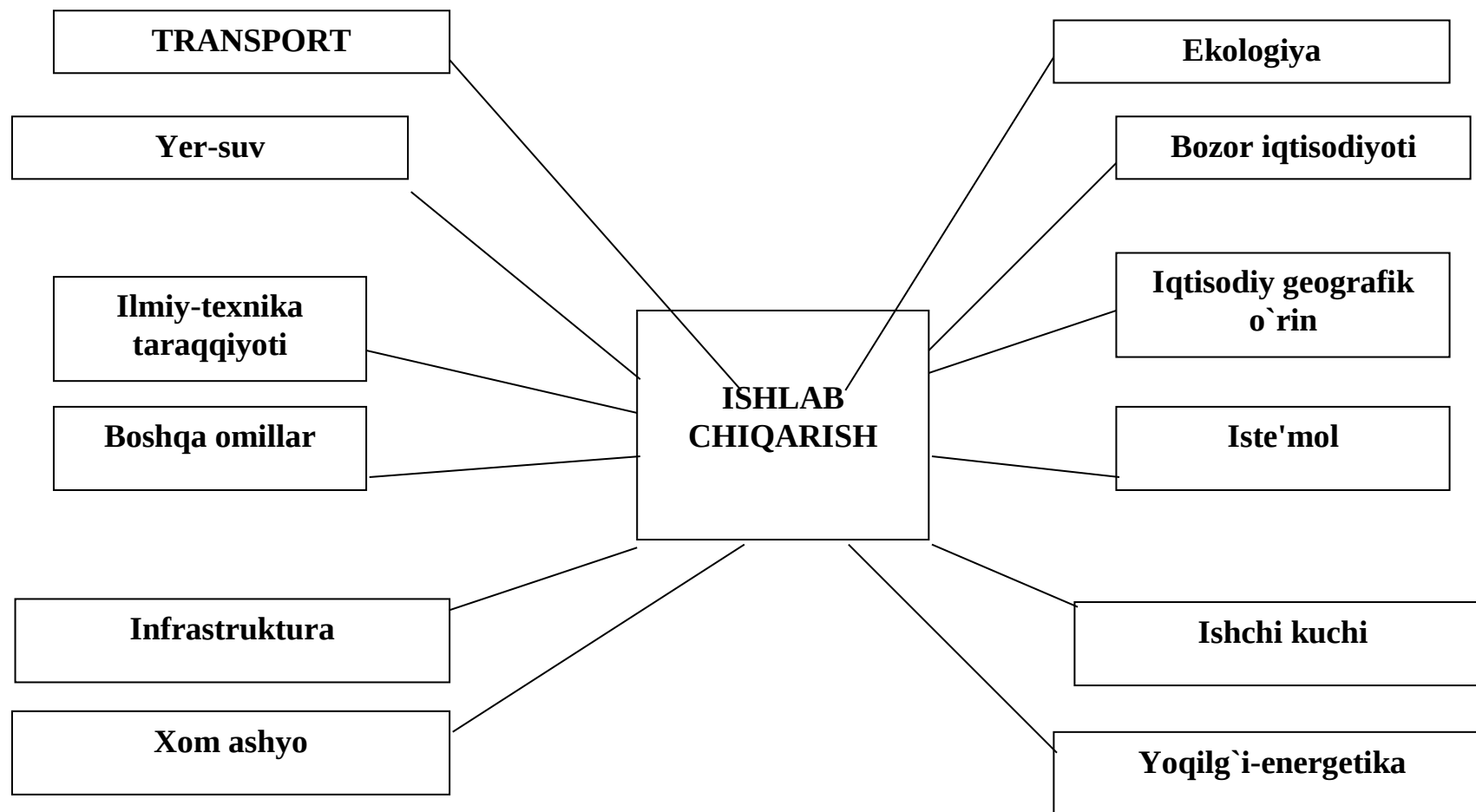
Shuni alohida qayd etish lozimki, ma'lum tarmoqqa kiruvchi barcha korxonalar yoki kichik "tarmoqchalar" uchun bittagina omil tegishli bo'lmaydi. Jumladan, mashinasozlik tarmog'iga kiruvchi ba'zi bir korxonalarni joylashtirishda xom ashyo (metall) ko'proq ahamiyatga ega bo'lsa, boshqasi uchun malakali ishchi kuchi muhim omil hisoblanadi.

Endi yuqorida ko'rsatilgan asosiy omillarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Xom ashyo. Tabiiyki, barcha mahsulot xom ashyosiz yaratilmaydi. Ammo ayrim mahsulotlarni olish uchun xom ashyo boshqalariga qaraganda ko'proq sarflanadi. Shu bois bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar mumkin qadar xom ashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi.

Sanoatning ba'zi tarmoqlari, masalan, tog'-kon, o'rmon, baliqchilik sanoati korxonalarining joylashuvi xom ashyo bo'lmagan rayonlarda rivojlanmaydi. Bunday sanoat tarmoqlarining joylashuvi bevosita foydali qazilmalar yoki tabiiy boyliklar geografiyasi bilan belgilanadi. Boshqa sanoat tarmoqlariniig hududiy tashkil etilishi esa biroz murakkabroq tusga ega. Bu borada bir qator fakt va raqamlar keltirish o'rinli. Masalan, 1 t paxta tolasini olish uchun taxminan 3 t xom paxta, 1 t paxta yog'i uchun 5 t chigit, 1 t pista yog'i uchun 3 t kungaboqar. 1 t shakar uchun 7 t qand lavlagisi ishlatiladi. Ushbu raqamlarni nisbiy (foiz) ko'rinishida berish foydadan xoli emas. Chunonchi, paxta tolasining oq paxtadan chiqishi 32-33 foiz, paxta yog'ining chigitdan olinishi 19-20, shakarni qand lavlagidan tayyorlash 14-15 foiz va shunga o'xshash. Demak, bu korxonalar xom ashyo rayonida yoxud unga yaqin maskanda joylashtirilishi shart.

Mineral o'g'itlar ichida kaliy o'g'itini ishlab chiqarish geografiyasi batamom xom ashyo omili bilan belgilanadi, chunki uni olish uchun ko'p miqdorda kaliy tuzi sarflanadi. Ayni paytda, azot (selitra) o'g'itini ishlab chiqaruvchi korxonalar ancha "erkin" joylashadi. Mazkur korxonalar qora metallurgiya markazlariga, suv manbalariga yaqin, neft va gaz sanoati rivojlangan rayonlarda joylashtirilishi ham mumkin.

3-chizma. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar

1-jadval

Sanoat mahsulotlarining ayrim turlarini ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar

Mahsulotlar va tarmoqlar	Xom ashyo	Yoqilg'i ener getika	Ishchi kuchi	Suv	Trans-port	Ekolog iya	Iqtisodiy geogr afik o`rin	Iste' mol
Alyuminiy	+	++						
Misni tozalash		++						
Cho`yan	+	++						
Temir qotishmalari	+	++		+				
Po`lat	+	+						
Kaliy o`g`iti	++					+		
Fosfor o`g`iti	+					+		+
Azot o`g`iti	+					+		++
Sintetik tola		++				+		
Qishloq xo`jalik mashinalari								++
Radio, priborsozlik, aniq mashinasozlik			+				++	
Sellyuloza-qog`oz sanoati	+			+	+			+
Sement	+					+		+
Paxta tolasi	++				+			
To`qimachilik sanoati	+		+		+			
Paxta yog`i	++							
Go`sht	+					+		+
Sut	+							+

Izoh: ++ hal qiluvchi ta'sir

+ kuchli ta'sir

Xom ashyoga asoslangan sanoat va qishloq xo`jaligi tarmoqlarining geografiyasi eng avvalo mamlakat tabiiy sharoiti va tabiiy resurslar joylanishi bilan bog`liq. Chunonchi, qishloq xo`jalik ekinlarini hududiy tashkil etishda suv, iqlim va tuproq sharoitlari katta ahamiyatga ega. Ular, ya'ni namlik, harorat va tuproq agroiklimiy resurslarni tashkil etadi.

Xom ashyo omiliga asoslanib ishlab chiqarishning hududiy tashkil etish masalalari tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, atrof-muhit tozaligini saqlash muammolarini hisobga olgan holda hal etish maqsadga muvofiqdir. Natijada, tabiiy geografiya, iqtisodiy geografiya va ekologiyaga oid bilimlar o`zaro muvofiqlashtiriladi.

Yoqilg'i issiqlik elektr stansiyalari, qora metallurgiya sanoatining dastlabki-cho`yan eritish (domna pechida) bosqichini joylashtirishda asosiy rol' o`ynaydi. Ammo uning ta'siri har doim ham yetakchi kuchga ega emas. Issiqlik elektrostansiyalari yoki metallurgiya zavodlari iste'mol rayonlarida ham joylashtirilishi mumkin. Bunday hol neft va uning mahsuloti mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik elektr stansiyalarini qurishga taalluqli (yoqilg'ining quvurlarda keltirilishi iqtisodiy jihatdan ma'qulroq) bo`ladi.

Biroq qora metallurgiya (cho`yan erituvchi) zavodlarini joylashtirish qonuniyatlari bir xil emas. Ma'lumki, qazib olinadigan temir rudasining taxminan 48-50 foizi foydali, bu degan so`z ulardan deyarli shuncha miqdorda cho`yan olinadi. Ammo bu "o`rtacha" raqam hamma joyda ham bir xil emas-ayrim konlarda temirning qazib olinadigan rudadagi ulushi atigi 17-19 foizni tashkil etadi. Bunday konlarga Uraldagi Qo`shqonor yoki Qoraqalpog`iston

Respublikasidagi Tebinbuloq konlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu yerlardan qazib olinadigan rudani bevosita domna pechlarida eritib bo'lmaydi, sababi, unda kerakli mineraldan ko'ra foydasiz jinslar ko'proq. Shuning uchun bu ruda dastlab boyitilishi va uning tarkibidagi foydali mineralning hissasi oshirilishi kerak. Boyitilgandan so'ng ruda tarkibidagi temirning (rangli metallar uchun boyitish jarayoni ayniqsa muhim, chunki ularning rudalar tarkibidagi ulushi nihoyatda past) miqdori bir necha barobar ko'payadi. Lekin bu bilan ham uning hissasi yetarlicha bo'lmaydi. Shu sababdan, metallurgiya korxonalari ko'proq xom ashyo rayoniga yaqinroq joylashtiriladi.

Yer yuzida "boy" konlar ham yo'q emas. Jumladan, Kursk magnit anomaliyasi (Rossiya) doirasiga kiruvchi Belgorod yaqinidagi konlarda temirning rudadagi ulushi 60-65 foizgacha yetadi. Binobarin, bundan qazib olingan xom ashyo to'g'ridan-to'g'ri, boyitilmasdan domna pechlarida eritilishi mumkin. Shunday ekan, ularni tashib borish uchun transport xarajatlari va pirovard natijada eritilgan cho'yanning tannarxi uncha yuqori bo'lmaydi. Bu esa korxonalarni yoqilg'i (kokslanuvchi ko'mir) rayonida yoki unga yaqin joylarda qurishni taqozo etadi. Qozog'iston Respublikasidagi Qaraganda to'liq siklli metallurgiya kombinati bevosita ko'mir havzasi rayonida joylashtirilgan, Lipetsk, Tula, Krivoy Rog kombinatlari esa xom ashyo, ya'ni temir rudasi konlariga yaqin qurilgan.

Ba'zan metallurgiya zavodlari xom ashyo va yoqilg'i rayonlari o'rtasida joylashtirilgan, chunki mazkur sanoat tarmog'i uchun bu ikki omilning ahamiyati deyarli bir xil. Bunga yorqin misol bo'lib Cherepovetsk metallurgiya kombinati (Rossiya Federatsiasi) xizmat qiladi. U Pechora kokslanuvchi ko'mir havzasi bilan Kola yarim oroli temir rudasi konlarining taxminan o'rtasida qurilgan. Ammo korxona aniq ikki oraliq masofada emas, u biroz g'arbga "tortilgan", sababi Sankt-Peterburgning yirik mashinasozlik sanoatini po'lat va prokatga bo'lgan extiyojini qondirishdir. Korxona yaqinida katta suv ombori ham bor.

Shuningdek, ko'mir va temir rudasini bir-biri bilan hududiy (mayatniksimon) almashuvi asosida har ikkala rayonda shakllangan qora metallurgiya markazlari mavjud. Bu borada o'tgan asrning 30-yillarida amalga oshirilgan Ural-Kuznesk kombinati (UKK)-ni ko'rsatish o'rinli. Ushbu dastur hududiy ishlab chiqarish majmuining dastlabki ko'rinishi bo'lib, uni hayotga tatbiq etishda ham xom ashyo rayonida - Janubiy Ural temir rudasi konlari asosida (eng yirik Magnitogorsk metallurgiya kombinati), ham yoqilg'i rayoni - Kuznesk toshko'mir havzasida, ya'ni Novokuzneskda bunday ulkan korxonalar bunyod etilgan edi.

Ma'lumki, Donesk-Dnepr bo'yi rayoni Ukraina davlatining asosiy yoqilg'i va qora metallurgiya bazasi hisoblanadi. U ilgari dunyoga dongi ketgan Uralni allaqachon orqada qoldirib, o'tgan asrning oxirgi choragida kapitalistik asosda gurkirab rivojlangan, o'sha paytlarda Janubiy sanoat rayoni deb atalgan o'lkadir. Hozirgi davrda bu yerda qora metallurgiyaning ikkita ixtisoslashgan rayoni shakllangan bo'lib, ular bir-birlari bilan xom ashyo va yoqilg'i almashuvi negizida ishlaydilar. Bu ham bo'lsa Donbass va Dnepr bo'yidagi bir guruh korxonalar uyushmasidir. Donbassda kokslanuvchi ko'mir, Dnepr bo'yida temir rudasi (Krivoy Rog havzasi) bor. Mazkur mintaqada uchinchi, lekin oldingilarga qaraganda kichikroq metallurgiya rayoni, aniqrog'i markazi ham mavjud. Bu yerda Mariupoldagi korxonalar birikmasi nazarda tutilmokda. U Donbass ko'miri va Kerch yarim orolidagi Qamishburun temir rudasi negizida ishlaydi.

Elektr quvvati. Hozirgi zamon ishlab chiqarishini, hatto transport va qishloq xo'jaligini ham elektr quvvatisiz tassavur qilish qiyin. Bu sohaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u yaratgan maxsulotni, ya'ni elektr quvvatini jamg'arib, omborxonalarga yig'ib bo'lmaydi, undan ayni paytning o'zida foydalanish kerak;. Bundan tashqari, elektr quvvati yuqori kuchlanishli elektr tarmoqlari (shoxobchalari) orqali uzoq masofalarga berilishi mumkin. Xuddi shu maqsadda Kansk-Achinsk, Ekibastuz ("Ikki bosh tuzi") ko'mir havzalarida yirik yoqilg'i-energetika majmualari barpo etilgan. Angren ko'mir havzasida ham xuddi shunday majmua yaratilgan. Ammo ba'zan murakkab tog' sharoitiga ega bo'lgan rayonlarda elektr quvvatini uzoqqa uzatish iktisodiy jihatdan ma'qul hisoblanmaydi. Bu quvvatdan mumkin qadar shu joyning o'zida foydalanish lozim bo'lib qoladi.

Odatda elektr, quvvati omilini ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishida eng avvalo uning arzon turiga urg'u beriladi. Arzon elektr quvvati suv stansiyalaridan olinadi, chunki suv suvligicha GESdan keyin ham qolaveradi, issiqlik elektr stansiyalarida esa ko'mir, mazut yoki tabiiy gaz sarflanadi. Elektr quvvati omiliga quyidagi misollarni keltirish kifoya: I t titan ishlab chiqarish uchun (titan po'latdan bir necha marta yengil va ayni paytda ancha chidamli) 40-50 ming kvv/s, alyuminiy uchun 17-19 ming kvv/s, misni tozalash. temir qotishmalarini ishlab chiqarish, elektr oddiy pechlarida po'lat eritish uchun ularning har bir tonnasiga 8-10 ming kvv/s atrofida elektr quvvati sarflanadi. Tabiiyki, bunday korxonalarni arzon elektr energiya manbalariga yaqin joyda qurilishi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi.

Rossiyaning bir qator shaharlarida GES va alyuminiy zavodlari aynan bir joyda, bir markazda uchraydi. Masalan, Bratsk GES va Bratsk alyuminiy zavodi, Krasnoyarskdagi GES va alyuminiy zavodi va h.k. Bunday korxonalar birikmasi Volgograd, Volxov, Zaporozhye va boshqa shaharlarda ham mavjud. O'rta Osiyo mamlakatlarida yagona bo'lgan Tursunzoda (Regar) shahridagi Tojik alyuminiy zavodi Norak GESiga yaqin joyda qurilgan,

Demak, elektr enegiyasi bir qator sanoat korxonalarini o'z atrofiga "yig'ar" ekan. Shu sababli u yirik rayon va majmua hosil qilish qudratiga ega. Bizning sharoitimizda elektr quvvati yangi yerlarni o'zlashtirish uchun ham kerak. Jumladan, Qarshi dashtining asosiy qismi Tolimarjondagi bir qator nasos stansiyalari vositasi bilan sug'oriladi. Elektr quvvati Norak-Tursunzoda (Regar) - G'uzor orqali keladi. Hozirgi kunda esa shu yerning o'zida juda yirik mahalliy tabiiy gaz asosida ishlaydigan Tolimarjon IES qurilmoqda.

Suv va iqlim sharoitlari ham ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda katta ahamiyatga ega. Suv manbalari ayniqsa kimyo, yog'och-sellyuloza, metallurgiya zavodlarining faoliyatiga sezilarli ta'sir qiladi. Jumladan, cho'yan erituvchi pechlarni sovitish uchun ham suv kerak. Ayni shu sababli temir rudasiga boy bo'lgan Rossiya Federatsiyasining KMA joylashgan Markaziy Qoratuproq rayonida qora metallurgiya sust rivojlangan. Bu yerda mazkur imkoniyatning yo'qligidan Stariy Oskol shahrida domnasiz, birdaniga boyitilgan temir rudasidan (okatishlardan) po'lat erituvchi "Elektrostal" birlashmasi qurilgan. Bu korxona uchun elektr quvvati Voronej, Kursk atom elektr stansiyalaridan olinadi.

Suv va iqlim sharoitlari boshqa sanoat korxonalarini qurishda ham e'tiborga olinadi. Bu omilni ahamiyati qishloq xo'jaligi, dehqonchilik uchun nihoyatda katta. Chunonchi, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston Respublikasida an'anaviy dehqonchilik uning issiq va quruq iqlimiy sharoitida faqat sun'iy sug'orish asosida olib boriladi. Paxta, meva, sabzavot, uzum va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlariga suv hamda issiq iqlim (ma'lum miqdordagi vegetatsiya haroratining miqdori) juda zarur. Shu bilan birga, issiq iqlim sharoitida sanoat korxonalarni ochiq usulda qurish, suv va boshqa alkogolsiz ichimliklar, ip-gazlama ishlab chiqarishga o'xshash tarmoqlarni ko'proq rivojlantirish talab etiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida eng muhimi aholi va mehnat resurslaridir. Albatta, har qanday ishlab chiqarish jarayoni ishchi kuchisiz sodir bo'lmaydi. Bu o'rinda ikki holni qayd qilish lozim: birinchidan, shunday korxonalar borki, ularga son jihatdan ko'p ishchi kerak. Masalan, tikuv fabrikasi, konserva zavodi, paxta yetishtirish, uni qayta ishlash va x.k. Ayni bir paytda boshqa bir korxonalarga mehnat resurslarining miqdori ko'p bo'lishi shart emas, aksincha "oz bo'lsa ham soz bo'lsin" ma'nosida ularga malakali ishchi kuchi talab qilinadi. Mazkur korxonalar va tarmoqlar (radio yoki priborsozlik, aniq mashinasozlik va shunga o'xshash) malakali ishchi kuchi mavjud bo'lgan shaharlarda, ilmiy-texnik markazlarida joylashtiriladi.

O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholi soni juda ko'p. Ularning miqdori qishloq joylarda va sust rivojlangan kichik shaharlarda juda yuqori. Binobarin, bunday joylarda ish o'rinlarini kengaytirish, yangi sanoat va boshqa korxonalar, madaniy-maishiy muassasalarni qurish zarur.

Aholi faqat ishchi kuchi emas, balki u eng avvalo iste'molchi hamdir. Bu omilning roli esa hozirgi kunda, xalqning yashash sharoiti va darajasini yaxshilash doirasida keskin oshib bormoqda. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish, muvaqqat qiyinchiliklarga barham berish, unga kerak bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa extiyojlarni qondiruvchi mahsulotlarni yetarli

darajada ishlab chiqarishni taqozo etadi. Shu sababli, iste'mol omili oziq-ovqat korxonalarini o'ziga "tortadi", ya'ni bunday zavod yoki fabrikalar bevosita aholi yashovchi maskanlarda joylashtiriladi.

Iste'mol omili faqat xalq ehtiyoji bilan belgilanmaydi. Ishlab chiqarishning o'zining talabi, boshqa xil mahsulotlarning keng miqdorda sarflanishi, ularni transportda keltirishning noqulayligi ham bunday korxonalarni iste'mol rayonlarida tashkil etishni nazarda tutadi. Masalan, qishloq xo'jalik mashinasozligi o'sha mintaqaning ishlab chiqarish ixtisoslashuviga muvofiq shu yerda rivojlanishi zarur.

Umuman, qaysi rayon nimaga ixtisoslashsa, shunga mos mashinasozlik tarmog'i bu yerda yaxshi rivojlangan bo'lishi qonuniy bir holdir. O'zbekistonda paxta teruvchi, Belorussiyada - kartoshka, Ukrainada qand lavlagi, Shimoliy Kavkaz va Volga bo'yida g'alla yig'uvchi, Qirgizistonda pichan taxlovchi, Gruziyada choy teruvchi mashinalarni ishlab chiqarish bunga yaqqol misol bo'la oladi. Xuddi shunday, rayonlarni ma'lum bir sanoat tarmoqlariga ixtisoslashuvi o'sha sohalarga tegishli mashina, asbob-uskuna, jihozlar ishlab chiqarilishini talab etadi. Chunonchi, Uralda metallurgiya sanoati uchun, Bokuda-neft, Donbassda - ko'mir, Petrozavodskda - o'rmon, O'zbekistonda to'qimachilik mashinasozligi rivojlangan.

Boshqa sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlarini ham aholi yashab turgan joylarda tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu o'rinda ko'p iste'mol qilinadigan qishloq xo'jalik mahsulotlari - sut, piyoz, karam va boshqalarni shahar atrofi xo'jaligi doirasida tashkil etish kerak. Yoki: neftni keltirib, undan benzin, kerosin, mazut va shunga o'xshash qator mahsulotlarni olish, kimyo sanotini rivojlantirish yaxshimi yoki ularning har birini alohida-alohida keltirish-mi? Tabiiyki, bu yerda birinchi variant ma'qulroqdir. Xuddi shunga o'xshash: boshqa mamlakatlardan g'alla olish yaxshimi yoki u yerdan suxari, pechen'e, makaron, vermishel va boshqalarni keltirishmi?

Go'sht sanoatini joylashtirish ham o'ziga xos xususiyatga ega. Bu sanoat bevosita chorvachilik rayonlarida rivojlantirilsa, unda iste'molchiga faqat muzlatilgan go'sht keltiriladi. Bunday go'shtdan esa kolbasa, konserva va boshqa go'sht mahsulotlarini ishlab chiqarib bo'lmaydi. Agar go'sht sanoati iste'mol rayonlarida joylashtirilsa-chi? Unga molni (chorvani) keltirish kerak, ammo bu davrda biroz bo'lsa-da u (chorva) o'z tirik vaznini yo'qotadi. Bundan tashqari, go'sht mahsulotini ishlab chiqarish molning juni va terisi, qoni va suyagidan shu joyning o'zida foydalanish imkoniyatini bersa-da, mazkur zavodlarni (aniqrog'i kombinatlarni) yirik shahar ichida o'rnatish ekologik nuqtai nazardan to'g'ri kelmaydi.

Bir vaqtlar yirik go'sht kombinati Toshkentning Beshyog'och dahasida, Bo'zsuv arig'i bo'yida qurilgan edi. O'z navbatida bu korxona ko'pchilik, poyafzal sanoatining aynan shu rayonida shakllanganiga sabab bo'lgandi. Keyinchalik mazkur korxonaning shahar ichida joylanishini ko'p jihatdan noma'qulligi sezilib qoldi va u Zangiota tumanidagi O'rtaovul shaharchasiga ko'chirildi. Demak, bu korxona o'z o'rnini chorvachilik rayonida ham emas, shaharda ham emas-ekologik bexatar, iste'molchilarga nisbatan yaqin joyda topdi.

Transport ham juda muhim, chunki u ishlab chiqarishning bevosita davom ettiruvchi tarmog'i hisoblanadi. Transport shaxobchalarisiz xom ashyo ham keltirilmaydi, mahsulot ham iste'molchilarga yetkazilmaydi, hududiy mehnat taqsimoti rivojlanmaydi. Shuning uchun transportning ahamiyati barcha boshqa omillar bilan qo'shib, uyg'unlashib ketadi va uni "sof" holda ajratib olish qiyin. Shu bilan birga, transport masalasi iqtisodiy geografik o'rin omili bilan ham chambarchas bog'liq, chunki bu obyektning eng avvalo tashqi (hududiy) iqtisodiy munosabatlarni anglatadi.

Biz ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ta'sir qiluvchi omillarni ko'rar ekanmiz, ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning ahamiyatini chetlab o'tolmaymiz. Bu omilning ta'siri bir qator tarmoqlarning hududiy tashkil etilishida aniq va ravshan ko'rinadi (mashinasozlik, elektroenergetika va kimyo). Shubhasizki, mazkur sanoat tarmoqlariga tegishli ko'pgina korxonalar, ayniqsa hozirgi zamon mashinasozlik zavodlari yuksak darajada ilmiy-texnika salohiyatiga ega bo'lgan shaharlarda joylashtiriladi.

Yuqorida ko`rilgan barcha omillar qatorida ekologik omilning ahamiyati ham katta. Ekologik jihatdan ko`p sanoat tarmoqlari va eng avvalo kimyo, yog`och-sellyuloza, go`sht, vino, konserva, charm zavodlari, issiqliqlik elektr stansiyalari va shunga o`xshash korxonalar "nomaqbul" hisoblanadi. Binobarin, ular aholi joylashgan markazlardan uzoqroqda bo`lgani yaxshiroq.

Kimyo sanoati misolida ekologik omilning ishlab chiqarishni hududiy tashkil etilishiga ta'sirini ko`rish mumkin, chunki bu sanoat korxonalarining joylashtirilishi chinakam erkin xususiyatga ega. Chunki, kimyo sanoati o`simlik, hayvonot, mineral xom ashyosi, suv, havo (azot) asosida ham, boshqa sanoat chiqindisi (qora va rangli metallurgiya) negizida ham rivojlanish imkoniyatiga ega.

Shuningdek, bozor iqtisodiyoti omilini ham unutmash kerak. Bu o`rinda shuni alohida qayd etish joizki, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga birdaniga o`tib bo`lmaydi, buning uchun barcha shart va sharoitlarni yaratish talab etiladi, ya'ni uning o`zining moddiy, maishiy va madaniy infrastrukturasini bo`lmog`i lozim. Bozor iqtisodiyotiga o`tish tarixan birmuncha uzoq davrni nazarda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti - bu ishlab chiqarish erkinligi, talabning ustuvorligi, raqobatdir. Bunday sharoitda ko`p ukladli iqtisodiyot, mulkchilikning turli shakllari va sog`lom raqobat muhitini vujudga keltirish, qulay investitsiya makonini shakllantirish, monopoliyaga qarshi kurash muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, bozor iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil etar ekanmiz, unda bu boradagi ilgari, an'anaviy fikr yuritishlarimiz tamomila o`zgarib ketadi. Chunki bu sharoitda aksariyat narsani, shu jumladan, nimaga ixtisoslashuvni va qayerda joylashtirishni pirovard natijada bozor, raqobat, talab va taklif belgilaydi, davlat esa o`zining mintaqaviy va soliq, kredit, narx-navo, investitsiya siyosati orqali bu jarayonni boshqarib yoki tartibga solib boradi.

Xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa Yevropada ishlab chiqarishni joylashtirish nazariyasi bozor iqtisodiyotiga mos ravishda yaratilgan va amaliyotda sinalgan. Masalan, "shtandort" nazariyasi doirasidagi aglomeratsion qulaylik yoki samaradorlik omili ham juda murakkab bo`lib, u o`zida ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etilishining barcha shakllarini va, xususan, kooperatsiya va ixtisoslashuvni uyg`unlashtirilgan holda aks ettiradi. Qolaversa, ishlab chiqarish aglomeratsiyasi - bu korxonalarni ma'lum bir nuqta yoki joyda to`planishi, mujassamlashuvi hamdir. U ayni paytda infrastruktura omilini o`zida singdiradi, chunki infrastruktura jihatdan ta'minlanganlik hududlarning investitsiya jalb qilish qobiliyatini (jozibadorligini) kuchaytiradi.

"Shtandort" nazariyasi (uni nemis olimi A. Veber yaratgan) mamlakatni industriyalashning dastlabki bosqichlariga juda qo`l keladi. U hududning iqtisodiy jihatdan uncha rivojlanmagan sharoitida barcha uchun va hamma vaqt kerak bo`lgan mahsulotlarni ishlab chiqarmaydigan noyob sanoat tarmoqlariga taalluqlidir. Hududning iqtisodiy zichligi, uning murakkablashib va rivojlanib borishi bilan ishlab chiqarishni geografik tashkil etishda boshqa g`oya va omillardan foydalanishga to`g`ri keladi. Chunonchi, hamma uchun har doim lozim bo`lgan mahsulotlar, aholiga maishiy xizmat ko`rsatish tarmoqlari turli yiriklikdagi va turli funksiyali markazlarda pog`onasimon yoki iyerarxiyali joylashtiriladi (bu borada V. Kristallerning "markaziy o`rinlar" g`oyasi katta ahamiyat kasb etadi).

Blits so`rov

1. Ishlab chiqarishni joylashtirish va uni hududiy tashkil etish o`rtasida qanday farq bor?
2. Xom ashyo mahsulotga nisbatan ko`p sarflansa, ya'ni mahsulotning xom ashyo sig`imi yuqori bo`lsa, ekologik vaziyat qanday bo`ladi? Misollar yordamida tushuntiring.
3. Yoqilg`i-energetika omilining iqtisodiyot tarmoqlarini joylashtirishga ta'siri qanday?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etish xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Transport tarmoqlarini joylashtirish qaysi omillarga bog`liq?
6. O`zingiz yashab turgan viloyat yoki shahar xo`jaligi tarmoqlarining joylashuv xususiyatlarini yozma ravishda tavsiflab bering.

**MAVZU: HUDUDIIY MEHNAT TAQSIMOTI VA IQTISODIIY
RAYONLASHTIRISH**

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Hududiy mehnat taqsimoti haqida tushuncha. 2. Geografik mehnat taqsimotining omillari. 3. Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlari. 4. Iqtisodiy rayonlashtirish. 5. Iqtisodiy rayonlashtirish va mintaqaviy siyosat.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirishga doir bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Ishlab chiqarish kuchlarining hududiy tarkibi yoki tizimi (sistemi), iqtisodiy rayonlar to'ri, ularning o'zaro hududiy munosabati va joylanish holati, xo'jalikning hududiy tarkibi haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Hududiy mehnat taqsimoti, geografik mehnat taqsimoti, hududiy mehnat taqsimotining bosqichlari, iqtisodiy rayonlashtirish va mintaqaviy siyosat buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bevosita hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq. Ammo hududiy mehnat taqsimoti asosan ishlab chiqarishning hududiy tarkibini bildiradi va shu sababli u aholi va mehnat resurslarini o'z ichiga olmaydi. Aholining joylanishi esa ko'p hollarda ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda hududiy mehnat taqsimoti bilan bir qatorda geografik, regional (mintaqaviy), akvatorial mehnat taqsimoti kabi turdosh tushunchalar uchrab turadi. Albatta, ular o'rtasida jiddiy farq yo'q, faqat akvatorial mehnat taqsimoti Yer sharining quruqlik qismida emas, balki uning okean va dengizlarida ishlab chiqarishning rivojlanishi, ixtisoslashuvini anglatadi (akva -suv demakdir).

Hududiy mehnat taqsimoti yoki ishlab chiqarishni hudud bo'ylab joylashtirish o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy geografik jarayon hisoblanadi, chunki iqtisod hudud doirasida taqsimlanadi. Buning natijasida ishlab chiqarish kuchlarining hududiy tarkibi yoki tizimi (sistemi), iqtisodiy rayonlar to'ri vujudga keladi. Ularning o'zaro hududiy munosabati va joylanish holati, xo'jalikning hududiy tarkibi iqtisodiy geografik vaziyatni ifodalaydi.

Hududiy mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnat taqsimotining bir tomonidir. Ammo u ijtimoiy mehnat taqsimotidan biroz keyinroq vujudga kelgan. Sababi, avvallari kishilar tabiatda mavjud imkoniyatlardan foydalanganlar, o'zlarining u yoki bu joyda ma'lum mahsulotni yetishtirishlari esa tarixan kechroq paydo bo'lgan.

Demak, hududiy mehnat taqsimoti (HMT), soddaroq qilib aytganda, turli joylarning-mamlakat yoki rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvidir. Natijada, ana shu joylarning iqtisodiy "basharasi" shakllanadi va ularning kattaroq hududiy tizimdagi o'rnini o'z aksini topadi.

Agar kengroq qilib ta'riflamoqchi bo'lsak, HMT- bu ishlab chiqarish tarmoqlarini hududning tabiiy sharoiti va boyliklari, aholi va mehnat resurslari kabi omillariga qarab joylashtirishdir. Bundan kelib chiqadiki, HMT-ga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular:

- " Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar;
- " Aholi va mehnat resurslari;
- " Transport;
- " Ijtimoiy infrastruktura;
- " Ekologik vaziyat;
- " Iqtisodiy geografik o'rin;
- " Bozor munosabatlari.

Ayni vaqtda ana shu va shunga o'xshash omillar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda ham hisobga olinadi. Binobarin, bu masala keyinroq muffasal o'rganiladi. Bu yerda faqat bir omilga to'xtab o'tish joiz. Gap shundaki, avvallari, ya'ni "Sotsialistik rejalashtirish" davrida eng asosiy omil o'ta markazlashgan davlat, ya'ni Butunittifoq manfaatlari" edi; qolgan sharoitlarning qulaylik yoki noqulayliklaridan qat'iy nazar, agar ya'ni davlat, Ittifoq uchun qaysi bir mahsulot zarur bo'lsa, u albatta yetishtirilishi shart edi. Masalan, O'zbekistonda paxtadan tashqari boshqa qishloq xo'jalik tarmoqlari-bog'dorchilik, uzumchilik, polizchilikni ham rivojlantirish mumkin edi, ammo markaz sanoati uchun paxta kerakligi tufayli bu yerda xo'jalikning tor sohasi, xom ashyoga yo'naltirilgan tizimi shakllandi.

Hozirgi bozor munosabatlariga o'tish davrida vaziyat butunlay o'zgardi; endigi sharoitda yetakchi omil-bozor, iste'mol va talab omili muhim bo'lib qoldi. Qolgan omillarning ta'siri esa bunga nisbatan sustroq. Chunki, nimaga ixtisoslashuv, nima yetishtirishni davlat emas, bozor belgilaydi, davlat esa, bu jarayonni u yoki bu vositalar yordamida tartibga solib boradi.

HMT uchun yetishtirilgan mahsulot mahalliy ehtiyojni qondirgan holda albatta bozorga, almashuvga chiqarilishi kerak. Bundan ayon bo'ladiki, mazkur jarayonning asosida ishlab chiqarishning nafaqat mujassamlashuvi (konsentratsiyasi), balki uning ixtisoslashuvi ham yotadi. Ixtisoslashuv esa mahsulotning chetga yuborilishi bilan belgilanadi. Shu bois, bu yerda ishlab

chiqarilgan mahsulotning ortiqcha qismi boshqa joyga (mamlakat yoki rayonga) chiqarilishi lozim; mahsulotning shu joyning o'zida to'la, batamom iste'mol qilinishi ixtisoslashuv, HMT emas, bu oddiy natural xo'jalikdir. Bunday davlatlar jahon xo'jalik tizimiga kira olmaydilar, milliy iqtisodiyoti zaifligi sababli ular jahon bozorida ishtirok eta olmaydilar. Agar mamlakat ichida shunday mintaqalar mavjud bo'lsa, u holda uning yagona geoiqtisodiy tizimi vujudga kelmaydi, iqtisodiy xavfsizlik ta'minlanmaydi; xo'jalikning hududiy tarkibini shakllanmaganligi natijasida ichki iqtisodiy integratsiya jarayonlari rivojlanmaydi.

HMT-ning rivojlanishida transportning roli katta. Chunki transport mahsulot ishlab chiqarilgan joy bilan uni iste'mol qiladigan rayon o'rtasidagi aloqadorlikni bajaradi, transport harakati esa mahsulotning iste'mol rayonidagi tannarxiga kiradi.

HMT-da bir necha bosqich yoki daraja mavjud. Hozirgi sharoitda ular quyidagilar:

- Xalqaro mehnat taqsimoti;
- Davlatlararo mehnat taqsimoti;
- Mamlakat ichidagi mehnat taqsimoti;
- Yirik iqtisodiy rayonlar doirasidagi mehnat taqsimoti;
- Ma'muriy-iqtisodiy rayonlar (viloyatlar) ichidagi mehnat taqsimoti.

Xalqaro mehnat taqsimotining ilmiy asoslarini ingliz iqtisodchilari Adam Smit va David Rikardlar yaratgan. Ular qiyosiy afzallik yoki qulaylik g'oyasini ishlab chiqishgan. Ushbu g'oyaga u yoki bu mahsulotni ma'lum bir vaqt davomida qayerda ko'proq va arzonroq ishlab chiqarilishi nazarda tutiladi. Mohiyatan shunga o'xshash "omillar" g'oyasini shved olimlari Xeksher va Olinlar oldinga surishgan. Bunda muayyan bir mahsulotni ishlab chiqarishda qaysi omilning qulay yoki arzonligi e'tiborga olinadi. Masalan, respublikamizning qator hududlarida qishloq xo'jaligi hamda yengil va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda agroiklimiy sharoit va mehnat resursi omillari juda qulay. Shu bois bunday hududlar aynan qishloq xo'jaligi va xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Ta'kidlash kerakki, ilgari tizimda oxirgi ikki bosqichda hududiy mehnat taqsimoti amalda yo'q edi. Masalan, O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni mamlakatga asosan paxta yetishtirib berardi; O'zbekiston doirasida esa bunday hududiy taqsimot yanada zaif edi.

SSSRning parchalanishi natijasida hududiy mehnat taqsimotining vertikal tizimida keskin o'zgarishlar yuz berdi: avvalgi ittifoqdosh respublikalar-endigi mustaqil davlatlar, jumladan, O'zbekiston jahon hamjamiyatining alohida sub'yekti sifatida bu taqsimotning birinchi bosqichidan joy oldi, ya'ni beshinchi o'rindan birdaniga birinchi o'ringa ko'tarildi. Albatta, bunday "sakrash" oqibatida anchagina muammolar yuzaga keldi. Agar bu muammoni sobiq O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni darajasida ko'rmoqchi bo'lsak, hozirgi kunda qo'shni respublikalar o'rtasida iqtisodiy integratsiya jarayonlarini rivojlantirish, yagona iqtisodiy makonni shakllantirish juda qiyin bo'lib qoldi. Buning sabablaridan biri-barcha respublikalarning asosan bir xil mahsulot, ya'ni paxta yetishtirishga ixtisoslashganidir.

Xuddi shunday vaziyat respublikamiz ichida yanada yaqqolroq ko'rinadi. Binobarin, milliy iqtisodiyotning biryozlama, paxta yakka hokimligiga yo'naltirilgan tizimining o'rniga turli tarmoqlarga ixtisoslashgan xo'jalik tarkibini vujudga keltirish zarur. Sobiq Ittifoqdan meros qolgan hududning tor ixtisoslashuvi ayrim viloyatlarda, masalan, Sirdaryo, Jizzax, Namangan, Surxondaryo, Xorazmda tamomila o'zgartirilganicha yo'q. Shu bois, mamlakatimizda ichki-mintaqalar, viloyatlar va hatto ma'muriy qishloq tumanlari doirasida mehnat taqsimotini chuqurlashtirish lozim.

HMT ixtisoslashuvga, bir joyning ikkinchi joydan xo'jalik yo'nalishi bo'yicha farq qilishiga, hududiy rang-baranglikka olib keladi. Bu esa iqtisodiy rayonlarning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Demak, hududiy mehnat taqsimoti ixtisoslashuv iqtisodiy rayonlar o'rtasida zanjirsimon aloqadorlik mavjud.

Ma'lumki, har bir fanning o'ziga xos va o'ziga mos birlamchi tushunchasi bor. Masalan, biologiyada hujayra, kimyoda molekula, fizikada atom, tarixda-davr va h.k. Geografiyaning bosh tushunchasi rayondir. Iqtisodiy rayon esa iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchasi hisoblanadi.

Boshqa fanlarda bo'lganidek, birlamchi tuuncha ham oson va, ayni vaqtda, ham qiyindir. Umuman rayon deganda ma'lum o'xshashlikka ega bo'lgan hududning bir qismi nazarda tutiladi. Tabiiy geografiyada, masalan, botqoqlik, tepalik, tog'lik, tekislik, cho'l va boshqa landshaft turlari rayon hisoblanadi, chunki ular shu jihatlari bilan atrof, qo'shni hududlardan farq qiladi. Iqtisodiy geografiyada tog'-kon, dehqonchilik, chorvachilik, dam olish kabi mintaqa rayonlarni ajratish mumkin.

Rayon tushunchasining murakkabligi shundaki, u tashqaridan qaraganda oddiy ko'rinsada, ichki tuzilishi bo'yicha rang-barang, murakkab hududiy tizimdir. Masalan, Farg'ona iqtisodiy rayonini olaylik; ushbu rayon (mintaqa) respublika mehnat taqsimotida avtomobilsozlik, oziq-ovqat sanoati, paxta va pilla, meva yetishtirishga ixtisoslashgan. Ammo mazkur tarmoqlar vodiyni barcha qismlariga ham mos emas, qolaversa, bulardan tashqarii mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiyot tarmoqlari ham mavjud.

Mazkur tushunchaning yana bir mushkullik tomoni-uning hududiy ko'lami bo'yicha ko'p bosqichli, ko'p "qavatli" ekanligidir. Chunonchi, Janubi-sharqiy Osiyo, Yevropa, Sibir, Farg'ona vodiysi, Toshkent viloyati, Bekobod tumani, uning "Oybek" jamoa xo'jaligi ham rayondir. Demak, rayon ichida rayon, uning tarkibida yana "rayoncha" xuddi "matryoshka" o'yinchog'idek. Ehtimol, geografiya fanining muhim bir xususiyati aynan ana shunday turli masshtabda fikrlay olish qobiliyatiga ega bo'lishidadir.

Uchinchi qiyinchilik ilmiy adabiyotlarda rayonga o'xshash tushunchalarning mavjudligida bo'lsa kerak. Jumladan, ingliz tilidagi region, nemis tilidagi landshaft, fransuzcha peyzaj, o'zbek tilida mintaq, tuman, nohiya kabilar ham umuman olganda, hududning bir qismini bildiradi. Bu atamalarning barchasi ishlatishga haqli, biroq ularning o'z o'rnida qo'llanilishi ma'qul. Masalan, region kattaroq hududni (xususan xalqaro iqtisodiy munosabatlar va siyosiy geografiyada) landshaft-tabiiy geografik muhitni, peyzaj-qaysi birj oy manzarasini tavsiflashda qo'l keladi.

Yana boshqa bir chalkashlik bor: baynalmilal mazmunga ega bo'lgan "rayon" tushunchasi haqiqiy geografik borliq va shu bilan birga ma'muriy hududlarga ham tegishli. Uning ustiga, ushbu so'zni barcha holatlarda mahalliyashtirish-nohiya va tumanga o'girish maqsadga muvofiq emas. Shu nuqtai nazardan oddiy tabiiy geografik rayonlarni (tog', cho'l voha va h.k.) tuman, iqtisodiy rayonlarni-iqtisodiy nohiya shaklida aytish mutlaqo noto'g'ri.

Iqtisodiy rayonlar dunyoning barcha mamlakatlarida, ularning maydonining katta-kichikligidan qat'iy nazar, mavjud. Bu rayonlar yirik iqtisodiy mintaq (zona), asosiy va mahaliy darajada bo'ladi. Shuningdek, iqtisodiy rayonlarni ma'muriy-hududiy birliklar, masalan, viloyat miqyosida ham ajratiladi-ki, ularni boshqarish boshqa tipdagi rayonlarga qaraganda osonroq va qulayroq.

Xo'sh, iqtisodiy rayonlar nima uchun kerak? Avvalambor bu rayonlarsiz iqtisodiy geografiya fanining o'zi ham bo'lmaydi (rayon-joy, yer, hudud, demak "geo"). Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, iqtisodiy rayon iqtisodiy geografiyadir. Binobarin, iqtisodiy geografiya fanining tarixi iqtisodiy rayonlarning shakllanishi, hududiy mehnat taqsimotining natijasidir.

Iqtisodiy rayonlarsiz, hududning ichki jihatdan iqtisodiy turli-tumanligini anglamasdan turib mamlakat iqtisodiy geografiyasini o'rganish mumkin emas. Zero, har qanday davlatning iqtisodiy salohiyati va xavfsizligi uni tashkil qilgan mintaqalar birligi bilan ifodalanadi; mintaqalar, ichki hududlarsiz "mamlakat" mavhum tushuncha bo'lib qolaveradi. Bundan tashqari, mamlakat iqtisodiy geografiyasini faqat xo'jalik tarmoqlari orqali "yoppasiga", umuman yoki "o'rtacha" o'rganib bo'lmaydi.

Nazariy va amaliy jihatdan iqtisodiy rayonlar har qanday davlatning mintaqaviy siyosatni olib borishda zarur. Sababi, davlat o'zining barcha ichki qismlarga, uning imkoniyat va ehtiyojlari, muammolaridan kelib chiqqan holda "muomala" qiladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning mintaqaviy siyosati maxsus vositalar budjet-kredit, soliq, investitsiya mexanizmlari) yordamida ishlab chiqarish kuchlarini hududiy jihatdan tartibga solib, boshqarib boradi.

Unutmaslik zarurki, HMT mintaqalarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga yordam beradi. Ammo shu bilan birga, hududlararo iqtisodiy aloqalar ham kerak. Zero, hududlarning xo'jalik ixtisoslashuvi bo'yicha turlanishi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni taqozo etadi.

HMT va iqtisodiy integratsiya natijasida turli miqyosdagi bozorlar yoki bozorlar muhiti vujudga keladi. Ular mahalliy, mintaqaviy, mintaqalararo, milliy va xalqaro darajada bo'ladi. Mamlakatlar doirasidagi bozorlar esa amaldagi iqtisodiy rayonlar chegarasini belgilaydi, chunki har bir bosqichdagi bozor o'zining ta'sir doirasiga, makoniga ega. Nemis olimi A. Lyosh ham o'z vaqtida iqtisodiy landshaftlar (rayonlar)-ni bozorlar makoni, ta'sir radiusi yoki hududi bilan aniqlagan edi, hozirgi kunda esa yetakchi tarmoqlarni bozorga ixtisoslashgan tarmoqlar, deb ham aytishadi.

Har bir mamlakat milliy iqtisodiyotining barkamolligi, mustahkamligi bosqichma-bosqich turli darajadagi bozorlarni o'z mahsuloti bilan ta'minlanishi, import mahsulotlarining o'rinini qoplovchi imkoniyatlarni yaratish negizida amalga oshiriladi. Xuddi shu maqsadda xalq iste'mol mollari ko'proq yetishtirish ayni muddadir.

Hozirgi davrning eng muhim muammolaridan biri- respublika ichida hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish, iqtisodiy rayonlar va viloyatlar xo'jalik tizimini shakllantirishdan iboratdir. Bu o'rinda barcha hududlarning faqat yoki asosan paxtachilikka ixtisoslashuvi aslo shart emas; u bilan birga xo'jalikning yana boshqa sohalarini ham rivojlantirish zarur. Masalan, Farg'ona iqtisodiy rayonida (paxtachilikdan tashqari) pillachilik, bog'dorchilik, to'qimchilik va mashinasozlik (avtomobilsozlik), Qashqadaryoda-neft va gaz sanoati, Qoraqalpog'istonda - kimyo sanoatining rivojlanishi va h.k. Ana shundagina mintaqalar mamlakat tashqarisidagi bozorlarga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ochiq, erkin iqtisodiyot, bozor munosabatlariga mos keladi, iqtisodiyotni yanada liberallashtirishga sharoit yaratadi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakatlarning alohida, "berk", ya'ni eksport-importsiz rivojlanishi yaxshi iqtisodiy natijalar bermaydi. Shuning uchun ilg'or mamlakatlarda ochiq savdo, ya'ni "fritredizm" prinsipi mavjud. Bizning mustaqil mamlakatimiz ham xalqaro geografik mehnat taqsimotida, jahon bozori va xo'jalik tizimida o'ziga munosib va nufuzli o'ringa ega bo'lishi kerak. Respublikaning bunday faolligi esa mintaqalar-iqtisodiy rayonlar va viloyatlar salohiyati orqali amalga oshiriladi.

Hududiy mehnat taqsimotining yuqori bosqichida ham jiddiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Eng muhimi, jahon xo'jalik tizimi yanada rivojlanib bormoqda. Bunga sabab bu tizimning globallashuvi, mamlakat va mintaqalararo mehnat taqsimotining takomillashuvi, iqtisodiy integratsiya jarayonlarining faollashuvi, yirik Trans milliy kompaniya va korporatsiyalarning butun dunyoni o'rgimchakdek o'rab olishi va boshqalardir.

Mavjud ma'lumotlarga qaraganda, mamlakatning eksport kvotasi, ya'ni tashqariga chiqariladigan mahsulotning yalpi ichki mahsulot qiymatidagi ulushi 10 foizdan kam bo'lsa, bunday davlatning milliy iqtisodiyoti berk va u jahon xo'jalik tizimida, xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etmaydi. Agar bu ko'rsatkich 40-50 foiz bo'lsa, u holda mamlakat bunday tizimda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda butun jahon bo'yicha eksport kvotasi 25 foizni tashkil etadi.

E'tiborga olish joizki, avvallari jahon mamlakatlari u yoki bu mahsulot yetishtirishga moslashgan bo'lsalar (Braziliya -kofe, Kuba-shakar, Mug'iliston- teri, jun), endigi kunda ular mahsulotlarning turli xillariga ixtisoslashmoqdalar. Ayni vaqtda yetuk mamlakatlar ilmiy-texnika taraqqiyotining oldingi saflarida borib, zamonaviy, ilmtalab ishlab chiqarish tarmoqlariga, yangi texnologiyalarga (nau-xau) ixtisoslashib bormoqdalar. Ulardagi mavjud ishlab chiqarish sohalari (ayniqsa ko'p mehnattalab va ekologik xavfli tarmoqlar) boshqa mamlakatlarga ko'chmoqda. Natijada, mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi darajasidagi farq kuchaymoqda, jahon iqtisodiyotining geografik tarkibida muhim o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Shu bilan birga, xalqaro miqyosda mamlakatlarning ayrimlari qurol-yaroq ishlab chiqarishga, yana ba'zi birlarining norasmiy ravishda narkobiznesga ixtisoslashuvi ham kuzatilmoqda. Bundan tashqari, xizmat ko'rsatish, xalqaro turizm ham qator mamlakatlarning rivojlangan industriyasiga aylanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimotining yanada chuqurlashuvi va intensivlashuvi natijasida dunyoning turli qismlarida mamlakatlarning yirik hududiy -iqtisodiy birikmalari vujudga kelmoqda. Chunonchi, 1957-yilda shakllangan Yevropa Hamjamiyati yoki Umumiy bozor - hozirgi Yevropa Ittifoqi 25 mamlakatni o'z doirasiga oldi va ular orasida mehnat taqsimoti rivojlanmoqda. Xuddi shunga o'xshash Osiyo-Tinch okeani regionini, Shimoliy Amerikada ham yirik mamlakatlararo iqtisodiy tizim (NAFTA) paydo bo'lgan. Ehtimol, kelajakda ular MDH hududida, jumladan, O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasida ham shakllanishi mumkin. Buning oqibatida xalqaro mehnat taqsimotining asosiy sub'yekti sifatida alohida mamlakatlar emas, balki ko'proq mamlakatlararo iqtisodiy uyushmalar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Blits so'rov

1. Hududiy mehnat taqsimoti nima?
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hududiy mehnat taqsimoti qanday amalga oshiriladi?
3. Hududiy mehnat taqsimotining iqtisodiy rayonlashtirish bilan qanday aloqasi mavjud?
4. A.Smit va D.Rikardolar nazariyasining mohiyati nimadan iborat?
5. O'zingiz yashayotgan viloyatning respublika mehnat taqsimotidagi o'rnini ta'riflab bering.

**MAVZU: BOZOR MUNOSABATLARIGA O'TISH DAVRIDA ISHLAB CHIQARISH
KUCHLARINI JOYLASHTIRISH XUSUSIYATLARI.**

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Asosiy iqtisodiy rayon miqyosidagi majmualar. 2. Ma'muriy birliklar doirasidagi majmualar. 3. Dasturli hududiy ishlab chiqarish majmualari. 4. Real hududiy ishlab chiqarish majmualar.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Bozor munosabatlariga o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga doir bilimlarni shakillantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Respublikamizdagi 12 ta viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahrining xo'jaligi ma'muriy iqtisodiy rayon va shunga mos holda ma'muriy HICHM-lari haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Asosiy iqtisodiy rayon miqyosidagi majmualar, ma'muriy birliklar doirasidagi majmualar. Dasturli hududiy ishlab chiqarish majmualari va real hududiy ishlab chiqarish majmualar buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng o'zining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga, xususan yoqilg'i-energetika, g'alla (don) etishtirish hamda ichki transport tuzilishini ustuvor darajada rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Ushbu sohalarining rivojlanishi milliy iqtisodiyotning qolgan tarmoqlari bilan uyg'unlashgan holda mamlakatning yagona xo'jalik tizimini (majmuasini) shakllantiradi va u O'zbekistonning jahon hamjamiyati, xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rnini belgilab beradi.

Ayni vaqtda respublika iqtisodiyoti tizim-tarkib qoidasiga muvofiq o'zining ichki tuzilishi yoki hududiy tarkibiga ega. Bu jihatdan mamlakatda mazkur kitob muallifi tomonidan 6 ta asosiy iqtisodiy rayonlar ajratilgan (Soliev, 1998). Ular quyidagilar:

1. Toshkent iqtisodiy rayoni (Toshkent shahri va Toshkent viloyati);
2. Mirzacho'l iqtisodiy rayoni (Jizzax va Sirdaryo viloyatlari);
3. Farg'ona iqtisodiy rayoni (Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari);
4. Zarafshon iqtisodiy rayoni (Buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlari);
5. Janubiy iqtisodiy rayon (Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari);
6. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni (Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati).

Umuman olganda, yuqoridagi asosiy iqtisodiy rayonlarni tegishli ravishda hududiy ishlab chiqarish majmuasi sifatida ham qarash mumkin. CHindan ham bunday iqtisodiy rayonlar xo'jaligi haqiqiy hududiy iqtisodiy birlik yoki yagona iqtisodiy makon shaklida rivojlanib borishi kerak. Ammo hozirgi bozor munosabatlariga o'tish sharoitida faqat Toshkent iqtisodiy rayoni o'ziga xos shakllanayotgan huudiy ishlab chiqarish majmuasi talablariga javob beradi. Bunda asosiy majmua hosil qiluvchi omil bo'lib respublika poytaxti, yirik ishlab chiqarish infratuzilmasi, fan va madaniyat salohiyatiga ega bo'lgan Toshkent shahrining mavjudligi xizmat qiladi.

Qolgan iqtisodiy rayonlar xo'jaligi esa hozirgi kunda real HICHM-ni tashkil qilmaydi. Ular uchun faqat geografik o'rin tabiiy sharoit, gidrografik shahobchalar va yo'l (transport) umumiyliigi xos, xolos. Ishlab chiqarish tarmoqlari esa bunday iqtisodiy rayonlarni tashkil etuvchi viloyatlar miqyosida bir-biriga uncha yaxshi bog'lanmagan uyg'unlashmagan, integratsiya jarayoni orqali ulanmagan holda rivojlanib bormoqda. Viloyatlarga keng huquq berilishi ularda xo'jalik tizimini mustaqil yaratishga, hatto bevosita xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalar o'rnatishga va shu asosda o'zlarining eksport salohiyatini yuksaltirishga imkon yaratadi. Bunday holatni, albatta, ijobiy tarzda e'tirof etsa bo'ladi. Biroq, har bir viloyat o'zining qo'shnisi, tutash hududlar bilan iqtisodiy jihatdan rivojlanib bormog'i maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina ular haqiqiy iqtisodiy rayon va uning doirasidagi HICHM-ni shakllantirishi mumkin. Buning uchun asosiy iqtisodiy rayonlarda ishlab chiqarish tarmoqlarini (shu jumladan, qo'shma korxonalarni) joylashtirishni muvofiqlashtiruvchi kengash yoki boshqa qandaydir vakolatli organ tashkil etish ayni muddao bo'lar edi.

Respublikamizdagi 12 ta viloyatlar hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahrining xo'jaligi ma'muriy iqtisodiy rayon va shunga mos holda ma'muriy HICHM-larini hosil qiladi. Bunday geoiqtisodiy makonda majmualar shakllanishi uchun qulay imkoniyatlar, ya'ni yagona boshqaruv organi (viloyat hokimiyatlari) mavjud. Aynan shunday hududiy birliklar mamlakatning sub'ektlari sifatida mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda qo'l keladi.

Hozirgi vaqtda viloyatlar xo'jaligini kompleks rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar, respublika hududlari xo'jaligini maxsus mintaqaviy dasturlar doirasida shakllantirishga mo'ljallangan rasmiy farmonlar qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi parlamenti-Oliy Majlisning ikki palatadan tashkil qilinganligi ham hududlarga, aniqrog'i-viloyatlarga katta e'tibor berilganligidan dalolat beradi.

So'nggi yillarda Namangan va Xorazm viloyatlari bo'yicha mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ular amalga oshirilmoqda. Bunday dasturlar Buxoro, Qashqadaryo va boshqa viloyatlar uchun ham yaratilmoqda. SHunga o'xshash sa'y-harakatlar ma'muriy HICHM-larni shakllantirishga asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo, ta'kidlash joizki, haqiqiy iqtisodiy samaradorlikga yuqorida ko'rilgan hududiy birliklar (majmualar) doirasida erishish qiyin.

Bunday imkoniyat nisbatan kichikroq iqtisodiy makonda qulay bo'ladi. Chunki, hududiy ishlab chiqarish mujassamlashuvni aglomeratsiya shaklida, ya'ni yagona infratuzilma asosida tashkil etish katta tejamkorlikga va, binobarin, katta samaradorlikga olib keladi.

To'g'ri, kattaroq hududlarda o'ziga xos HICHM-larni yoki ularning xo'jaligini kompleks rivojlantirishga qaratilgan ishlanmalar ham ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. SHu o'rinda sobiq Ittifoqda alohida ilmiy tadqiqot yo'nalishi sifatida mashhur bo'lgan rayonlar muammolarini kompleks tarzda hal qilish haqidagi ishlanmalarni ta'kidlash lozim. Bunday tadqiqot dastlab o'tgan asrning 50-yillarida Farg'ona vodiysi misolida bajarilgan. Uning natijalari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

SHuningdek, respublikamizda Surxon-SHerobod, Buxoro-Navoiy, Mirzacho'l, Angren-Olmaliq, Quyi Amudaryo, Qashqadaryo HICHM-lari bo'yicha ham ilmiy tadqiqot ishlari bajarilgan. Garchi ular to'laligicha amalga oshirilmagan bo'lsada, bunday hududiy iqtisodiy siyosatni bugungi kunda ham olib borish maqsadga muvofiqdir.

HICHM-lar ishlab chiqarishning hududiy mujassamlashuvi (aglomeratsiyasi) oqibati ekan, ular, eng avvalo, sanoat korxonalarini joylashtirishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki sanoatning hududiy tashkil etilishi «nuqtasimon» bo'ladi. Bu jihatdan transport turlarining joylanishi ham (chiziqsimon) hududiy majmualar shakllanishiga olib keladi. Demak, sanoat va uning asosida vujudga keluvchi shaharlar va yo'llar, ularning kesishmasi iqtisodiy geografik xaritalarda o'ziga xos, o'ta mujassamlashgan tugun yoki majmualarni shakllantiradi.

Bunday HICHM-lar respublikamizda anchagina. Masalan, Toshkent viloyatida bevosita Toshkent aglomeratsiyasi hamda Angren-Olmaliq, HICHMlarni ajratish mumkin. SHuningdek, Bekobod shahri va uning atrofida ham kichikroq hududiy majmua shakllanmoqda. Poytaxt aglomeratsiyasida sanoatning turli tarmoqlari, jumladan mashinasozlik, engil va oziq-ovqat, kime, qurilish materiallari sanoati rivojlangan. Asosiy sanoat markazlari Toshkent, CHirchiq, YAngiyo'l, /azalkent va boshqalar hisoblanadi.

Angren-Olmaliq HICHM Ohangaron vodiysida ikki markazdan iborat bo'lib, «cho'zinchoqsimon» joylashgan. Bu erda yoqilg'i (ko'mir), energetika, rangdor-metallurgiya, kimyo va oziq-ovqat (un), qurilish materiallari sanoatining korxonalari mavjud. Eng yirik korxonalari: Angren ko'mir koni, Olmaliq tog' metallurgiya kombinati, Ohangaron tsement zavodi, YAngi Angren IES va b. Bu erda yirik sanoat markazlari sifatida Olmaliq, Angren va Ohangaron shakllangan.

Bekobod HICHM asosan qora metallurgiyaga ixtisoslashgan shu bilan birga u tsement ishlab chiqaruvchi korxona hamda kichik suv elektr stantsiyasini (Farhod GES) ham o'z tarkibiga oladi.

Mirzacho'l iqtisodiy rayonida ko'rilayotgan darajadagi HICHMlar uncha rivojlanmagan. Sababi-rayonning umuman sanoat salohiyati ham past; shakllanib borayotgan Guliston (Baxt va Sirdaryo shaharlari bilan birgalikda) hamda Jizzax nisbatan kichikroq HICHM-larni, aniqrog'i-sanoat tugun va markazlarini tashkil etadi. Ularda asosan engil sanoat korxonalari joylashgan, Jizzaxda akkumulyator va plastmassa-trubalar ishlab chiqarish ham rivojlanmoqda.

Farg'ona mintaqasida sanoat tugunlari ko'p; ularga Farg'ona-Marg'ilon, Qo'qon, Andijon, Namangan va CHust-Pop hududiy majmualari misol bo'la oladi. Farg'ona-Marg'ilon aglomeratsiyasida engil va oziq-ovqat, neft-kimyo, qurilish materiallari sanoati korxonalari hamda yirik issiqlik elektr markazi mavjud. Eng yirik korxonalari Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi, Farg'ona azot mineral o'g'itlar ishlab chiqaruvchi zavodi, to'qimachilik kombinati va h.k. Sanoat markazlari va punktlari: Farg'ona, Marg'ilon, Quva, Quvasoy, Oltiariq.

Qo'qon sanoat tuguni va uning asosida shakllangan HICHM kimyo, oziq-ovqat hamda engil sanoatga ixtisoslashgan. Qo'qon yirik transport tuguni ham hisoblanadi. Ammo, vodiyan boshqa HICHM-lardan farq qilib, bu erda sanoat eng avvalo Qo'qon shahrining o'zida rivojlangan.

Andijon sanoat tuguni mashinasozlik, oziq-ovqat va engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Asosiy sanoat markazlari Andijon, Asaka, SHahrixon va b.

Respublikamizda aholi soni bo'yicha to'rtinchi o'rinda turadigan Andijon shahri yirik transport tuguni hamdir.

Namangan sanoat tuguni asosan engil va oziq-ovqat sanoat korxonalaridan tashkil topgan. SHuningdek, bu viloyatda kichik CHust-Pop hududiy majmuasi ham bor (Pop rezina kombinati, «Pop-Fen» qo'shma korxonasi va b.)

Samarqand viloyatida sanoat tuguni (majmuasi) sifatida eng avvalo viloyat markazi negizida shakllanayotgan shahar aglomeratsiyasini ko'rsatish mumkin. Bu erda oziq-ovqat, engil va mashinasozlik korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ular Samarqand shahridan tashqari Urgut, Farhod, Jomboy, Hishrav, Kimyogarlar shahar va shaharchalarida joylashgan.

Viloyatning ikkinchi shahri Kattaqo'rg'on va uning atrofida (Oqtosh, Payshanba, Juma) va HICHM shakllanmoqda. Ularda paxtani qayta ishlab chiqaruvchi hamda yog'-moy zavodlari, don mahsulotlari kombinati joylashgan.

Navoiy sanoat tuguni (Navoiy, Karmana, Qiziltepa, YAngirabot shaharlari) ko'proq og'ir va engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Uning eng yirik markazi-Navoiyda mineral o'g'itlar, elektr energiyasi va tsement ishlab chiqaruvchi yirik korxonalar hamda respublikamizda mashhur bo'lgan Navoiy tog'-metallurgiya kombinati faoliyat ko'rsatishmoqda. SHu bilan birga Navoiy viloyatida tog'-kon (rangdor metallurgiya) sanoatiga ixtisoslashgan Zarafshon-Uchquduq HICHM ham bor.

Buxoro viloyatida iqtisodiyotining negizini Buxoro-Kogon HICHM tashkil qiladi. Bu erda to'qimachilik, oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati va temir yo'l transporti rivojlangan. Uning asosiy shaharlari Buxoro, Kogon, /ijduvon, SHofirkon, Vobkent va b.

Qashqadaryo viloyatida ikkita HICHM-larni ajratish mumkin: Qarshi va SHahrisabz. Birinchisi viloyat markazi-Qarshi shahri asosida shakllangan, ikkinchisi esa viloyatning ikkinchi shahri-SHahrisabz va uning atrofida vujudga kelmoqda. SHuningdek, O'zbekistonda rivojlangan gaz kimyosi negizida shakllangan «SHo'rtangaz» majmuasini ham eslatish joiz. Unga Koson va Muborak shahridagi sanoat korxonalari ham kiradi.

Surxon vodiysida Termiz va Denov HICHM-lari shakllanmoqda. Ammo ularning ishlab chiqarish salohiyati uncha katta emas. Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lining ishga tushirilishi bilan viloyatda sanoat markaz va tugunlari rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar tug'iladi.

SHuningdek, Quyi Amudaryo mintaqasida ham sanoat tugunlari miqyosdagi HICHMlar yuqori darajada rivojlanmagan. Bu erda Nukus-Xo'jayli, Urganch, To'rtko'l-Beruniy hududiy majmualarini ko'rsatish mumkin. Respublikamizning eng chekka shimoli-g'arbida Qo'ng'irot sanoat tuguni vujudga kelmoqda. Uning negizini temir yo'l, quvur transporti hamda barpo etilayotgan yirik soda zavodi tashkil etadi.

SHunday qilib, O'zbekistonda real ko'rinishga ega bo'lgan qator sanoat (transport) tugunlari-hududiy ishlab chiqarish majmualari bor. Ularning har biri va birgalikda respublikamiz milliy iqtisodiyoti asosini o'zida mujassamlashtiradi.

Blits so'rov

1. HICHM-larning qanday bosqichlari bor?
2. Asosiy iqtisodiy rayonlar doirasidagi HICHM-larning o'ziga xos xususiyatlarini izohlab bering.
3. Ma'muriy HICHM-larning afzalliklari nimada?
4. Dasturli HICHM-lar qaysilar va ular qanday rivojlanib bormoqda?
5. Sanoat va transport tugunlari asosida shakllanayotgan HICHM-larning iqtisodiy samaradorligi nima sababdan yuqori?
6. Respublikamizdagi kichik HICHM-larini xaritaga tushiring.

MAVZU: SANOATNING HUDUDIIY TASHKIL QILISH OMILLARI.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Sanoat tarmog'i haqida tushuncha. 2. Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va unga ta'sir qiluvchi omillar. 3. Og'ir sanoat tarmoqlarini joylashtirish.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va unga ta'sir qiluvchi omillariga doir bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Sanoat tarmoqlari yoqilg'i, energetika, qora va rangli metallurgiya, kimyo va neftni qayta ishlash, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, qurilish, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash, tsellyuloza-qog'oz, engil, oziq-ovqat, poligrafiya va boshqalar haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Sanoat tarmoqlarining yanada parchalanib borishi, yangi-yangi tarmoqlarning vujudga kelishi, tarmoqlar orasida integratsiya jarayonlarining rivojlanishi, tarmoqlararo majmualarning shakllanishi, fan-texnika yutuqlari bilan bevosita bog'liq tarmoqlarining tezroq rivojlanishi buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Umuman tarmoq deganda korxonalarning ma'lum o'xshash xususiyatlariga ko'ra guruhlanishi tushuniladi. Sanoat tarmoqlari odatda uch asosiy mezon asosida ajratiladi. Ular:

- Xom ashyo birligi bo'yicha ajratilgan sanoat tarmoqlari (mashinasozlik va metallni qayta ishlash, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz sanoati va h.k.);
- Iste'mol birligi, ya'ni muayyan maqsadda mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (engil va oziq-ovqat, qurilish, elektr energetika va b.);
- Texnologik jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'i (kimyo sanoati)

Sanoatning tarmoqlar tizimi nihoyatda murakkab va u borgan sari o'zgarib bormoqda. Eng yirik tarmoqlar sifatida yoqilg'i, energetika, qora va rangli metallurgiya, kimyo va neftni qayta ishlash, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, qurilish, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash, tsellyuloza-qog'oz, engil, oziq-ovqat, poligrafiya va boshqalar ajratiladi. Ular ham, o'z navbatida, tarmoq va tarmoqchalardan iborat. Bu jihatdan mashinasozlik sanoatining turlanishi ayniqsa boy; faqat transport mashinasozligining o'zi bir nechta qismlarni o'z ichiga oladi.

YUqoridagi tarmoqlar orasida eng an'anaviy, qadimiy tarixga ega bo'lgani, shubhasiz, engil (to'qimachilik) sanoatidir. U dastavval manufakturadan boshlanib, so'ngra yirik mashina industriyasiga o'tdi, boshqa sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga turtki berdi. Albatta, oziq-ovqat, metallni qayta ishlash sanoatlari ham ancha qadimiy. Ayni vaqtda mashinasozlik, elektr energetika va kimyo nisbatan «yangiroq» bo'lib, ular hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyotini aks ettiruvchi tarmoqlar jumlasiga kiradi.

Sanoat tarmoqlari og'ir va engil, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi yirik guruhlariga (A va B) ajratiladi. Biroq bunday ajratish shartli xususiyatga ega bo'lib, ular orasidagi farq borgan sari qisqarib, «yupqalashib» bormoqda.

So'nggi yillarda sanoat tarmoqlari tarkibida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lmoqda:

- sanoat tarmoqlarining yanada parchalanib borishi, yangi-yangi tarmoqlarning vujudga kelishi;
- tarmoqlar orasida integratsiya jarayonlarining rivojlanishi, tarmoqlararo majmualarning shakllanishi;
- fan-texnika yutuqlari bilan bevosita bog'liq tarmoqlarining tezroq rivojlanishi.

Sanoatning tarmoqlar tizimini baholashda eng avvalo uning turlanganligini (diversifikatsiyalashuvini) hamda yangi texnologiyalarga asoslangan, «yuqori qavat» tarmoqlarining mavjudligini e'tiborga olish kerak. Ba'zi rayonlar faqat tog'-kon, xom ashyo qazib olishga ixtisoslashgan, boshqalarida esa asosan ta'mirlovchi sanoat korxonalari bo'lishi mumkin. Tabiiyki, bunday rayonlarning sanoati yaxshi rivojlanmagan.

Sanoat tarmoqlarini hududiy tashkil etish o'ziga xos xususiyatga ega. Ular iqtisodiy geografik makonda yoki xaritada nuqtasimon shaklga ega. Demak, mazkur tarmoqda ishlab chiqarish va hududiy mujassamlashuv darajasi ancha yuqori. Bu esa sanoat ishlab chiqarishining qishloq xo'jaligiga ko'ra iqtisodiy samaradorligini yuqori bo'lishiga olib keluvchi sabablardan biridir.

Sanoat korxonalarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar soni ko'p. Ular asosan xom ashyo, yoqilg'i, energetika, iste'mol, ishchi kuchi, iqtisodiy geografik o'rin va boshqalardan iborat. Bu borada xususan ekologiya va bozor iqtisodiyoti omillarining ahamiyati tobora kuchaymoqda. SHu bilan birga qayd etish joizki, turli xil sanoat tarmoqlarini joylashtirish muayyan omillar asosida amalga oshirildi. Ularni qisqacha ko'rib chiqamiz.

YOqilg'i sanoati tog'-kon yoki qazib oluvchi sanoati toifasiga kiradi va yoqilg'i turlari, qazilma boyliklarning joylanishi tabiiy, geoximik qonuniyatlarga asoslanadi. Sababi-ko'mir, neft, gaz, yonuvchi slanets, torf kabi tabiiy boyliklarning paydo bo'lishi va er yuzida (ostida) tarqalishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Elektr-energetika suv, issiqlik va atom stantsiyalaridan tashkil topadi. Suv elektrostantsiyalarini (SES) tekislik joyga ko'ra tog' va tog'oldi rayonlarda qurish maqsadga muvofiq. CHunki, bunday sharoitda rel'ef shakli –er tuzilishining qiyaligi, tabiiy holda sharshara va tog'lar orasidagi cho'kmalarning mavjudligi, qulay imkoniyatlar tug'diradi. SHuningdek, suv

ombori qoplagan erlar qishloq xo'jaligida deyarli ishlatilmaydi; qishloq manzilgohlari ham yo'q va, binobarin, ularni ko'chirtirish talab etilmaydi. Suv ombori va uning atrofida sport, dam olish zonalarini tashkil qilish, bog'dorchilik va baliqchilikni rivojlantirish, pastki hududlarda erlarni sug'orish, kanallar qurish mumkin. Ba'zan SESlar bilan birgalikda o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz sanoati ham rivojlanib boradi (masalan, Rossiyaning sharqiy rayonlarida).

Ko'rinib turibdiki, tog'li rayonlarda qurilgan SESlar har tomonlama qulay, elektr energiyasi arzon. Agar shu stantsiyalar tekislikda joylashtirilsa katta maydon suv ostida qolib ketadi (ehtimol, bu erda qimmatbaho qazilma boyliklar bordir) va to'g'on qurish katta mablag' talab qiladi.

Iссиqlik elektr stantsiyalari (IES) ikki turda bo'ladi: IEM va IES. Ularning bir-biridan farqi qaysi maqsadda qurilganligidadir; foydalaniladigan yoqilg'isi esa bir xil bo'lishi mumkin. Masalan, IEM, ya'ni issiqlik elektr markazi, odatda, ham elektr quvvati, ham bug' (par) talab qiluvchi sanoat korxonalariga-to'qimachilik, neftni qayta ishlash va h.k. yonida yoki yaqinida quriladi. CHunki, bug'ni 15-18 km. masofadan uzoqqa jo'natib bo'lmaydi. Demak, bu stantsiyani markazlashgan holda joylashtirishda ishlab chiqarish iste'moli asosiy ahamiyatga ega.

Ammo, IEMlarning bevosita shahar ichida qurilishi tufayli ular atrof-muhitni ifloslantiradi. SHu sababdan, ekologik jihatdan bunday stantsiyalarning aholi zich joylarda qurilishi uncha ma'qul emas. Oddiy IESlar esa asosan elektr energiyasini beradi va shu bois ularni yirikroq va shahardan biroz uzoqroq masofada joylashtiriladi.

Atom elektrostantsiyalari ko'pincha boshqa turdagi stantsiyalarni qurish imkoniyati yo'q hududlarda joylashtiriladi. Buning uchun albatta ekologik xavfsizlik ta'minlanishi kerak. SHuningdek, AESlarning barpo etilishida ilmiy-texnika omili ham hisobga olinadi.

Qora metallurgiya korxonalarini, ayniqsa cho'yan eritish zavodlarini (domna pechida eritiladi) joylashtirishda eng avvalo yoqilg'i va xom ashyo katta ahamiyatga ega. Bir tonna cho'yanni olish uchun taxminan ikki tonna temir rudasi, 1.2 tonna yoqilg'i-kokslanuvchi ko'mir lozim. Rudada temirning (Fe) miqdoriga, boy yoki boy emasligiga qarab zavod uch ko'rinishda joylashtiriladi: yoqilg'i yaqinida (temir ruda koni «boy»), xom ashyo yaqinida (rudada Fe miqdori yuqori emas) va ikkalasining o'rtasida (yoqilg'i va xom ashyo uchun transport xarajati deyarli bir xil). Uchinchi variantda suv hamda iste'mol omillari ham e'tiborlidir.

Qora metallurgiyaga kiruvchi ferrosplav (temir qotishmalari) zavodlari «elektrtalab» hisoblanadi: 1 t ferrosplav uchun 8-9 ming kVt/s. elektr energiya sarflanadi. Binobarin, bunday zavodlar arzon elektr manbalariga yaqinroq joylashtiriladi.

Rangli metallurgiya sanoatiga kiruvchi korxonalar turli-tuman (alyuminiy, mis, kumush, oltin, qo'rg'oshin, qalay va h.k.). Ular tabiatda alohida-alohida uchramaydi. SHuning uchun rangdor metallarni qazib olishda kompleks, kombinat usuli qo'llaniladi.

Tog' metallurgiya kombinatlari xom ashyo rayonlarida (sababi-rangdor metallar miqdori rudada juda oz) quriladi, bevosita tozalangan metall esa iste'mol rayonlarida va xususan arzon elektr energiyaga yaqin joyda o'rnatiladi: tozalangan yoki «rafinatsiya» qilingan misning bir tonnasiga 9-10 kVt/s.gacha, alyuminiyga 18-19, titan va nikel uchun 50 ming kVt/s.-gacha elektr energiyasi ishlatiladi. SHu bilan birga rangdor metallurgiya korxonalarini joylashtirishda ekologiya omilining ham o'rni sezilarli.

Mashinasozlikning tarkibi boyligi tufayli unga ta'sir qiluvchi omillar turi ham har xil. CHunonchi, metallni ko'p talab qiluvchi og'ir mashinasozlik (vagonsozlik, tog'-kon va shaxtalar uchun asbob-uskunalar va h.k.) qora metallurgiya rayonlarida kam, ammo malakali ishchi kuchi kerak bo'lgan priborsozlik, elektrotexnika, hisoblash texnikalari kabi nozik va aniq mashinasozlik fan-texnika taraqqiyoti markazlarida joylashtiriladi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi ko'p hollarda iste'mol rayonlarida rivojlanadi. Masalan, O'zbekistonda paxta teruvchi, Ukrainada g'alla va qand lavlagi, Belorussiyada-kartoshka va zig'ir, Moldaviyada uzumchilik, Qirg'izistonda pichan o'ruvchi va preslovchi mashinalar ishlab chiqariladi. Demak, mamlakat yoki rayon nimaga ixtisoslashsa, o'sha sohaga xizmat qiluvchi

mashinasozlik tarmog'i tashkil etiladi. Bu qonuniyat boshqa tarmoqlarga ham tegishli. CHunonchi, Kareliyada o'rmon, Uralda-qora metallurgiya, Donbassda –shaxta, O'zbekistonda-to'qimachilik, Irkutskda-oltin saralash mashinasozligi rivojlangan va h.k.

SHunday qilib, mashinasozlik mahsulotiga qarab uni joylashtirishga xom ashyo (metall), ishchi kuchi, iste'mol, ilmu-fan, geografik o'rin omillari ta'sir ko'rsatadi. Tabiiyki, dengiz kemasozligi quruqlik ichkarisida emas, port shaharlarda joylashtiriladi. Xuddi shunga o'xshash stanoksozlik, elektrotexnika, traktorsozlik kabi juda ko'p mashinasozlik tarmoqlari o'ziga xos hududiy tashkil qilish xususiyatlariga ega. Albatta, bu sanoat tarmog'i uchun kooperatsiya shakli muhimligi tufayli, uning markazlari qulay transport geografik o'ringa ega bo'lishlari ham lozim.

Kimyo va neftni qayta ishlash sanoati. Asosiy kimyo uchun xom ashyo omili uncha muhim emas. CHunki, bu sanoat turli xil xom ashyo: o'simlik, mineral, ishlab chiqarish chiqindilari hatto suv va havo asosida ham tashkil etilaveradi. Binobarin, kimyo sanoatini hududiy tashkil etish katta erkinlikka ega. Ammo, unga ta'sir etuvchi boshqa kuchli omil mavjud- bu ham bo'lsa ekologiyadir.

Neftni qayta ishlash zavodlari xom ashyo rayonlariga ko'ra iste'mol rayonlarida ko'proq uchraydi. Xom neftni keltirib turli xil mahsulot olish, ularning barchasini alohida-alohida keltirishdan ko'ra arzonroq, qulay va xavfsizroqdir. Ba'zan bunday zavodlar magistral neft quvurlari o'tgan joylarda ham tashkil etiladi.

Kimyo sanoati uchun suv va elektr energiyasi omili ham ahamiyatliroq. SHu sababdan bo'lsa kerak, CHirchiq yirik kimyo sanoati markaziga aylangan.

O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz sanoatini joylashtirish ham o'ziga xos. Jumladan, yog'ochni qayta ishlash aksariyat hollarda o'rmonzorlarga yaqin joylarda amalga oshiriladi, chunki 40 foizgacha yog'och (novda va shox-shabbalar) chiqindiga ketadi. TSellyuloza-qog'oz ishlab chiqarish esa asosan uch variantda joylashtiriladi: xom ashyo rayonida, yog'och oqizuvchi daryolarning temir yo'llar bilan kesishgan nuqtasida hamda daryolarning quyilish qismida. Ko'rinib turibdiki, bu erda transport va geografik o'rin omillari katta ahamiyatga ega.

YUqoridagi yo'nalishlar bo'yicha tsellyuloza - qog'oz sanoatining joylashuvini Rossiya Federatsiyasi misolida ko'rsa bo'ladi. Masalan, Krasnoyarsk, Volgograd, Krasnokamsk, Perm, Kotlas, Balaxna, Arxangel'sk va boshqalar turli variantlarda vujudga kelgan ushbu sanoat markazlaridir. SHuningdek, yog'ochni qayta ishlash sanoatiga mebelsozlik, daftar-qalam, sport buyumlari va musiqa asboblari, temir yo'l shpallari, uysozlik, gidroliz spirti olish kabi juda ko'p tarmoqlar ham kiradi. Ularning joylashtirilishi esa mahsulotning «xom ashyo talabligi» hamda transport jihatidan qulayligiga qarab tashkil qilinadi. Ayni vaqtda, bu erda xom ashyo, transport, iste'mol omillari bilan birga suv sharoitlari ham e'tiborga olinadi.

Qurilish sanoati boshqa tarmoqlarga nisbatan «oldinda» borishi kerak, zero usiz yangi erlar o'zlashtirilmaydi, korxona va tashkilotlar bunyod etilmaydi. /isht, tsement, cherepitsa, shiftni ishlab chiqarish ko'p jihatdan xom ashyoga bog'liq. SHu sababdan bo'lsa kerak, Rossiyaning asosiy tsement sanoati markazlari -Vol'sk, Iskitim, Novorossiysk hisoblanadi. Sababi, ular ilmiy ishlab chiqarish uchun xom ashe-mergeli, ohaktosh ko'p miqdorda mavjud. O'zbekistonda ham tsement ishlab chiqarish xom ashyo omilini e'tiborga olgan tarzda amalga oshirilgan (Bekobod, Angren, Quvasoy, Ohangaron). Bundan tashqari, tsement ishlab chiqarish qora va rangli metallurgiya markazlarida ham tashkil qilinadi. Buning uchun domna pechlarining chiqindisi-shlak, alyuminiy sanoatiga tegishli glinozyom zavodlari chiqindilari ishlatiladi.

Temir-beton mahsulotlari va qurilmalarini joylashtirish iste'mol omili orqali tashkil qilinadi. SHu bois ularning geografiyasi keng bo'lib, bunday korxonalar barcha yirik shaharlarda mavjud.

MAVZU: SANOATNING HUDUDIIY TASHKIL QILISH (ENGIL VA OZIQ-OVQAT SANOATI) OMILLARI.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Engil va oziq-ovqat sanoati korxonalarini joylashtirish. 2. Sanoatning hududiy majmualari.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Sanoatning hududiy tashkil qilish (engil va oziq-ovqat sanoati) ga doir bilimlarni shakillantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Engil va Oziq-ovqat sanoat to'qimachilik, poyafzal, tikuv, trikotaj fabrikalari, gilam ishlab chiqarish paxta tozalash va pillachilik, jun yoki terini yuvish, yog'-moy, konserva, vino sanoati, qand lavlagi va tamakini qayta ishlash, go'sht, sut sanoati haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Hozirgi sharoitda sanoat tarmoqlari va korxonalarni aynan qaerda joylashtirish, ularning texnik-iqtisodiy xususiyatlaridan tashqari, bozor munosabatlari-talab va taklif, soliq va kredit, narx-navo va davlatning maxsus mintaqaviy siyosati buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Engil sanoatni hududiy tashkil qilishda xom ashyo, ishchi kuchi va iste'mol omillari etakchi rol o'ynaydi. Masalan, paxta tozalash va pillachilik zavodlari, jun yoki terini yuvish kabilar bevosita xom ashyo rayonlarida joylashtiriladi. Sababi, ulardan olinadigan mahsulot birligiga juda ko'p xom ashyo sarflanadi.

To'qimachilik, poyafzal, tikuv, trikotaj fabrikalari, gilam ishlab chiqarish mehnattalab bo'lgani uchun ular katta kichik shaharlar, rayon markazlarida quriladi. SHu bilan birga to'qimachilik korxonalari og'ir sanoat markazlarida ayollar ishchi kuchidan foydalanish maqsadida ham joylashtiriladi. Mazkur sanoatning ko'p mehnat resursini talab qilishi ayni paytda uning iste'mol rayonlarida joylashtirilishi bilan uyg'unlashib ketadi. CHunki, aholi engil sanoat mahsulotlarining iste'molchisidir, ular esa hamma uchun va har doim kerak.

Oziq-ovqat sanoatini joylashtirish ko'proq iste'mol omiliga qarab amalga oshiriladi (bu mahsulotlar ham barcha uchun va doimo zarur). SHuningdek, ularning transportda tashish imkoniyatlari, sifatining buzilmasligi ham inobatga olinadi. Jumladan, yog'-moy ishlab chiqarish, konserva, vino sanoati, qand lavlagi va tamakini qayta ishlash ko'proq xom ashyo rayonlarida, go'sht, sut sanoati shahar joylarga yaqin quriladi. Konditer fabrikalari bevosita shaharlardan joy oladi.

Un sanoati, don mahsulotlari kombinatlari ham aksariyat hollarda kichik shaharlarda, g'allakor rayonlarda yoki ularga yaqin bo'lgan shaharlarda rivojlanadi. Keltirilgan undan turli xil mahsulotlarni ishlab chiqarish iste'mol rayonlarida-shaharlarda tashkil qilinadi. Bunday markazlarda ba'zan yirik yog'-ekstraksiya, konserva va vino sanoati, tamaki fermentatsiya korxonalari qurilishi mumkin.

SHunday qilib, oziq-ovqat sanoatining hududiy tarkibi asosan iste'mol va xom ashyo omillari ta'sirida shakllanadi. Ayni vaqtda bu tarmoq qishloq xo'jaligi bilan bevosita bog'liqligi tufayli agrosanoat majmualari ko'rinishida hududiy tashkil etiladi.

Poligrafiya sanoati ko'proq shaharlarda, xususan poytaxt shaharlarda joy oladi. Sababi-bunday shaharlarga matbuot, kitob, gazeta va jurnallarni nashr qildirish o'ziga xos vazifa (funktsiya) hisoblanadi.

YUqorida sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish masalasida omillardan emas, sanoat tarmoqlarining xususiyatlaridan kelib chiqildi. Bu erda faqat shuni eslatish lozimki, hozirgi sharoitda sanoat tarmoqlari va korxonalarini aynan qayerda joylashtirish, ularning texnik-iqtisodiy xususiyatlaridan tashqari, bozor munosabatlari-talab va taklif, soliq va kredit, narx-navo va davlatning maxsus mintaqaviy siyosati ta'sirida amalga oshiriladi.

Eng muhimi joylashtirilgan korxona tadbirkor uchun ham, davlat uchun ham qulay va arzon bo'lishi kerak. Qulaylik –transport xarajatlari kam, ekologik jihatdan maqbul, arzon demakdir. Kelajakda mahsulot qiymatiga, tannarxiga unga ishlatilgan xom ashyo sarf-xarajatlari, ya'ni «resurs uchun to'lov» ham kiritilishi kerak. Zero, bozor munosabatlari davrida u yoki bu resursni qazib olgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlari, atrof-muhitga ko'rsatilgan zarar albatta qoplanishi lozim. Endigi sharoitda «bepul» narsaning o'zi yo'q hatto, er, suv ham pullidir.

Sanoat tarmoqlarining hududiy majmua yoki rayon tashkil etish qobiliyati ham har xil. Masalan, kimyo va neftni qayta ishlash, o'rmon, yog'och va tsellyuloza, elektr energetika, qora va rangdor metallurgiya kabilar boshqa sanoat tarmoqlari bilan yaqindan aloqada bo'lib, ular ko'pincha birgalikda, ya'ni tarmoqlar va hududiy majmua shaklida tashkil etiladi. CHunonchi, neftni qayta ishlash «boyib ketish» imkoniyatiga ega, binobarin, bunday sanoat korxonalari joylashgan shahar tez orada o'sish markaz va qutblariga aylanishi mumkin.

Arzon elektr energiya beruvchi suv elektr stantsiyalari ham o'ziga boshqa sanoat korxonalarini chaqiradi. Odatda, bunday markazlarda rangdor va metallurgiya, transformator zavodlari barpo etiladi. Qurilish materiallari sanoati (ayniqsa tsement ishlab chiqarish) esa rangdor va qora metallurgiya, IESlar mavjud bo'lgan joylarda tashkil etiladi.

Turli xil sanoat tarmoqlarning shakllanishi tarmoqlararo majmualarni vujudga keltiradi. Agar ular bir joyda o'rnamagan bo'lsa, bunday majmualar ayni vaqtda hududiy majmua holatida ham bo'ladi. SHu bilan birga alohida sanoat tarmoqlarining mujassamlashuvi ham hududiy

majmua (aglomeratsiya) shaklida bo'lishi mumkin. Bunga mashinasozlik, engil va oziq-ovqat sanoati rayonlari misol bo'la oladi.

Hududiy majmualar sanoatni rayonlashtirish tizimi bilan ham bevosita bog'liq. Jumladan, yirik sanoat markazlari, sanoat tugun va rayonlari, albatta, hududiy majmua shakliga ega. Bulardan eng mukammali sanoat tuguni yoki aglomeratsiyasi hisoblanadi. O'zbekistonda Toshkent, Farg'ona-Marg'ilon, Samarqand, Buxoro-Kogon kabi sanoat tugunlari, Angren-Olmaliq; SHo'rtang-Muborakga o'xshash sanoat rayonlari shakllangan. Ular Ayni vaqtda hududiy majmualar shaklida tashkil etilgan.

Blits so'rov

1. Sanoat tarmog'i nima va u qaysi belgilar asosida ajratiladi?
2. Xom ashyo, mehnattalab, ilmtalab sanoat korxonalarining joylanish xususiyatlari qaysilar?
3. O'zingiz yashayotgan hudud sanoat korxonalarining joylanishini asoslab bering.
4. Avtomobilsozlik va neftni qayta ishlash zavodlari nima uchun aynan Asaka va Qorovulbozor shaharlarida qurilgan?
5. Xom ashyo ishlatilishi miqdori bilan ekologiya, ishchi kuchi omili bilan fan-texnika taraqqiyoti o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?

MAVZU: QISHLOQ XO'JALIK TARMOQLARINI HUDUDIIY TASHKIL ETISH VA JOYLASHTIRISH.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Qishloq xo'jaligi haqida umumiy tushuncha. 2. Qishloq xo'jaligining ijtimoiy va hududiy tashkil qilish xususiyatlari. 3. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar. 4. Dehqonchilikning joylanishi. 5. CHorvachilikning hududiy tashkil etish xususiyatlari.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Qishloq xo'jaligining ijtimoiy va hududiy tashkil qilish va ularni joylashtirishga doir bilimlarni shakllantirish.
Pedagogik vazifalar: Qishloq xo'jaligining ijtimoiy va hududiy tashkil qilish xususiyatlari xo'jalik tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar dehqonchilik va chorvachilikning hududiy tashkil etish xususiyatlari haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda mexanizatsiyalash, agrotexnika, agrokimyo, selektsiya kabi ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq yo'nalishlarni rivojlantirish, bundan tashqari, qishloq xo'jaligi infrastrukturasi, sug'orish inshootlari –suv omborlari va kanallar, erlarning meliorativ holatini yaxshilovchi chora-tadbirlar buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Odatda, «qishloq xo'jaligi» deganda uning asosiy tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilik tushuniladi. Bunday qarash an'anaviy bo'lib qolgan va u tarmoq nuqtai nazaridan to'g'ridir. Ammo hududiy jihatdan qaraganda, qishloq xo'jaligi shahar, mintaqa, milliy va dunyo xalq xo'jaligiga o'xshash alohida bo'g'in, taksonomik birlik sifatida ham namoyon bo'ladi. Bunda qishloqda qanday xo'jalik tarmoqlarining mavjudligi nazarda tutiladi.

CHindan ham hozirgi vaqtda qishloq joylarda nafaqat dehqonchilik va chorvachilik (agrar sohalari), balki turli boshqa tarmoqlar, masalan, sanoat korxonalari, transport, dam olish maskanlari, sanatoriya va kurort, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari mavjud. SHu bois, «qishloq xo'jaligi» tushunchasining bunday ikki ma'noga ega ekanligini (birinchisida tarmoq, ikkinchisida-joyning funktsiyasi) unutmash lozim.

Qishloq xo'jaligi umuman iqtisodiyotning qadimiy sohasidir. Dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti ham avval chorvachilik, so'ngra dehqonchilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Dehqonchilik va, xususan sug'orma dehqonchilik jamiyat taraqqiyotida alohida, inqilobiy ahamiyatga ega bo'lgan. Sababi –aynan sug'orma dehqonchilik jamoa, uning asosida doimiy aholi manzilgohlarining vujudga kelishida, ilmu-fan taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Keyinchalik dehqonchilik hunarmandchilik va savdo-sotiqni, ular esa, o'z navbatida, manufaktura va yirik mashina industriyasini rivojlantirishga olib kelgan.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun quyidagilar xos:

- Agrar soha bevosita tabiiy sharoit bilan bog'liqligi tufayli u mavsumiy xarakterga ega;
- Mavsumiyliги uchun mehnat resurslari ham yil davomida band emas;
- qishloq xo'jaligi rivojlanishi sanoatga nisbatan o'zgaruvchan ko'rinishda boradi;
- bu tarmoqda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil qilish shakllari o'ziga xos-mujassamlashuv va ixtisoslashuv torroq, kooperatsiya va kombinatlashuv esa juda kam hollarda uchraydi;
- qishloq xo'jaligi tarmoqlari areal yoki maydon shaklida hududiy tashkil qiladi;
- mazkur tarmoqda ekstensiv va intensiv rivojlanish yaqqol ko'rinadi;
- qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi sanoatga o'xshash uncha boy emas;
- qishloq xo'jaligida mulkchilikni xususiylashtirish osonroq;
- xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik qilish, chet el investorlarini qishloq xo'jaligiga jalb qilish kamroq va h.k.

YUqoridagi xususiyatlar ushbu tarmoqning iqtisodiyoti va geografiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. CHunonchi, tabiiy sharoitning, iqlim va ob-havoning noqulayligi qishloq xo'jaligi unumdorligi, u esa qayta ishlovchi (oziq-ovqat) sanoatiga va pirovard natijada xalqning turmush darajasining pasayishiga olib keladi. Qolaversa, qishloq xo'jaligi bilan sanoatning boshqa tarmoqlari: mashinasozlik, kimyo, qurilish sanoati va elektr energetika ham aloqador.

Mehnat resurslaridan foydalanishning mavsumiyliги, ishlab chiqarishning mujassamlashuv darajasini yuqori emasligi mazkur tarmoqning iqtisodiy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligida er ishlab chiqarish vositasi bo'lib, uning tabiiy hosildorligi hamma joyda ham bir xil emas.

Qishloq xo'jaligi makroiqtisodiy tarmoq sifatida asosan ikki katta sohadan, ya'ni dehqonchilik va chorvachilikdan tashkil topgan. Jahon qishloq xo'jaligida dehqonchilik oldinda turadi. Biroq, shunday bo'lsada, dehqonchilik va umuman qishloq xo'jaligida tarmoqlarning turlanishi sanoatga nisbatan sustroq bormoqda. Ayni vaqtda qishloq xo'jaligidagi ayrim yangi yo'nalishlar–broller parrandachiligi, teplitsa (issiqxona) xo'jaligi, sut va go'sht fabrikalari o'zlarining tashkil qilinishiga qarab ko'proq industrial sohaga yaqin turadi.

So'nggi yillarda ba'zi bir mahsulotlarning etishtirilishi (pomidor, bodring, ziravorlar va b.) mavsumiy xususiyatini yo'qotib bormoqda. Masalan, Toshkent bozorlarida bunday mahsulotlar deyarli yil davomida mavjud. Albatta, bu o'rinda «geografik konveyr»-ning roli ham bor. CHunki, yuqoridagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini etkazib turish turli hududlarda, ularning agroiklimiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda, navbatma-navbat amalga oshiriladi.

YAna shuni qayd etish joizki, ayrim qishloq xo'jaligi mevalarining geografiyasi tobora kengayib bormoqda. CHunonchi, anjir, anor va, ayniqsa, xurmo faqat alohida, subtropik rayonlarning mevasi bo'libgina qolmay, ular endigi sharoitda ko'pgina hududlarda etishtirilmoqda.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishga tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir ko'rsatadi. Tabiiy komponentlar ichida eng avallo iqlim, suv va tuproq, ya'ni agroiqlimiy resurslarning ahamiyati katta. Iqlim sharoitlari, harorat, er osti va er usti suvlari, tuproq xususiyatlari qishloq xo'jaligining tarmoqlar va hududiy tarkibini ko'p jihatdan belgilab beradi.

Foydali harorat, ya'ni yig'indisi yil davomidagi sutka haroratining $Q\ 10^0S$ -dan yuqorisi va ijobiy harorat yig'indisi (erta bahordan to kech kuzgacha ijobiy haroratning yig'indisi) o'simliklarning pishib etishi uchun talab qilinadigan vegetatsiya davrini shakllantiradi. Masalan, paxta uchun birinchi ko'rsatkich eng kamida 2000^0S , ikkinchisi 4000^0S bo'lishi kerak.

Qishloq xo'jaligi uchun erning ahamiyatini ta'kidlagan edik. Ammo har qanday er maydoni ham bu sohada intensiv foydalanish imkoniyatiga ega emas. Binobarin, hududlarning qishloq xo'jalik salohiyati ekin ekiladigan yoki haydaladigan er va umumiy er maydonining nisbati, er fondining hajmi va tarkibi, tabiiy agrar imkoniyatlar orqali belgilanadi. Ayniqsa, sug'oriladigan er maydoni bilan qishloq aholisining ta'minlanganlik darajasi katta mazmunga ega.

Foydalanish mumkin bo'lgan er maydonining xajmi shu joyning geomorfologik holatiga ham bog'liq. CHunonchi, tekis bo'lmagan hududlarda alohida foydalanadigan «**yer koeffitsienti**» nisbatan past bo'lishi aniq.

Ayni chog'da bizning sharoitimizda faqat er maydonining bo'lishi etarli emas. Buning uchun albatta yana issiq harorat va suv, namgarchilik talab qilinadi. CHunki, O'zbekistonda etishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarining ko'pchiligi issiqtalab va suvtalabdir. Ayniqsa, bodring, pomidor, baqlajon, lavlagi poliz ekinlari sholi kabilarda suv sarfi ancha yuqori.

Qizig'i shundaki, tabiatda bir joyning o'zida issiq harorat, dexqonchilikka yaroqli er maydoni va tegishli miqdorda suv kamdan-kam hollarda uchraydi. Suv bor joyda qulay er maydoni yo'q (tog'liklar), er maydoni bor joyda suv yo'q (cho'llar). Birinchisida terrasa usuli, ikkinchisida sun'iy sug'orish qo'llaniladi.

Qadimda sug'orma dexqonchilik daryolarning quyilish qismida, del'tasida rivojlangan va buning uchun tabiiy hosildor allyuvial yotqiziqlardan foydalanilgan. Bunday joylar (Nil del'tasi, Tigr va Evfrat, Hind-Gang, Xuanxe daryosining pastki qismi) sug'orma dehqonchiligi asosida fan va madaniyat rivojlangan, ular Er yuzidagi dastlabki tsivilizatsiya o'chog'lari hisoblanadi. Bizning o'lkamizda dastlabki vohalar aynan ana shunday hududlarda vujudga kelgan. Keyinchalik sug'orma dexqonchilik geografiyasi daryolarning quyilishidan ularning yuqori qismlariga ko'tarilib borgan, suv omborlari va kanallar qurilishi munosabati bilan tog' yonbag'irlari, adirlar ham ishlab chiqarish oborotiga kiritilgan, vohalar bir-biriga tutashib ketgan (masalan, Farg'ona vodiysida).

Sun'iy sug'oriladigan dexqonchilikdan tashqari bizda bahorikor erlar ham ko'p (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo viloyatlari va boshqalar). Bunday tabiiy namgarchilikdan foydalanib dexqonchilikni yuritish, erning gidrotermik rejimini hisobga olgan holda joylashtiriladi. Maxsus adabiyotlarda buning uchun "Lange omili" tushunchasi mavjud bo'lib, u issiqlik bilan yog'in-sochin nisbatini bildiradi. Jumladan, bahorikor dexqonchilikda yillik yog'in-sochin miqdori o'rtacha yillik haroratdan kamida 15 marta ko'p bo'lishi talab etiladi. Agar bu koeffitsient 15 dan kam bo'lsa, u holda faqat cho'l yaylovchiligini rivojlantirish mumkin, xolos.

Havo (harorat), suv, tuproq-qishloq xo'jaligi rivojlanishi va foydalanishining asosiy uch shartidir. SHu bilan birga melioratsiya va irrigatsiya, mehnat resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, transport va boshqalarning ahamiyati ham muhim. Masalan, ishchi kuchi omili, ayniqsa, sug'orma dexqonchilikda, sabzavotchilikda katta rol o'ynaydi. Ammo, ta'kidlash lozimki, O'zbekiston qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining bandligi nihoyatda yuqori, ya'ni tarmoqda keragidan ko'ra ko'proq ishchi kuchi band. Bu esa mazkur tarmoq samaradorligini, uning mehnat unumdorligini pasayishiga sabab bo'ladi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AQSH qishloq

xo'jaligida atigi 8,7% mehnat resurslari band. Buyuk Britaniyada, hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligi mahsulotlari chetdan keltirilganligi tufayli, bu ko'rsatkich 3 foizni tashkil qiladi, xolos.

Dunyo bo'yicha qishloq xo'jaligida mehnatga layoqatli aholining yarmidan ko'prog'i ishlaydi. Afrika va Osiyo davlatlarining ba'zilarida bu ko'rsatkich yanada yuqori (masalan, Nepalda 90%). Ayni vaqtda rivojlangan mamlakatlarda sanoatning "pastki" qatlamlarini rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chishiga o'xshab, ularda qishloq xo'jaligining intensiv shakli saqlanib qolmoqda.

Qishloq xo'jaligida aholi bandligining qisqarib borishi dastlab Buyuk Britaniyada, so'ngra Bel'giya, Niderlandiya, Daniya, AQSH va boshqalarda kuzatilgan. Natijada, hozirgi kunda bu mamlakatlarda bir fermer taxminan 80 va undan ortiq kishini oziq-ovqat bilan ta'minlashga qodir. Vaholanki, rivojlanayotgan mamlakatlarda mehnat sarfi haddan tashqari ziyod, qishloq joylarda "yashirin" ishsizlar ko'p, aholining nisbiy va hatto mutloq ortiqchaligi sezilib turibdi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga va shu asosda ijtimoiy masalalarni hal etishga katta ahamiyat berilmoqda. Biroq, hozircha bu erda muammolar ko'p: qishloqlarda ish o'rinlari kam, shaharlar esa ortiqcha ish kuchini ta'minlay olmayapti. Bu ham bo'lsa o'tish davrining qiyinchiliklaridan biridir.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda mexanizatsiyalash, agrotexnika, agrokimyo, selektsiya kabi ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq yo'nalishlarni rivojlantirish ahamiyatlidir. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi infrastrukturasi, sug'orish inshootlari –suv omborlari va kanallar, erlarning meliorativ holatini yaxshilovchi chora-tadbirlar ham agrobiznesga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ko'pgina mamlakatlar qatorida O'zbekistonda ham shahar atrofi qishloq xo'jaligi rivojlanib bormoqda. Bu esa o'z navbatida, paxta maydonlarining shahardan uzoqlashishiga olib keladi. SHu bilan birga paxtachilik tog' oldi hududlarida, Qoraqalpog'istonda, Sirdaryo viloyati va Qarshi cho'lining sho'rlangan erlarida qisqarib bormoqda. Qisman bu jarayon g'alla-bug'doy maydonlarini kengaytirish asosida ham kuzatilmoqda. Demak, kelajakda paxtachilikning joylanishida jiddiy o'zgarishlarni kutish mumkin.

Ayni vaqtda bog'dorchilik va uzumchilik, ayniqsa g'alla etishtirish maydonlari kengaymoqda. Bunday o'zgarishlar jahon miqyosida ham sodir bo'lmoqda. Xususan, 60-yillarda rivojlanayotgan mamlakatlardagi "yashil inqilob" g'allachilik joylanishini sezilarli darajada o'zgartirdi.

Dunyo bo'yicha chorvachilikning em-xashak maydoni umumiy er maydonining taxminan 20-25% tashkil qiladi. Ba'zi mamlakatlarda (masalan, Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va b.) bu ko'rsatkich undan ham yuqori. Buning ustiga, mazkur mamlakatlarda yaylovzorlarning hosildorligi past va, binobarin, ularning "chorva sig'imi" ham yuqori emas. Demak, bu va shunga o'xshash hududlarda ekstensiv chorvachilik rivojlanib boradi.

CHorvachilikning sut va sut-go'sht yo'nalishi uning ancha intensiv va maxsuldor sohalaridir. Sutlilik esa, odatda, muloyim tabiiy sharoitda, uncha issiq bo'lmagan va yog'in-sochin etarli rayonlarda, daryo qayirlari va dalalar yam-yashil o'tloqzorlar bilan qoplangan joylarda juda yaxshi rivojlanadi (Belorussiya, Boltiq bo'yi davlatlari, Rossiyaning Kastroma, YAroslavl, Vologda viloyatlari, Gollandiya, CHuy vodiysi va h.k.). Jun chorvachiligi esa issiq, cho'l tabiatida qulay imkoniyatga ega (Avstraliya, Mug'iliston, Qozog'iston va h.k.).

Sut chorvachiligining joylanishi shahar aholisi ehtiyoji asosida shakllanishi ma'qul. SHu bilan birga keyingi yillarda transport, xususan avtorefrigeratorlarning ta'siri ostida bu tarmoq uzoqroq masofada ham joylashtirilmoqda. Keltirilgan sut asosida u bilan bog'liq boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish shahar joylarda tashkil qilinadi.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilikning hududiy birikmalari ham mavjud. CHunonchi, g'allachilik rayonlarda parrandachilik, kartoshka etishtiriladigan erlarda sut-go'sht chorvachiligi, qand lavlagi ekiladigan hududlarda cho'chqachilik rivojlanib boradi. Bu esa qishloq xo'jaligida o'ziga xos hududiy ishlab chiqarish majmualarini shakllantiradi. Bunday

majmualarning eng murakkab va rivojlangan shakli qishloq xo'jaligi va qayta ishlovchi sanoat (rasman oziq-ovqat sanoati) negizida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuini (agrobiznesni) bundan ham keng ma'noda talqin qilish mumkin. U holda bu majmua sanoatning qishloq xo'jaligi bilan bog'liq barcha tarmoqlarini, transport va omborxonalarini ham o'z qamroviga oladi. Aynan shu mazmunda agrosanoat majmualari respublikamizda milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning o'zagini hosil qiladi.

Sanoatda bo'lganidek, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda ham eng asosiy omil bozor munosabatlari bo'lib qolmoqda. Nimani etishtirishni hozirgi kunda bozor, narx-navo belgilaydi, ammo bu ta'sir qishloq xo'jaligida ma'lum vaqt o'tgandan so'ng o'z kuchini ko'rsatadi (chunki, mahsulot etishtirish uchun ancha vaqt talab etiladi, sanoatda esa bu jarayon nisbatan tez kechadi).

Respublikamiz sharoitida ko'p va har doim iste'mol qilinadigan mahsulotlarning bozor kon'yukturasida o'ziga xos o'zgarishlar bo'lib turadi. Masalan, bir yili piyoz kamchilik va qimmatchilik bo'lsa, ikkinchi yili, aksincha kartoshka qimmat bo'lishi mumkin. Bunday bozordagi vaziyatning almashib turishi dehqonchilik ixtisoslashuvi va joylanishida tez-tez o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Xuddi shunday holat sabzi, karam, lavlagi va boshqa kundalik hayot uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishda ham kuzatiladi.

Qishloq xo'jaligida namlik, harorat va tuproq tabiiy xo'jalik rayonlari yoki majmualarining shakllanishida asosiy vazifani bajaradi. Ammo bunday majmualarni kichik hududlarda ham kuzatish mumkin. Masalan, paxta ekin maydonlari, sug'orish, kanal va ariqlar bo'yidagi tut qatorlar paxtachilik va pillachilikning uyg'unlashgan holda rivojlanishiga, ya'ni o'ziga xos hududiy majmua ko'rinishida tashkil etilishiga olib keladi. Ayniqsa, soylarning quyilish qismida (konussimon yoymalarda) shakllangan, sug'orma dehqonchilik rivojlangan Farg'ona vodiysidagi hududiy majmualar diqqatga sazovordir.

SHahar va uning atrofidagi qishloq xo'jaligi ham «Tyunen halqalari» singari hududiy majmuadir. SHuningdek, dehqonchilikda almashlab ekish, turli xil ekinlarni bir-biriga yaqin joyda etishtirish (beda, paxta, poliz yoki uzum va mevalarni, tokchilik va bog'dorchilikni hududiy tashkil etish), yirik chorvachilik fermalari ham hududiy majmua shaklida bo'ladi.

Blits so'rov

1. «Qishloq xo'jaligi» tushunchasini izohlab bering.
2. Qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etish shakllari qanday va ular ushbu tarmoq iqtisodiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatadi?
4. Qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyotining ahamiyati nimalarda o'z aksini topadi?
5. Bozor iqtisodiyotining qishloq xo'jaligi rivojlanishi va joylanishiga ta'sirini tushuntirib bering.

**MAVZU: HUDUDIIY ISHLAB CHIQARISHNI MAJMUALARINI JOYLASHTIRISHDA
TRANSPORTNING ROLI.**

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1.Transportning xo'jalik tizimidagi o'rni. 2.Ishlab chiqirishni joylashtirishda transportning roli. 3.Transport tarmoqlarining joylanish omillari. 4.O'zbekiston transporti.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Hududiy ishlab chiqarishni majmualarini joylashtirishda transportning roliga doir bilimlarni shakillantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Transport sanoat va qishloq xo'jaligi bilan birga ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosi ekanligi xo'jalik tizimining «qon tomiri», harakatlantiruvchi kuchi sifatida mamlakat va rayonlar iqtisodiy aloqalarini amalga oshirishi haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Transport uzoqni yaqin qilishi, masofa va vaqtni uyg'unlashtirib, ularni tejashga olib kelishi, mayatniksimon migratsiyani kuchaytirishi va ishlab chiqarish sohasida u mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatlashuv bilan chambarchas bog'liqi buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza,aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Transport sanoat va qishloq xo'jaligi bilan birga ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosi real iqtisodiyotning negizi hisoblanadi. U xo'jalik tizimining «qon tomiri», harakatlantiruvchi kuchi sifatida mamlakat va rayonlar iqtisodiy aloqalarini amalga oshiradi, ularning geoiqtisodiy yaxlitligini ta'minlaydi. Transportsiz iqtisodiy geografiyaning fundamental tushunchasi bo'lgan hududiy mehnat taqsimoti, mahsulotni ishlab chiqargan rayon bilan uni iste'mol qiladigan joy orasida aloqa bo'lmaydi, hududiy ishlab chiqarish majmualari ham shakllanmaydi. Umuman olganda, tizim (sistema) va majmua (kompleks)-ni transport aloqalarisiz tasavvur qilish qiyin.

YUqoridagi makroiqtisodiyotning uch asosiy tarmog'ini hududiy tashkil qilish shakli o'ziga xos «geografik geometriyaga» ega. Iqtisodiy makonda sanoat alohida, nuqtasimon, qishloq xo'jaligi-maydon (areal) ko'rinishiga ega bo'lsa, transport hududni kesib o'tuvchi va nuqtalarni birlashtiruvchi kesim, chiziq, «o'q» vazifasini o'taydi. Ana shu uch xil shakllarning birligi, geoiqtisodiy makon, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning tashqi ko'rinishi, mintaqaviy iqtisodiyot va iqtisodiyot geografiya fanlarining mazmun-mohiyatini o'zida aks ettiradi.

Transportga turli ma'noda qarash mumkin. Masalan, u xo'jalikning alohida tarmog'i, ishlab chiqarishning hududiy tarkibiga kiruvchi to'rt elementlardan biri. SHu ma'noda transport nafaqat vosita, balki muhim makroiqtisodiyot tarmog'i hisoblanadi. Ayni vaqtda transport ishlab chiqarish infratuzilmasining asosi hamdir. Bu ma'noda transport ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil qilishning omili ekanligi ko'rinib turibdi. Demak, transportni tarmoq hamda vosita-omil ko'rinishida o'rganish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, ayrim hollarda transportning ana shu ikki funktsiyasi chalkashtirilib yuboriladi, uning makroiqtisodiyot tarmog'i va infrastruktura vazifasini bajarishi orasidagi farq sezilmay qoladi. Vaholanki, ikkinchisi birinchisi uchun xizmat qiladi, sharoit yaratadi.

Transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi ahamiyatini oldingi mavzularda ko'rgan edik. Bu omilga birinchi bo'lib nemis olimi A.Veber o'zining «sanoat shtandorti»da katta o'rin bergani ham bizga ma'lum. Darhaqiqat, ishlab chiqarishni joylashtirishda «qulay» yoki «noqulay» degan tushunchalarning o'zi aksariyat hollarda transport omili orqali ifodalanadi; qulaylik – arzon demakdir, arzon esa transport jihatidan qulaylikni, yo'l sarf-chiqimining kamligini anglatadi.

To'g'ri, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishda xom ashyo va yoqilg'i sarfining kamayishi, temir yo'llarning elektrlashuvi, turli xil quvur transporti, yuqori quvvatli elektr uzatish tarmoqlari, dengiz transportini konteynerlashtirish va hokazolar transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi rolini biroz bo'lsada susaytiradi. Ammo, shunga qaramasdan, transportning mahsulot qiymatini shakllanishida, tannarxida hissasi katta. Xususan, bozor iqtisodiyoti sharoitida talabning individuallashtirish, mahsulot turlarining ko'payishi va ularni o'z vaqtida etkazib berish (*jast in tame*) transport ahamiyatini yanada oshiradi.

Transport bilan aholi joylashuvi, shaharlar rivojlanishi o'rtasida katta aloqadorlik mavjud; biri ikkinchisini taqozo qiladi, biri ikkinchisiz bo'lmaydi. Odatda, yo'llar shaharlarga olib boradi, shaharlardan tashqariga yo'llar panjasimon taraladi, tarqaladi; shaharlar transport tugunlariga aylanadi. N.N.Baranskiy yo'llar va shaharlar ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimi, rayon va mamlakatlar xo'jaligining «qovurg'asi», o'zagi sifatida ta'riflaganda hech qanaqa mubolag'a yo'q. CHindan ham, hududning ichki tuzilishi «rentgen nuri» asosida kuzatilganda, bizning ko'z o'ngimizda aynan ana shu yo'llar va shaharlar, o'ziga xos hududiy majmualar orqali gavdalanadi.

Transportning shaharlar aglomeratsiyasi, shahar atrofi xo'jaligida ham ahamiyati beqiyos. Amerikaliklarni hozirgi kunda shahar atrofi, shahar yaqinida yashovchi xalq, deb ta'riflashadi. Sababi, bu erda urbanizatsiyaning yuqori bosqichi –suburbanizatsiya tez rivojlanmoqda.

Yo'llar yangi o'zlashtiriladigan hududlarga birinchi bo'lib kirib keladigan infratuzilma elementidir. Yo'llar qazilma boylik konlariga boradi, ularni ishlab chiqarish markazlari bilan ulaydi, bog'laydi; sanoat parklarini shakllantiradi. Xullas, transportsiz hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmua vujudga kelmaydi.

Transport to'ring joylanishi, zichligi va shakli hudud ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasining muhim ko'rsatkichidir. Masalan, radial-aylana, to'rsimon shakl, odatda, rivojlangan rayonlarda kuzatiladi. Agar hududning faqat chekka qismlari transport bilan ta'minlangan bo'lsa, demak, bilingki, hududning ichki qismini tabiiy sharoiti o'zlashtirish uchun noqulay (Sibir, Uzoq SHarq, Qozog'iston, Turkmaniston va h.k.).

Ko'pincha yo'lning, transport turlarining, joylanishiga qarab hududning xo'jalik tarkibi, mujassamlashuvi va ixtisoslashuvini aniqlash mumkin. Ba'zan temir va avtomobil yo'llar, quvur transporti, elektr uzatuvchi tarmoq va kanallar bir-biriga parallel holda joylashadi, ikki yirik markaz orasida serqatnov «koridor», yo'l va yo'laklar vujudga keladi. Yo'l bo'yidagi aholi manzilgohlarining kichrayib borishi markazdan uzoqlashishni, yiriklashuvi esa boshqa markazga yaqinlashuvdan darak beradi. Bu haqda yo'lning sifatini o'zgarib borishi ham o'ziga xos belgi, ko'rsatkich (indikator) hisoblanadi. Yo'li yaxshi davlat boy bo'ladi, boy davlatning yo'li esa har doim ham yaxshi bo'lavermaydi.

Transport uzoqni yaqin qiladi, masofa va vaqtni uyg'unlashtirib, ularni tejashga olib keladi, mayatniksimon migratsiyani kuchaytiradi. Ishlab chiqarish sohasida u mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatlashuv bilan chambarchas bog'liq.

Mamlakat va rayonlar, shaharlarning iqtisodiy geografik o'rni, salohiyat va imkoniyatlarini amalga oshiruvchi, joyning iqtisodiy va demografik sig'imini belgilovchi omil ham transportdir. U hududlarni bir-biri bilan bog'laydi, mintaq, milliy va jahon ho'jaligini mukammal sistema tarzida shakllantiradi. Bir vaqtlar N.N.Baranskiy: «Volga Rossiyanı Osiyo mamlakatiga, Dnepr O'rta Dengiz mamlakatiga aylantiradi», deb aytgan edi. Agar bizning Amudaryo va Sirdaryo ham Jahon okeaniga bevosita chiqqanda edi, ehtimol o'lkamizning geosiyosiy mavqei, xo'jaligi va madaniyati yanada boshqacha bo'lar edi.

Transport ayniqsa tashqi savdo bilan aloqador. Binobarin, mamlakatning savdo aloqalari, xalqaro iqtisodiy munosabatlar negizida transport tizimi yotadi. Xuddi shu o'rinda milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan erkin iqtisodiy mintaqalar yoki majmualarni (EIM), texnopolislarni vujudga keltirishda transport rolini ta'kidlash joiz.

SHunday qilib, ijtimoiy va iqtisodiy hayotning biror qismi yo'qki, u transport bilan bog'liq bo'lmasa. Sanoat, qishloq xo'jaligi, aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi transport omiliga asoslanadi.

Endi transportning o'zini joylanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqaylik. Qadimda transport, xususan dengiz va daryo transporti tabiiy sharoitga bog'liq bo'lgan. Hozir ham qit'a va mamlakatlarning qirg'oq chizig'i, shakli tabiiy holda portlarni (bandargohlarni) qurish nuqtai nazaridan qulay va noqulay bo'lishi mumkin.

Temir yo'l transportining tabiiy omillarga bog'liqligi boshqalarga qaraganda ancha kam. Dunyoning ayrim mamlakatlarida (Boliviya, Peru) temir yo'llar 4700-4800 m dengiz sathidan balandlikda joylashgan. Tog' mintaqalarida temir yo'llar odatda daryo bo'ylab, ba'zi joylarda tunellar orqali o'tadi, murakkab sharoitda tor izli yo'llar quriladi.

Temir va avtomobil yo'llar qurilishida ko'priklar ham katta ahamiyatga ega. Ko'priklarni qurish esa tog' yoki tekislik daryolarda o'ziga xos xususiyatga ega. Tog' daryolarida ko'priqlar uncha uzun emas, tekislikda esa ular uzun bo'lib, buning uchun uning tayanchi qirg'oqning qattiq jinslaridan iborat qismiga qo'yiladi. Umuman, temir yo'llarni qurish katta vaqt va mablag'ni talab qiladi, ammo ular shunga muvofiq uzoq muddat xizmat qiladi.

Tabiiy sharoit, jumladan shamol, yog'in-sochin, bulut, tuman avtomobil, havo va dengiz transportiga ancha ta'sir ko'rsatadi. Tuproq va uning fizik xususiyatlari, gidrogeologik sharoit ayniqsa qattiq qatlamli avtomobil yo'llarni qurishda e'tiborga olinadi.

Xo'jalik va aholi joylashuvi ham transport turi va tarkibiga ta'sir etadi. Jumladan, tog'-kon, og'ir sanoat rayonlarida temir yo'l, qishloq xo'jaligi rayonlarida avtomobil transporti, o'rmon xo'jaligida daryo transporti katta ahamiyatga ega bo'ladi. Sanoat va qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlangan, aholi zich joylashgan voha va vodiylarda, shahar atrofida, rekreatsiya rayonlarida transport tizimi shunga mos ravishda mukammal hududiy majmua ko'rinishida shakllanadi.

Transportning joylashuviga siyosiy geografik omil ham ta'sir qiladi. Masalan, sobiq SSSRning tarqalishi va yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi natijasida ichki chegaralar tashqi davlat chegarasiga aylandi, mamlakat ichki qismlarini bog'lovchi transport tizimini shakllantirish zaruriyati tug'ildi. CHunonchi, O'zbekistonda yo'l mustaqilligiga erishish maqsadida, Uchquduq-Janubiy Qoraqalpog'iston temir yo'li ishga tushirildi, Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'li qurilmoqda, Parij-SHanxay yoki Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklash uchun Angren-Pop avtomobil yo'li kengaytirildi, respublika poytaxtidagi yo'llar magistrallashtirilmoqda.

Transport to'riining joylanishida mamlakat hududining katta-kichikligi, tashqi qiyofasi (konfiguratsiyasi) muhim mazmunga ega. Agar mamlakat yoki rayon o'zidan kattaroq hududning markazida joylashgan bo'lsa, u holda uning markaziyligi transport aloqalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasini olaylik: u shimoli-g'arbdan janubi-sharqqa uzoq masofada cho'zilgan, Markaziy Osiyoning qoq o'rtasida joylashgan. Demak, O'zbekiston qo'shni davlatlar bilan aloqa qilishda qulay imkoniyatlarga ega. Ayni vaqtda hududning kesuvchanligi, o'tuvchanligi (tranzitligi) ham uning geografik o'rniga bog'liq.

Agar mamlakat dengiz yoki okean bo'yida joylashgan bo'lsa, unda suv va quruqlik transportining uyg'unlashuvi talab qilinadi; dengiz transporti tashqi aloqalarni, daryo yoki quruqlik transporti tashqi aloqalarni ichki naqliyot tizimi bilan tutashtiradi.

O'z navbatida quruqlik transporti ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda turli xil geometrik shakllarni, majmualarni vujudga keltiradi. Masalan, O'zbekiston xaritasida Toshkent-Jizzax-Bekobod, Samarqand-Buxoro-Qarshi uchburchagi, Farg'ona xalqasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Aynan ana shu transport majmualari mamlakat milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Transport turlari, xususan avtomobil transportini joylashtirishga ekologik omil ham katta ta'sir qiladi. Ma'lumki, hozirgi kunda, ayniqsa shahar ekologik muhitini ifloslanishida avtomobillar qatnovining o'zni yuqori. Avtomobil va samolyot qatnovlari muhitni shovqin jihatidan ham «ifloslantiradi». Bu holat ayniqsa yirik aeroport o'rnashgan joylarda juda sezilarli.

SHahar tashqarisidagi magistral avtomobil yo'llar yoqasida ham bu muhit yaxshi bo'lmaydi. SHu bois, ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda, katta yo'llarning ikki tarafida 50 m. masofada ozuqavor qishloq xo'jalik ekinlari ekish maqsadga muvofiq emas.

So'nggi yillarda transport turlari ko'payib va rivojlanib bormoqda, ularning joylanishi ham o'zgarmoqda. An'anaviy temir va avtomobil, suv (daryo, dengiz va okean), havo transporti bilan bir qatorda quvur transporti ham rivojlanib bormoqda. U ko'pincha neft-gaz sanoati mavjud bo'lgan hududlardan turli iste'mol rayonlariga tarqalgan. Taraqqiy etgan mamlakatlarda esa quvurlarda hatto qattiq jinslar –temir rudasi, ko'mir kabilar ham yuboriladi («pul`poprovod»).

Barcha transport turlarining ikki asosiy vazifasi bor-yuk va passajirlar tashish. YUk tashishda transport iqtisodiyotida tashiladigan mahsulot yoki xom ashyoning transportabelligi, masofasi va tarkibi, qiymati hisobga olinadi. Eng arzon, odatda, dengiz (okean) transporti hisoblanadi. Undan keyingi o'rinda katta daryolardagi transport turadi. Temir yo'l transporti ham bu borada ancha arzon hisoblanadi.

Transportning o'zini ham hududiy majmualari mavjud. Bunga transport tugunlari misol bo'la oladi (Toshkent, Qo'qon, Kogon, Navoiy, Termiz va b.). Yirik transport markaz va tugunlarda o'ziga xos ob'ektlar (ta'mirlash zavodlari, omborxonalar, bevosita transport bilan bog'liq qurilish materiallari va boshqa sanoat korxonalari) joylashadi. SHu jihatdan yirik port, aeroport, temir yo'l vokzallari ham o'ziga xos hududiy majmualar hisoblanadi.

Mavzu yakunida yana bir masalaga e'tibor bermoq lozim. Bu ham bo'lsa, yo'l va transport munosabatidir. Yo'l transport vositalaridan oldin paydo bo'lgan va u hozirgi kunda transport, ya'ni masofani kesib o'tishda infrastruktura darajasiga xizmat qiladi; yo'llar transportsiz ham bo'laveradi, lekin aksincha emas. Binobarin, yo'llarning joylanishi transport joylanishiga hamma vaqt ham mos kelmaydi. Ayni chog'da aholi manzilgohlarining ichidagi yo'llar «ko'cha» deb ham ataladi. Transport to'riining ahamiyati eng avvalo shundaki, u hududiy majmuani tashkil qiladi, mutahkamlaydi va bog'laydi.

Blits so`rov

1. Transportning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Transportning boshqa xo'jalik tarmoqlari bilan aloqasini tushuntirib bering.
3. Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-geografik omillar transport to'ri va tizimini joylashuviga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. O'zingiz yashayotgan viloyatda transportning qaysi turlari yaxshi rivojlangan?
5. Transport majmualariga misollar keltiring.

**MAVZU: AHOLINI HUDUDIIY JOYLARI VA UNING IJTIMOIIY ISHLAB
CHIQRISHDAGI O'RNI.**

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1.Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni. 2.Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari. 3.Aholi joylashuviga ta'sir qiluvchi omillar. 4.Aholining hududiy tizimlari va aholi manzilgohlarining tiplari.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Aholini hududiy joylari va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rniga doir bilimlarni shakillantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Aholi ijtimoiy ishlab chiqarishning egasi yoki sub'ektdir, u bu jarayonning boshida va ayni vaqtda uning oxirida turishi va ishlab chiqaruvchi kuch ham, iste'molchi ham aholi ekanligi haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Aholining hududiy tizimlari va aholi manzilgohlari joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari, aholi joylashuviga ta'sir qiluvchi omillar va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

«Aholi» tushunchasi ko'proq aholi geografiyasi, iqtisodiyot, tibbiyot kabi ijtimoiy (gumanitar) sohalarda qo'llanilib, u ma'lum bir hududda yashovchi kishilarning birligini anglatadi. Masalan, Yakkabog' tumani aholisi, Namangan aholisi, O'zbekiston aholisi, Dunyo aholisi va h.k. Ko'rinib turibdiki, bu erda nisbatan kattaroq hudud nazarda tutilmoqda; kichik hududlarda yashovchi kishilarning birligini, hududiy umumiylikni «sotsium» tushunchasi ifodalaydi va u sotsiologiya fani uchun xos (o'zbek tilida bu jamoa, mahalla ahli ma'nosiga mos keladi). Sotsiologiya esa ma'lum yoshdagi shaxs, millat, kasb egalarini, odatda, kichik hududlar doirasida tadqiq qiladi.

Tarix va etnologiyada «xalq» tushunchasi qo'llaniladi, muayyan bir ma'muriy hudud iqtisodiyoti «xalq xo'jaligi» atamasi bilan tavsiflanadi. SHuningdek, biologiya, psixologiya, tibbiyot kabi fanlarda odam, inson tushunchalari ham ko'proq uchraydi.

Aholi keng ma'nodagi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir; aniqrog'i u 100% ijtimoiy va taxminan 50% iqtisodiydir. Sababi, barcha aholi, yoshu-qari dam oladi, davolanadi, xullas ijtimoiy hayot kechiradi, mehnatga layoqatli aholi, ya'ni oilaga daromad keltiruvchilar esa uning yarmiga yaqinini tashkil etadi.

Aholi ijtimoiy ishlab chiqarishning egasi yoki sub'ektdir, u bu jarayonning boshida va ayni vaqtda uning oxirida turadi. CHunki, ishlab chiqaruvchi kuch ham, iste'molchi ham aholidir. Bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodiyotning «sotsiallasuvi» eng avvalo aholining ikkinchi xususiyati bilan bog'liq.

Ta'kidlash lozimki, aholini ishlab chiqarish tarmoqlari va korxonalaridan farq qilib, tom ma'noda joylashtirish qiyin. Mehmonni uyda, talabalarni yotoqxonada, qochoqlarni mamlakatda joylashtirish mumkin, ammo aholini emas; u aksincha joylashadi, o'zini o'zi tashkil qiladi. SHu nuqtai nazardan qaraganda, aholi ishlab chiqarishni joylashtirishdagi boshqa sohalarga ko'ra kam «harakatchan» hisoblanadi.

Aholi ishlab chiqarishni joylashtirishga ikki xil, ya'ni mehnat resursi hamda iste'molchi sifatida ta'sir etadi. Mehnat resursining ta'siri ham ikki ko'rinishda bo'lib, bu erda uning miqdor va sifat ko'rsatkichlari ahamiyatlidir. CHunonchi, mahsulot birligiga nisbatan ko'p ishchi kuchi talab qiladigan sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari, masalan, paxta tozalash, konserva, vino zavodlari, to'qimachilik kombinatlari, tikuv va trikotaj fabrikalari, paxta, sabzavot etishtirish, bog'dorchilik va boshqalar, odatda, mehnat resursi ko'p va arzon bo'lgan hududlarda joylashtiriladi. Bu toifadagi sanoat korxonalari aksariyat hollarda tuman markazlari va kichik shaharlarga «hayot beradi». Jumladan, Xorazm viloyati, Farg'ona vodiysi sanoat va aholi manzilgohlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu hududlar iqtisodiyoti mujassamlashuv darajasining pastligi, yirik qishloqlar hamda kichik shaharlarning ko'pligi bilan tavsiflanadi.

Rivojlangan mamlakatlar va fan-texnika markazlarida kam, biroq yuqori malakali ishchi kuchi talab qiladigan sanoat tarmoqlari joylashtiriladi. «Ilmtalab» korxonalarga priborsozlik, radio, hisoblash mashinalari, komp'yuter ishlab chiqarish, aniq mashinasozlik va boshqalar kiradi. Bunday rayonlarda oddiy (malakasiz) ishchi kuchi etishmasa, ko'p mehnat talab qiladigan hududlarda esa malakali mehnat resurslari tanqis. Ushbu hududiy nomuvofiqlik jahon xo'jaligining joylashuviga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Masalan, ko'p va arzon ishchi kuchiga muhtoj va ekologik toza bo'lmagan sanoat korxonalari yangi rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chmoqda. Ularda ishchi kuchining arzonligi chet el investitsiyalarini kirib kelishida, qo'shma korxonalarni qurishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Aholining ijtimoiy xususiyati, ya'ni uning iste'molchi ekanligi kundalik xarid mollari, xalq iste'mol tovarlari kabi barcha uchun va hamma vaqt kerak bo'lgan korxonalar joylashuvini belgilaydi. Hozirgi davrda iqtisodiyotning «ijtimoiylashuvi» yalpi sanoat mahsuloti bilan bir qatorda xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlarida ham o'z aksini topadi.

Aholi joylashuvining eng muhim xususiyati uning zichlik ko'rsatkichi orqali ifodalanadi. Zichlik brutto va netto (toza) ko'rinishda bo'ladi. Birinchisi mamlakat yoki rayon hududining umumiy maydoniga nisbatan hisoblanadi va 1 km² ga necha kishi to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha o'rtacha aholi zichligi 1 km²ga 58 kishini tashkil etadi. Bu «o'rtacha» raqam hech kim yashamaydigan Orol dengizi akvatoriyasiga, baland mintaqalariga,

doimiy aholisi deyarli yo'q bo'lgan katta cho'l va sahrolarga ham taalluqlidir va binobarin, u geograflarni qoniqtirmaydi.

Agar mazkur ko'rsatkich faqat aholi yashaydigan hududlarga, xususan sug'oriladigan erlarga nisbatan hisoblab chiqilsa, u sof yoki netto ko'rinishiga ega bo'ladi. Ekin ekiladigan maydonlar bo'yicha zichlik, odatda, qishloq aholisi uchun ahamiyatlidir.

Demografik zichlik bilan ishlab chiqarishning joylashuvi, ixtisoslashuvi va hududiy mujassamlashuvi, iqtisodiy zichlik o'rtasida ma'lum darajada aloqadorlik mavjud. Jumladan, zichlikning eng yuqori ko'rsatkichlari qayta ishlash sanoati rivojlangan hududlarda, shahar atrofida, qadimdan sug'orma dehqonchilik tarqalgan vo'ha va vodiylarda, agrosanoat rayonlarida kuzatiladi. Tabiiyki, bunday hududlarga ishlab chiqarish rivojlanishining intensiv yo'nalishi xosdir. Ayni chog'da ekstensiv xo'jalik tizimiga ega bo'lgan chorvachilik, ayniqsa yaylov chorvachiligi, o'rmonchilik hamda tog'-kon sanoati rayonlarida aholi zichligi ancha past.

Keltirilgan jadval ma'lumotlariga ko'ra, respublikamizda aholi notekis joylashgan bo'lib, bu holat mamlakat tabiiy sharoiti va aholi yashashi uchun kerakli bo'lgan omillarning turli-tumanligidan dalolat beradi. Eng yuqori ko'rsatkich Andijon viloyati (558 kishi) bilan eng past zichlik kuzatilayotgan Navoiy viloyati (7 kishi) o'rtasidagi tafovut deyarli 80 marta barobar. Bunday ko'rsatkichni, ya'ni hududiy tafovutni geografik koeffitsient, deb atashimiz mumkin.

Aholi joylashuvini tahlil etganda, mamlakat yoki boshqa hudud maydonining ko'lamini ham inobatga olish kerak. O'z-o'zidan ayonki, respublikamizdagi yuqori zichlikka ega bo'lgan viloyatlar maydoni uncha katta emas. Umuman olganda, Farg'ona vodiysi hamda Xorazm viloyati O'zbekiston hududining atigi 5,4 foizini tashkil qilgan holda, ular mamlakat aholisining 1/3 qismini joylashtiradi. Bu ikki raqamlarning o'zaro nisbati hududiy aholilik koeffitsienti yoki indeksini anglatadi. Bizning misolimizda ushbu ko'rsatkich 6,1 ni tashkil etadi. Demak, mazkur hududlar aholisining umumiy o'rtacha zichlik darajasi respublika ko'rsatkichidan shuncha marta ziyoddir.

Jadval
O'zbekiston Respublikasi aholisining hududiy tarkibi va zichligi, 2005 y.

T.r	Viloyatlar	Maydoni, ming km ²	Aholisi		Zichlik, 1 km ² /kishi
			Ming kishi	Jamiga nisbatan, %	
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	166,6	1569,9	6,0	9,4
2	Andijon	4,2	2342,7	9,0	557,8
3	Buxoro	40,3	1507,6	5,8	37,4
4	Jizzax	20,5	1043,3	4,0	50,9
5	Navoiy	111,0	810,2	3,1	7,3
6	Namangan	7,4	2073,2	8,0	280,2
7	Samarqand	16,8	2867,1	11,0	170,7
8	Sirdaryo	4,2	672,2	2,6	160,0
9	Surxondaryo	20,1	1894,9	7,3	94,3
10	Farg'ona	6,8	2840,9	10,9	413,4
11	Xorazm	6,1	1432,8	5,5	234,9
12	Qashqadaryo	28,6	2378,5	9,1	83,2
13	Toshkent viloyati	15,6	2452,3	9,4	157,2
14	Toshkent shahri	...	2135,7	8,2	...
	O'zbekiston Respublikasi	448,9	260213	100,0	58,0

Hududning, barcha omillarini hisobga olgan holda, aholini ma'lum me'yorda joylashtira olishi uning demografik sig'imi deb ataladi (ushbu tushunchani ilk bor P.P.Semyonov-Tyanshanskiy ishlatgan). Bu sig'im er, suv, ish o'rinlari, dam olish zonalari, ekologik holatning optimallashtirishidan va ta'minlanganidan kelib chiqib aniqlanadi va uning miqdoriy ko'rsatkichi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Boshqacha qilib aytganda, demografik sig'im mazkur hudud hozirgi vaziyatini saqlab qolgan shartda qancha aholini sig'dira olishi (boqa olishi), uning bu xususdagi imkoniyatini bildiradi.

Ba'zi rayonlarda demografik sig'im nihoyatda keskinlashgan bo'lib, ularda nafaqat aholining nisbiy ko'pligi, balki uning mutloq ortiqchaligi ham kuzatiladi. Albatta, shunga o'xshash hududlarda aholining nihoyatda zich joylashganligi, er, suv va ish o'rinlari bilan etarli darajada ta'minlanmaganligi ijtimoiy muammolarni keskinlashtiradi, turli xil salbiy oqibatlariga olib keladi.

Dunyoning ayrim mamlakatlarida (YAponiya, Bel'giya, Isroil, Niderlandiya va b.) aholi zichligi juda yuqori. Biroq bu ko'rsatkich demografik sig'imning normal holati doirasida bo'lib, u butun mamlakat bo'yicha vaziyatni ifodalaydi. SHuningdek, zichlik Ukraina, Baltika davlatlari, Moldaviya va Kavkazorti mamlakatlarida ham ancha yuqori. O'zbekiston bu borada MDH davlatlari orasida orqaroqda (respublikada aholi zichligi Rossiya, Qozog'iston va Turkmanistonga qaraganda ko'proq), vaholanki, aholining umumiy soni bo'yicha u Rossiya Federatsiyasi, Ukrainadan keyingi uchinchi o'rinda turadi.

Aholining zich joylashuvi hudud ekologik holatini antropogen omil asosida keskinlashuviga sabab bo'ladi. Bunday sharoitda sanitariya-gigiena holati ham yaxshi emas, yuqumli kasalliklarning tarqalish imkoniyati esa kengroq.

O'zbekistonda aholi asosan sug'orma dehqonchilik voha va vodiylarda zich joylashgan. Ayrim tumanlarda bu ko'rsatkich 700-800 kishini tashkil etadi. Ayni vaqtda qolgan hududlarda zichlik ancha past. Masalan, Tomdi, Romitan, Taxtakopir, Qo'ng'iro't kabi tumanlarda u 1-3 kishiga teng, xolos.

Respublikamizda aholining joylashuvi yirik shaharlar hamda magistral yo'llardan uzoqlashgan sari pasayib boradi. Bunday vaziyat ayniqsa, Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Namangan atroflarida va Sirdaryo viloyatida aniq ko'zga tashlanadi.

YUqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, aholi joylashuviga turli tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir etadi. Bizning sharoitimizda bu borada xususan qishloq xo'jaligi ekin maydonlari uchun kerakli er, suvning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Binobarin, aholi joylashuvi nafaqat yo'llar va shaharlar bilan, balki gidrografik to'r bilan ham belgilanadi. Aholining irrigatsiya shaxobchalari va yo'llar yoqasida zich joylashuvi, geodemografik majmualarning mavjudligi ayniqsa Farg'ona vodiysida tipik xususiyatga ega.

O'zbekiston xaritasida aholi joylashuvining o'ziga xos yirik hududiy tizimlari yoki majmualari ko'zga tashlanadi. Bu borada eng avvalo Toshkent-CHirchiq, Xorazm vohasi, Zarafshonning o'rta va quyi qismi, Farg'ona vodiysini ko'rsatish mumkin. «Suv bor joyda hayot bor», deb xalqimiz asossiz aytmagan. CHindan ham mamlakat aholisining ko'pchilik qismi suv bilan yaxshi ta'minlangan hududlarda yashaydi. Ayniqsa, soy bo'yi va uning quyi qismida zich joylashgan aholi manzilgohlari geografik xaritalarda hududiy majmua shaklida yaqqol ko'zga tashlanadi (masalan, So'x yoyilmasi).

SHu bilan birga ishlab chiqarishni joylashtirish aholining hududiy tarkibiga ta'sir qiladi. YAngi sanoat korxonalarini, yo'llarni qurish, erlarni o'zlashtirish aholi joylashuvini o'zgartiradi. Ayni vaqtda tarixan shakllangan aholining hududiy tizimi ishlab chiqarish tarmoqlari va ijtimoiy sohalarini joylashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Aholi joylashuvi yoki uning hududiy tarkibi shahar va qishloq joylar bo'yicha taqsimoti bilan ham tavsiflanadi. Rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi shaharlarda istiqomat qiladi, rivojlanayotgan mamlakatlarda, aksincha, - qishloq aholisi ustun turadi. O'zbekistonda 64% aholi taxminan 12 mingga yaqin turli xil yiriklikdagi qishloq va ovullarda yashaydi. Bu esa qishloq infratuzilmasi va madaniyati, sanoati va transportini rivojlantirishni dolzarb muammo

qilib qo'yadi. SHu nuqtai nazardan qishloq joylarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish davlat mintaqaviy siyosatining o'ziga xos yo'nalishi hisoblanadi.

Aholining hududiy joylashuv tizimi yoki geodemografik majmualar turli hududiy ko'lamda bo'ladi. Alohida aholi manzilgohi ham o'ziga xos majmuadir. SHu bilan birga har xil tabiiy zonalarda, daryo havzalarida, yirik shaharlar atrofida aholining hududiy tashkil etilganligi ham geodemografik majmua (tizim) hisoblanadi.

Maxsus ilmiy adabiyotlarda aholining hududiy tizim yoki majmualarini aks ettiruvchi qator tushunchalar mavjud. Ular jumlasiga aholi joylashuvining yagona tizimi (B.S.Xorev, V.I.SHeshel'gis), shaharlar aglomeratsiyasi (V.G.Davidovich, G.M.Lappo), aholi manzilgohlarining guruh tizimlari (F.M.Lissengurt, D.G.Xodjaev va boshqalar) kiradi. Albatta, yuqoridagi tushunchalarning hududiy qamrovi, ularning asosiy mezon va belgilari, amaliyotda tatbiq etilishi, yashovchanligi, ya'ni «hayotiyli» bir xil emas.

Blits so'rov

1. Aholi joylashuvi va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
2. Aholi joylashuviga ta'sir etuvchi omillarni o'zingizning viloyatingiz misolida tushuntirib bering.
3. Aholi zichligi qanday hisoblanadi?
4. Demografik sig'im, aholining nisbiy va mutloq ortiqchaligi nima?
5. Geodemografik majmualar qanday shakllanadi?

MAVZU: AHOLIGA HIZMAT KO'RSATISH SAHALARINI HUDUDIIY JOYLAHTIRISSH.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1.Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va ijtimoiy infratuzilma. 2.Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining tarkibi.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Aholiga xizmat ko'rsatish sahalarini hududiy joylahtirishga doir bilimlarni shakillantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari ya'ni uy-joy va kommunal xizmati, chakana savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat, ta'lim xizmati, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, rekreatsiya va turizm xizmati, madaniy xizmat, moliya xizmati, yuridik xizmat, aloqa xizmati, yo'lovchi transporti xizmati, yo'l va yo'l xavfsizligi xizmati va boshqalar haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Aholini hududiy joylari va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni, xizmat ko'rsatish sahalarini hududiy joylahtirish buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini ayrim adabiyotlarda ijtimoiy infratuzilma bilan ma'nodoshligi ta'kidlangan. Umuman olganda, bunday fikrga qat'iy e'tiroz yo'q. Biroq, ilgari infrastruktura xo'jalikning alohida tarmog'i sifatida tan olinmagan va u asosan ishlab chiqarish hamda aholi hayot-faoliyati uchun lozim bo'lgan shart-sharoitlar majmui, poydevori (infra-ichki, struktura – tuzilish, ya'ni ichki tuzilish) mazmunida talqin qilingan.

Aholiga xizmat ko'rsatish ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida muhim o'ringa ega. Darxaqiqat, barcha mahsulot-moddiy va ma'naviy boylik pirovard natijada Inson uchun, aholining ehtiyojini qondirish maqsadida yaratiladi. Kishilarning talab-ehtiyoji esa borgan sari miqdor va sifat jihatidan o'zgarib boradi, xizmat ko'rsatish sohalarining tur va shakllari ko'payib turadi.

Hozirgi davrda aholiga xizmat ko'rsatish o'ndan ortiq sohalarini o'z ichiga oladi. Jumladan, ular: 1) uy-joy va kommunal xizmati; 2) chakana savdo; 3) umumiy ovqatlanish; 4) maishiy xizmat; 5) ta'lim xizmati; 6) sog'liqni saqlash; 7) ijtimoiy ta'minot; 8) rekreatsiya va turizm xizmati; 9) madaniy xizmat; 10) moliya xizmati; 11) yuridik xizmat; 12) aloqa xizmati; 13) yo'lovchi transporti xizmati; 14) yo'l va yo'l xavfsizligi xizmati va boshqalar. Ushbu xizmatlarning barchasi aholining turmush darajasi va yashash sharoitini yaxshilashga qaratilgan. Binobarin, ularning hududiy tashkil etilishi eng avvalo aholi joylashuvi, uning ijtimoiy-demografik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ta'kidlash lozimki, bozor munosabatlarini shakllantirishga mazkur sohalar boshqa tarmoqlarga qaraganda tez va oson kirishadi. Masalan, xususiylashtirish, nodavlat sektorini kuchaytirish avvalambor aynan ana shu sohalarida boshlandi (ba'zan uni «kichik xususiylashtirish», sanoatga tegishlisi esa «katta xususiylashtirish» deb ataladi). Ehtimol, buning sababi aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini korxonalarining uncha katta emasligi, bu yo'nalishda kichik va o'rta tadbirkorlikning rivojlantirish imkoniyatlarini kengligi bo'lsa kerak.

Ijtimoiy xizmat sohalarini aholiga qaratilgan, aholi joylashuvi esa ishlab chiqarish tarmoqlariga ko'ra ancha turg'un. Qolaversa, bu xizmat sohalarini kishilarning kundalik hayoti bilan bog'liq. Binobarin, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini (AXKS) joylashtirish bevosita mahalliy hokimiyat zimmasiga yuklanadi. Chunki, endigi sharoitda qaerda bolalar bog'chasini yoki o'rta maktabni qurish, dorixona yoki kasalxona tashkil etish, sanitariya-gigiena yoki o't o'chirish xizmatini joriy qilish muammolari va hokazolar ilgarigidek markazdan turib emas, balki o'z joyida hal etilishi kerak.

Yana shuni e'tiborga olish lozimki, ushbu sohalarida erkin raqobat kuchli va yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki, kishilarning o'zlariga yoqqan hammomlari, sataroshxonalari, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari mavjud. Ularning aksariyati hozirgi davrda xususiylashtirilgan. Masalan, birgina Toshkentda shaxsiy xonadonlarda oshxona yoki qahvaxonalarni ochish, turargoh va guzarlarda shaxsiy do'konlar tashkil etish bugungi kunda odat tusiga kirib qoldi.

Ammo, shu bilan birga, ba'zi xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilishda vaziyat ancha o'zgardi. Jumladan, hozirgi davrda yirik, ko'p o'ringa ega bo'lgan kinoteatlarga ehtiyoj qolmadi. Televidenie, internet tizimi, telefon, radio, targ'ibot (reklama) va boshqalar ko'pgina xizmat turlarini «uyda» tashkil qilish imkoniyatini yaratdi. Hatto yirik magazinlar (Markaziy universal yoki Davlat universal magazinlari) ham endi avvalgidek gavjum emas, vaholanki ilgari ular shahar markazini hosil qiluvchi ob'ektlardan biri edi. Balkim, moddiy ishlab chiqarishda bo'lganidek, AXKS-da ham yirik korxonalar, mujassamlashuvning yuqoriligi ayniqsa yangi munosabatlarga o'tish davrida uncha maqbul emasdir. Masalan, demografik vaziyat o'zgarib borayotgan bir paytda avval barpo etilgan yirik tug'uruq uylar va majmualarga ham uncha zaruriyat yo'q.

Xizmat ko'rsatish sohalarining asosiy maqsadi aholiga barcha qulayliklarni yaratish, zamonaviy, sifatli xizmatlarni beminnat bajarish, uning dam olishini maroqli va mazmunli o'tkazish, vaqt va masofani tejashdan iboratdir. Ko'rinib turibdiki, bu masalalar o'z mohiyatiga ko'ra tom ma'noda ijtimoiy xususiyatga ega bo'lsada, ular bevosita va bilvosita iqtisodiyot bilan ham bog'liq. Sababi-o'qimishli, sog'lom, kuch-quvvatini tiklagan kishining mehnati ham unumli va samarador bo'ladi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyoti hozirgi davrda aynan ana shu xizmat ko'rsatish tarmoqlarini, servisni yaxshi yo'lga qo'yilganligi bilan ajralib turadi. Industrial bosqichdan o'tgan (postindustrial) davlatlar-AQSH, YAponiya, /arbiy Evropa, YAngi industrial mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida mazkur sohaning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Birgina turizm xizmatida jahon bo'yicha 10 % ishchilar band bo'lib, ular yalpi mahsulotning 10-12 foizini ta'minlaydilar. Ba'zi bashoratlarga qaraganda, turizm XXI asrning asosiy tarmog'i bo'ladi va u eksport tizimida neft va neftni qayta ishlash, avtomobilsozlikni chetlab o'tib, oldingi o'ringa chiqib oladi.

Turli mamlakatlarda barpo etilayotgan erkin iqtisodiy mintaqalarning ko'pchiligi savdo-sotiq, eksport-import, xalqaro turizmga ixtisoslashgan. Ularning ayrimlarida (masalan, Kipr yoki Irlandiyada) maxsus xizmat ko'rsatish, erkin savdo mintaqalari va majmualari, ya'ni «ofshor»-lar tashkil qilingan. Ayniqsa moliya xizmati kuchaymoqda;; London, N`yu-York, Tokio, Parij, Frankfurt, Singapur, TSyurix, Lyuksemburg kabi «dunyoviy» shaharlar yirik bank-moliya markazlariga aylanmoqda. Tabiiyki, bunday xalqaro ahamiyatga molik bo'lgan markazlar, EIM-lar qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lishlari shart.

Blits so`rov

6. Aholi joylashuvi va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
7. Aholi joylashuviga ta'sir etuvchi omillarni o'zingizning viloyatingiz misolida tushuntirib bering.
8. Aholi zichligi qanday hisoblanadi?
9. Demografik sig'im, aholining nisbiy va mutloq ortiqchaligi nima?
10. Geodemografik majmualar qanday shakllanadi?

MAVZU: AHOLIGA HIZMAT KO'RSATISH SAHALARINI HUDUDIIY JOYLAHTIRISSH.

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1.Servis ob'ektlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar. 2. Xizmat ko'rsatish sahalarining hududiy majmualari.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Aholiga xizmat ko'rsatish sahalarini hududiy joylahtirishga doir bilimlarni shakillantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Aholiga xizmat ko'rsatish sahalarini ya'ni uy-joy va kommunal xizmati, chakana savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat, ta'lim xizmati, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, rekreatsiya va turizm xizmati, madaniy xizmat, moliya xizmati, yuridik xizmat, aloqa xizmati, yo'lovchi transporti xizmati, yo'l va yo'l xavfsizligi xizmati va boshqalar haqida bilimlar berish..	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Aholini hududiy joylari va uning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni, xizmat ko'rsatish sahalarini hududiy joylahtirish. Aholiga xizmat ko'rsatish sahalarini joylashtirish pog'onasimon, ierarxiya shakli buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Umuman olganda, xizmat ko'rsatish ikkiga bo'linadi: ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish va aholiga (ijtimoiy) xizmat ko'rsatish. O'z navbatida oxirgisi ham ikki xil bo'ladi: 1) bevosita aholiga xizmat ko'rsatish, masalan, ta'lim, sog'liqni saqlash, maishiy, madaniy, moliyaviy, aloqa va boshqa turdagi xizmatlar; 2) aholiga kerak bo'lgan vositalarni ta'mirlash orqali xizmat ko'rsatish—radio va teleapparaturalar, sovutgich, kommunal tarmoqlar, avtomobil, poyafzal ta'miri, kimyoviy tozalash, avtomobillarga yonilg'i quyish shaxobchalari va h.k.

YUqoridagi xizmat ko'rsatish tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi har xil. Qolaversa, ularni shahar yoki qishloq joylarda o'rinlashtirish ham birday emas. YAna shuni e'tiborga olish kerakki, modomiki aksariyat xizmat turlari barcha uchun va hammavaqt ko'rsatilar ekan, u holda bunday xizmat ko'rsatishning darajasi, to'liqligi to'g'risida so'z yuritish talab qilinadi. SHu bilan birga xizmat turlari ham takrorlanishiga qarab har xil: kundalik, vaqt-vaqti bilan va davriy bo'ladi. Bu esa ularning hududiy tashkil qilinishiga ta'sir qiladi.

Aksariyat xizmat turlariga kishilarning o'zlari boradi, ayrimlari kelib xizmat ko'rsatishadi (o't o'chirish, kommunal xo'jalik xizmati, uy jihozlarini ta'mirlash, tez yordam va h.k.), yana boshqalari esa o'zaro harakatda amalga oshiriladi (yo'lovchi tashish xizmati). Ba'zi xizmat turlari borki, ular uyda va o'z ishxonasida bajarilishi mumkin. Masalan, pochta, aloqa xizmati va b. SHunga o'xshash to'y va marosim, targ'ibot xizmatlarini tashkil etish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ayrim ijtimoiy xizmat sohalari aholiga bepul ko'rsatiladi. Biroq, bozor munosabatlari shakllanib borgan sari bunday turdagi sohalar soni kamayib boradi. CHunonchi, hozirgi davrda sog'liqni saqlash va ta'lim tizimi bularga misol bo'la oladi. Ularning qisman davlat tasarrufida qolishi va xususiylashtirilishi, aralash shakllari o'ziga xos raqobat muhitini yaratadi. Mazkur holat bugungi kunda ayniqsa aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishda juda aniq kuzatilmoqda (masalan, stomatologiya, dorixona xizmatlari sohasida).

Ta'lim tizimida ham biroz shunga o'xshash holatlar mavjud. Jumladan, oliygohlarda talaba va magistrning taxminan 1/3 qismi davlat byudjetida bo'lsa, qolganlari pulli, ya'ni shartnoma (kontrakt) asosidadir. SHuningdek, o'quvchilarni alohida uyda o'qitish, repetitorlik qilish ham shaxsan haq (pul) to'lash orqali olib boriladi. SHu o'rinda aytish lozimki, respublikamizda Ta'lim to'g'risidagi qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining amalga oshirilishi, sog'liqni saqlash tizimining isloh qilinishi ushbu sohalarining hududiy tashkil etilishida ham o'zgarishlarga olib keladi.

Ijtimoiy xizmat ko'rsatish aholiga mo'ljallangan ekan, uni hududiy tashkil etish ham aholi joylashuvi, uning yosh-jins va boshqa demografik xususiyatlariga qarab amalga oshiriladi. Ayni vaqtda AXKS joylashtirish shahar va qishloqlarda har xil. Masalan, shaharlarda, xususan yirik markazlarda xizmat ko'rsatishni hududiy tashkil qilish alohida mavze va mahallalar doirasida majmua shaklida bajariladi; bunday sharoitda servis korxonalari ancha zich bo'ladi, ular deyarli «har qadamda» uchrab turadi (ayniqsa savdo do'konlari). Tish davolash, dorixonalar ham juda ko'p; bog'cha, maktab, kasalxonalar, rasmxona, notarial korxonalar va boshqalar esa nisbatan kamroq va zichligi ham pastroq. Ammo ularning joylashuv xususiyati qishloq manzilgohlariga qaraganda nihoyatda zich. Bu esa shahar sharoitida hududning ahamiyati va qiymati juda yuqoriligidan dalolat beradi. Binobarin, hududni ijtimoiy tashkil qilish shaharlarda o'ziga xosdir. Sotsiologiya, rayon planirovkasi kabi fanlar shahar ijtimoiy-iqtisodiy hayotini ana shunday mikrogeografik darajada o'rganadi va loyihalashtiradi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish pog'onasimon, ierarxiya shaklida bo'ladi. Bu haqda avvalroq V.Kristallarning oltiburchaklari va «markaziy o'rin» g'oyasi xaqida aytilgan edi. Mazkur sohalarining aynan ana shunday tashkil qilinishi eng avvalo aholi joylashuvi, aholi manzilgohlarining katta-kichikligi, ularning bajaradigan vazifasi (funktsiyasi) va transport bilan ta'minlanganligiga qarab amalga oshiriladi. Markaziy o'rinlar kattalashgan sari past bosqichdagi markazlar xizmat ko'rsatish turlarini ham qamrab oladi yoki, aksincha, ular kattalashgan sari xizmat ko'rsatish turlari ham ko'payib boradi. Eng yuqori bosqichdagi markazda servis sohalarining noyob, betakror, oliy darajadagilari o'rinlashtiriladi, qolgan barcha

tarmoqlar esa mahalliy, ya'ni shu shahar aholisi uchun ahamiyatli bo'ladi. Turli bosqichdagi markaziy o'rinlar va ularning ta'sir doirasi o'ziga xos hududiy majmualarni shakllantiradi.

AXKSning hududiy tashkil etilishini uning ayrim tarmoqlari misolida ko'rib chiqaylik. Masalan, savdo xizmatini olaylik: eng kichik qishloq yoki ovullarda kundalik xarid mollariga ixtisoslashgan do'konlar mavjud; ulardan kattarog'ida yoki bir-biriga yaqin joylashgan qishloqlarning birida savdo do'konlarining turlari ko'payadi (ozuq-ovqat, sanoat mollari magazinlari), ulardan ham kattarog'ida qo'shimcha, ixtisoslashgan do'konlar (madaniy, xo'jalik mollari magazini) joylashtiriladi. Tuman markazlarida do'konlar soni va turi yanada oshadi, yirik universal va universam magazinlari tashkil etiladi, viloyat markazlarida savdo yarmarkalari, poytaxtda -savdo markazlari faoliyat ko'rsatishadi.

Xuddi shunga o'xshash holatni ta'lim yoki sog'liqni saqlash tizimida ham uchratamiz. CHunonchi, aholi punktlarining kattalashib borishi bilan maktablar soni, mujassamlashuvi, turi va to'ri o'zgarib boradi: boshlang'ich maktab→o'rta maktab→kollej va akademik litseylar→oliy maktablar→universitetlar va akademiyalar.

Sog'liqni saqlashda fel'dsher-akusherlik punktlaridan boshlab poliklinika, tug'uriqsona va kasalxonalar, tor ixtisoslashgan kasalxonalar, tashhis markazlari turli xil bosqich va ta'sir radiusiga ega bo'lgan shaharlarda tashkil qilinadi.

SHunday qilib, AXKSni joylashtirishga eng avvalo demografik omillar ta'sir etadi. Ammo tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillar ahamiyatini ham inkor qilish to'g'ri emas. Jumladan, tabiiy sharoit avvalambor bevosita sanatoriya-kurort xo'jaligi, dam olish (rekreatsiya) majmualari rivojlantirishda e'tiborlidir. Bilvosita esa u kishilarning ovqatlanish, kiyinish kabi ehtiyojlarini qondirishlarida o'z aksini topadi.

Turizm xizmati uchun tarixiy obidalar hamda tabiiy sharoit muhimroqdir. Biroq, barcha AXKSni hududiy tashkil qilishda albatta transport omili e'tiborga olinadi. Qolaversa, markaziy o'rinlar ham o'zlarining transport-geografik mavqeiga qarab ajratiladi va ular turli ko'lamdagi ta'sir doirasiga, zonasiga ega bo'ladi.

Markaziy o'rinlar AXKS mahalliy, mintaqaviy, mintaqalararo va milliy bozorlarini tashkil qiladi. Ushbu sohalar ob'ektlarining o'zaro muvofiqlashtirgan holda joylashtirilishi hududiy majmualarni shakllantiradi. Masalan, dorixona, poliklinika va kasalxona yoki bolalar bog'chasi va maktablarning bir joyda tashkil etilishi, masjid, madrasa va qabristonlarning joylanishi, turistik ahamiyatga ega bo'lgan ob'ektlar-mehmonxonalar va boshqa sayyohlarga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar o'ziga xos hududiy majmualarni vujudga keltiradi. Xuddi shunday, maishiy xizmat ko'rsatish turlarining ham kombinat shakllari mavjud.

SHahar aglomeratsiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'p jihatdan AXKSning faoliyati bilan bog'liq CHunki, aglomeratsiya hosil qiluvchi eng muhim omil-bu aholining mayatniksimon tebranma harakati, o'qishga, dam olishga, da'volanishga, ma'lum bir boshqa hojatini qondirish maqsadidagi doimiy (muntazam) yoki davriy, vaqt-vaqti bilan qatnovidir.

Hozirgi kunda AXKS orasida moliya, bank-kredit, soliq, sug'urta, omonat kassalar xizmatining ahamiyati ham oshib bormoqda. Bu esa bozor infratuzilmasini tashkil qilish va rivojlantirishni dolzarb muammo qilib qo'yadi.

Blits so'rov

1. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining asosiy mohiyati va maqsadi nimadan iborat?
2. Bu sohalarining qaysilari statsionar holatda amalga oshiriladi?
3. AXKSni joylashtirishga qaysi omillar ta'sir etadi?
4. Xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy majmua va tizimi, markaziy o'rinlarini o'z viloyatingiz misolida tushuntirib bering.
5. Infratuzilma deganda nimani tushunasiz?

**MAVZU: ISHLAB CHIQARISH KUCHLARINI JOYLASHTIRISHDA
SHAHARLARNING ROLI.**

Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. SHaharlar –hududiy mehnat taqsimotining natijasi. 2. SHaharlarning vujudga kelish omillari va geografiyasi. 3. Ishlab chiqarishni joylashtirishda shaharlarning roli. 4. SHaharlarning rayon va majmua hosil qilish funktsiyasi. 5. SHahar aglomeratsiyalari.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda shaharlarning roliga doir bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> SHaharlar ishlab chiqarishni hududiy shakli sifatida yuqori darajadagi mujassamlashuvligi, ularning katta-kichikligi va funktsiyasi, ya'ni bajaradigan vazifasi ham aynan ishlab chiqarishning joylanishi va ixtisoslashuvi bilan bog'liq haqida bilimlar berish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> SHaharlarning vujudga kelish omillari va geografiyasi, ishlab chiqarishni joylashtirishda shaharlarning roli. SHaharlarning rayon va majmua hosil qilish funktsiyasi hamda shahar aglomeratsiyasi buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Ma'lumki, shaharlar ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan. Dexqonchilikdan hunarmandchilik va savdoning ajralib chiqishi ushbu vazifa bilan shug'ullanuvchi maxsus aholi manzilgohlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Ular tovar ayirboshlash va vositachi markaz sifatida qulay geografik joyda rivojlanib borgan. SHaharlar dastlab davlat maqomiga teng bo'lgan (polis-shaharlar: Afina, Rim, Bog'dod, Konstantinopol yoki Vizantiya). O'zimizning o'lkamiz taraqqiyotini ham Buxoro-Samarqand «musobaqasisiz», Toshkent, Qo'qon, Xiva kabi qadimiy markazlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

SHaharlarning keyingi rivojlanishi yana o'sha ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimotining kengayishi bilan bog'liq bo'lgan. Ularning jamiyat va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish hamda boshqarishdagi o'rni ayniqsa XIX-XX asrlarda kuchaydi. Hozirgi davrda shaharlar qishloq xo'jaligi bilan bevosita aloqador bo'lmagan aholining yashash joyi hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan ular sanoat, transport, ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan esa fan-texnika, aholiga xizmat ko'rsatish markazlaridir. SHuningdek, shaharlarning siyosiy ahamiyati ham katta.

SHaharlar ishlab chiqarishni hududiy shakli sifatida yuqori darajadagi mujassamlashuvga ega. Ularning katta-kichikligi va funktsiyasi, ya'ni bajaradigan vazifasi ham aynan ishlab chiqarishning joylanishi va ixtisoslashuvi bilan bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlarda bozor munosabatlarining shakllanishida shaharlar muhim rol o'ynagan. Ularning bozor infrastrukturasi, bank-moliya markazi ekanligi ham ma'lum. Bunday davlatlarda urbanizatsiya darajasi juda yuqori-hatto 90 foizdan oshadi. Demak, ularni to'la shaharlashgan mamlakatlar deb atalsa, xato bo'lmaydi.

Odatda, 75-90 % shahar aholisiga ega bo'lgan davlatlar milliy iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlangan, industrial yo'nalishli mamlakatlar hisoblanadi. Agar bu ko'rsatkich taxminan 50-75% bo'lsa, bunday davlatlar iqtisodiyoti rivojlangan va xo'jalik tuzilmasi industrial-agrar bo'ladi; 30-50 foizli mamlakatlar esa rivojlanayotgan agrar-industrial, 30%-dan past iqtisodiyoti zaif, agrar davlatdir. Ko'rinib turibdiki, urbanizatsiya darajasi bilan mamlakat va rayonlar iqtisodiyotining rivojlanganligi orasida qonuniy aloqadorlik mavjud.

Darhaqiqat, har qanday davlatning iqtisodiy xaritasida eng avvalo shaharlar ko'zga tashlanadi. SHaharlar va yo'llar mamlakatlar xo'jaligining hududiy tarkibini, milliy iqtisodiyotning o'zagini aks ettiradi. Bu jihatdan ayniqsa yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarning ahamiyati katta. Aynan ana shunday murakkab hududiy majmualarda mamlakatning iqtisodiy qudrati, fan-texnika salohiyati, infrastrukturasi, siyosiy kuchi mujassamlanadi.

SHaharlarning ikki asosiy funktsiyasi bor: shahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi. Har ikkalasi ham ishlab chiqarish tarmoqlarining joylashuvi, mujassamlashuvi bilan bog'liq. Masalan, shahar hosil qiluvchi funktsiyaga tashqi transport, sanoat, fan-texnika, turizm, dam olish va xokazolar, ikkinchisiga ichki yo'lovchi transport, shahar aholisiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar kiradi. Demak, birinchisining ahamiyati asosan tashqariga, ikkinchisi—ichkariga qaratilgan bo'ladi.

SHaharlar va ular asosida vujudga kelgan hududiy majmualar joylanishiga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular, eng avvalo, ishlab chiqarish tarmoqlaridir. Masalan, dastavval shaharlar hunarmandchilik va savdo tarmoqlarini joylashtirish asosida vujudga kelgan. Keyinchalik, mayda va «katta» sanoat, turli xil transport, fan-texnika kabilar shaharlar va ularning aglomeratsiyalarini rivojlanishiga ta'sir etgan.

Qadimda shaharlar karvon yo'llari, kema qatnaydigan va sug'orma dexqonchilik qilish imkoniyatini beradigan daryo bo'ylarida, tepaliklarda, muhim harbiy-strategik mavqega ega bo'lgan joylarda qurilgan. Hozirgi kunda ular har xil qazilma boylik konlari, dam olish maskanlari, turistik ob'ektlar, universitet, ilmu-fan, bank-moliya tizimi asosida ham tashkil bo'lmoqdalar.

Umuman shaharlarning joylanishiga ta'sir etuvchi omillarni bir necha guruhga bo'lish mumkin. Ular: tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillardir. CHunonchi, shaharni qurish uchun joy yaxshi tanlangan, uning mikrogeografik o'rni, tabiiy sharoiti-er usti tuzilishi, suv va boshqalar qulay bo'lishi talab etiladi. Ayrim shaharlar ana shu sharoitlarni hisobga olinmaganligi

sababli yaxshi rivojlanmay qolgan. Masalan, 60-yillarda barpo etilgan Yangier shahri Sirdaryo viloyatining markazi bo'lishi kerak edi (nomi ham yangi o'zlashtirilgan, tashkil etilgan mazmunni anglatadi). Biroq, amalda bunday bo'lmadi, sabab-bu erdagi kuchli shamol («Xovos shamoli») hisobga olinmagan edi.

YUrtimizda ko'pgina qadimiy shaharlar borki, ular turli noqulay tabiiy sharoitlar ta'sirida rivojlanishdan to'xtab qolgan va hozirgi kunda xarobalarga aylanib qolgan (Nasaf, Axxi, Afrosiyob, Tuproqqal'a va h.k.). Ularda suv toshqini, zilzila, surilma, er osti suvi yuqoriligi tufayli cho'kish kabi noxush hodisalar bo'lgan.

Dunyoning ba'zi shaharlari siyosiy omil asosida vujudga kelgan. Bunga Braziliyaning yangi poytaxti Brazilia, Pokistonning Islomobod shaharlarini misol qilib keltirish mumkin. SHuningdek, shaharlar ilmu-fan, universitetlar rivojlanishi va joylanishi negizida ham paydo bo'ladi (Tartu, Dubna, Pushkino, Pulkovo, Ulug'bek va b.).

SHaharlar, va ayniqsa ularning aglomeratsiyasi yoki majmualarida ishlab chiqarishning mujassamlashuv darajasi juda yuqori. Buni ilmiy adabiyotlarda urbanistik mujassamlashuv deyiladi. A.Veberning aglomeratsiya samaradorligi ham aynan ana shunday mujassamlashuv natijasida vujudga keladi.

Hududiy urbanistik mujassamlashuv tushunchasi ham mavjud (I.M.Maergoyz). U mamlakat ichki qismining katta shaharlar (ya'ni har birida aholi soni 100 ming kishidan ziyod bo'lgan shaharlar) bilan ta'minlanganlik holatini anglatadi. Masalan, Farg'ona va Toshkent viloyatlarining hududiy urbanistik tarkibi yaxshi, chunki ularning har qaysisida 3 tadan katta shahar mavjud. Ayni vaqtda Sirdaryo viloyatida bu daraja o'ta past-hatto viloyat markazi Guliston ham katta shaharlar qatoriga kirmaydi.

Ko'pincha mintaqalar iqtisodiyotini tahlil qilishda ularning ichki tafovutlari va shaharlar tavsifiga oxirgi o'rin ajratiladi. Vaholanki, mamlakat yoki rayonlar xo'jaligi, uning tarkibi va ixtisoslashuvi, rivojlanganlik darajasini o'rganishda uni shaharlar to'ri va tizimidan boshlash ham mumkin. Xuddi shu o'rinda mamlakat mintaqaviy siyosatining uning urbanistik siyosati bilan uyg'unlashib ketishi, aloqadorligini ham ta'kidlash joiz.

SHaharlarning klassifikatsiyasi, ya'ni katta-kichikligi bo'yicha taqsimlanishi mamlakat yoki rayon xo'jaligining hududiy tashkil etilganlik va rivojlanganlik xususiyatlarini aniq ifodalab beradi. YUqorida keltirilgan misolimizda, Toshkent va Farg'ona viloyatlari turli bosqichdagi shahar joylariga ega. Ayni paytda ularda sanoat ishlab chiqarishining joylashuvi va mujassamlashuvi ham hududiy majmualar shaklida rivojlangan. Sirdaryo viloyatida esa shaharlar to'ri va tizimi yaxshi rivojlanmagan. CHunki sanoat va boshqa shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning o'zlari ham xuddi shunday darajada; ushbu viloyat hududining «iqtisodiy sig'imi» yoki salohiyati ancha past bo'lib, bu erda ko'zga ko'rinadigan ishlab chiqarish markaz yoki qutblari, mukammal hududiy majmualar juda oz.

YUqoridagilardan ma'lum bo'lishicha, shaharlar bilan ishlab chiqarishning joylashuvi va mujassamlashuvi orasida kuchli aloqadorlik mavjud bo'lib, bu aloqadorlik ikki tomonlamadir. CHunki, dialektik nuqtai nazardan har qanday ta'sir ozmi-ko'pmi aks ta'sir bilan birga sodir bo'ladi. SHaharlar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish asosida vujudga keladi, yiriklashib boradi, ular shahar joylarning murakkab tizimi yoki majmuasi -aglomeratsiya va megalapolislarga aylanadi. Bu esa ishlab chiqarish mujassamlashuvining rivojlanib borishi, uning bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishi orqali amalga oshadi. SHu bilan birga katta va yirik shaharlar o'zlarining infrastruktura jihatidan yaxshi ta'minlanganligi (bu erda malakali ishchi ko'p, fan va texnika rivojlangan, iqtisodiy geografik o'rin ham qulay) tufayli ishlab chiqarishni joylashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi, ya'ni ta'sir aks ta'sirga o'tadi va ular murakkab hududiy majmualarni shakllantirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarining o'ziga xos va o'ziga mos shahar xosil qilish qudrati bor. Masalan, temir yo'l yoqasida ko'proq kichik shaharlar vujudga keladi, konserva, vino yoki paxta tozalash zavodlari ham xuddi shunday shaharlarning moddiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Ayni vaqtda yirik mashinasozlik zavodlari, metallurgiya kombinatlari nisbatan kattaroq shaharlar va ularning aglomeratsiyalarini rivojlanishiga zamin yasaydi.

SHaharlar sanoat markazi, shahar aglomeratsiyalari sanoat tugunlarini aks ettiradi. Ularning hududiy ishlab chiqarish majmualar, iqtisodiy rayonlar shakllanishidagi roli ham sezilarli. Jumladan, iqtisodiy rayonlashtirishning muhim omillaridan biri-bu erda rayon hosil qiluvchi markazning borligidir. Agar bunday markaz shakllanmagan bo'lsa hudud ham iqtisodiy jihatdan hozircha rivojlanmagan, o'zlashtirilmagan. Demak, bu hudud alohida hududiy majmua yoki iqtisodiy rayonni tashkil etmaydi. Aksincha, agar ma'lum hududda bunday markazlar soni ko'p va ular bir biridan uzoqroqda joylashgan bo'lsa, u holda bu erda keyinchalik shunga muvofiq bir nechta iqtisodiy rayon shakllanishi mumkin («bir qozonda ikki qo'chqorning kallasi qaynamaydi», deyishadi).

O'zbekiston va O'rta Osiyo sharoitida shaharlarning to'ri va hududiy tizimini vujudga kelishida gidrografik omillarning ta'siri ham kuchli. Bu borada shaharlarning katta-kichikligi bilan ularning suv resurslari hajmi o'rtasida qonuniy aloqadorlik mavjud.

Qadimda daryo va daryochalarning quyilish qismida yoki del'tasida suv miqdoriga mos holda shaharlar paydo bo'lgan, ko'pgina soylar o'zlarining shaharlari, vohalari bilan ajralib turgan. Masalan, So'x daryosi Qo'qonga, Isfarasoy-Konibodomga, CHortoqsoy va Namangansoy–Namanganga, Kosonsoy –Kosonsoy va To'raqo'rg'onga, SHoximardonsoy Marg'ilonga hayot bag'ishlagan.

Buxoroi SHarifning vujudga kelishi, SHarq islom dinining qubbati (markazi) maqomida mashhur bo'lishi va, qolaversa, shaharning rivojlanishidagi qiyinchilik va muammolar ham qisman uning Zarafshon daryosining quyi qismida joylashganligi bilan bog'liq. Ayni vaqtda Samarqandning bu daryoning yuqori qismida joylashganligi uni Amir Temur imperiyasining poytaxt qilib olinishida muhim omillardan biri bo'lgan.

SHunday qilib, ishlab chiqarishni shaharlarsiz o'rganib bo'lmaydi. Qolaversa, shaharlar, jumladan, poytaxt shaharlar va ularning bozorlari orqali mamlakat aholisi va xo'jaligi, iqtisodiyotining ixtisoslashuvi, yurtning boyligi va butligi, milliy xususiyatlari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Biz yuqorida shaharlar aglomeratsiyalarini hududiy mujassamlashuv natijasida vujudga kelgan hududiy majmua ekanligiga ishora qilgan edik. Darhaqiqat, bir yoki ikki katta shahar yaqinida, uning bevosita ta'sir zonasida 2 va undan ortiq «yo'ldosh» shahar va shaharchalarning mavjudligi, ular o'rtasida muntazam aloqalarning rivojlanganligi shaharlarning hududiy birikmasi, majmuasini hosil qiladi.

O'zbekistonda Toshkent aglomeratsiyasi eng yirik hisoblanadi. Uning tarkibiga 30 ga yaqin shahar va shaharchalar kiradi. SHuningdek, respublikamizda Farg'ona-Marg'ilon, Angren-Olmaliq kabi ikki markazlik (politsentrik), Andijon, Namangan, Samarqand, Buxoro, Qarshi, Nukus, Urganch va boshqa bir markazli (monotsentrik) aglomeratsiyalar bor. Ular mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega va geografik xaritalarda ishlab chiqarish, aholi hamda boshqa sohalarning o'ta mujassamlashgan hududiy majmualar ko'rinishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Blits so'rov

1. SHaharlarning ishlab chiqarishni hududiy tashkil etilishida qanday o'rni bor?
2. Ishlab chiqarish mujassamlashuvi va shaharlar rivojlanishi orasidagi aloqadorlikni O'zbekiston misolida tushuntirib bering.
3. Mamlakat yoki iqtisodiy rayon xo'jaligini shaharlar orqali qanday ta'riflash mumkin?
4. SHaharlar joylanishiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?
5. SHahar aglomeratsiyalarining hududiy majmualar ekanligini izohlab bering.

MAVZU: ISHLAB CHIQUVNI JOYLASHTIRISHNING EKOLOGIK OMILLARI.**Muammoli - ma'ruzada ta'lim texnologiyasi modeli**

<i>Vaqt: 2 soat</i>	<i>Talabalar soni: ...</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli va turi</i>	Ma'ruza (axborotli), seminar (bilim va ko'nikmalarni Shuqurlashtirish bo'yisha), amaliy mashg'ulot
<i>Ma'ruza rejasi / o'quv mashg'ulotining tuzilishi</i>	1. Tabiiy ekologiyadan ijtimoiy ekologiyaga. 2. Sanoat majmualarining ekologik tavsiflari. 3. Qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlari. 4. Tabiatdan foydalanishning iqtisodiy-ekologik asoslari.
<i>O'quv mashg'uloti maqsadi:</i>	Ishlab chiqarishni joylashtirishning ekologik omillariga doir bilimlarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i> «Ekologiya» tushunchasi ko'proq atrof-muhitning ifloslanishi, zarar va zaharlanishi bilan uyg'unlashib ketganligi va hududiy mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'payib borishi, yangi erlarning o'zlashtirilishi va boshqalar tabiatga texnogen va antropogen ta'sirni kuchaytirishi haqida bilimlar berish..	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va mujassamlashuvi, shaharlar va urbanizatsiya taraqqiyoti tabiat va inson (jamiyat) orasidagi muvozanatlar, ekologik muammolar, global, olamshumul ahamiyat kasb etayotganligi buyicha ko'nikmalar jamlanadi.
<i>Ta'lim usullari</i>	Ma'ruza, aqliy hujum va boshq.
<i>Ta'lim shakli</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>Ta'lim vositalari</i>	Ma'ruza matni, texnika vositalari va boshq.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhli shakllarda ishlashga mo'ljallangan xonalar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki so'rov: tezkor-so'rov va boshq. YOzma so'rov: referat, test va boshq.

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat	
	ta'lim beruvshi	ta'lim oluvshilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10daq.)	1.1. Mavzuning nomi, maqsad va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. Mashg'ulot rejasi bilan tanishtiradi. 1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni; mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3. O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi	Tinglaydilar, Yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.
2-bosqich. Asosiy (60 daq.)	2.1. Keys stadi, savol-javob, aqliy hujum orqali bilimlarni faollashtiradi. 2.2. Ma'ruza/ seminar/ amaliy mashg'ulotning rejasi va tuzilishiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha harakatlar tartibini bayon etadi	Javob beradilar Yozadilar. Guruhlarda ishlaydilar, taqdimot qiladilar va bosh.
3-bosqich. Yakuniy (10 daq.)	3.1.Mavzu bo'yicha yakunlaydi, qilingan ishlarni kelgusida kasbiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligi muhimligiga talabalar e'tiborini qaratadi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydilar, o'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonlarini yetkazadi .	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar Topshiriqni yozadilar

Dastavval «ekologiya» tushunchasi nemis olimi Ernst Gekkel` tomonidan 1868 yilda ishlatilgan. U ekologiyani zoologiya fanining bir yo'nalishi sifatida ta'riflab, hayvon organizmlarining va barcha hayvonlarning o'zaro hamda tashqi muhit bilan munosabati mazmunida talqin qilgan. Demak, bu erda ekologiya yoki munosabat uch darajada nazarda tutilgan: 1) hayvon (aniqrog'i, Gekkel` misolida-qurbaqa) ichki organizmlarining o'zaro aloqasi; 2) shu turdagi hayvonlarning o'zaro aloqasi; 3) ana shu hayvonlarning tashqi muhit bilan munosabati. Keyinchalik ekologiyaning ilmiy asoslari CH. Darvin tomonidan yanada rivojlantirilgan.

Zoologik ekologiya asta-sekin o'simlik ekologiyasiga o'tgan va u to'la ma'nodagi biologik ekologiya yoki bioekologiyaga aylangan. So'ngra amerikalik (CHikagolik) tibbiyot olimlari «Inson ekologiyasi», «Ekosistema» tushunchalarini kiritib, ularni inson organizmi va salomatligi nuqtai nazaridan qo'llagan. Ayni vaqtda shaharlar rivojlanishi natijasida «urboekologiya» tushunchasi ham vujudga kelgan. O'z navbatida urboekologiya va inson ekologiyasi asosida ijtimoiy ekologiya shakllangan bo'lib, u rasmiy ravishda o'tgan asrning 70-yillarida tan olingan.

SHunday qilib, ekologiyaning evolyutsion o'zgarishi zoekologiya→ fitoekologiya Q bioekologiya→inson ekologiyasi Q urboekologiya → ijtimoiy ekologiya shaklida sodir bo'lgan. Hozirda ekologiyaning yo'nalish va turlari juda ko'payib ketgan (geoeologiya, bioekologiya, geologik ekologiya, iqtisodiy ekologiya, hatto kimyo va matematik ekologiya, huquq ekologiyasi va h.k.). Natijada aytish mumkinki, bugungi kunda hamma ekolog, lekin ayni vaqtda aniq, umumiy ekologiyaning o'zi yo'qdek. CHunki, biror-bir kishini ekologiya bo'yicha har tomonlama mutaxassis darajasida e'tirof etish qiyin.

Omma orasida esa «Ekologiya» tushunchasi ko'proq atrof-muhitning ifloslanishi, zarar va zaharlanishi bilan uyg'unlashib ketadi. Vaholanki, biz yuqorida ko'rganimizdek, ushbu atamaning ma'nosini faqat bir tomonlama, salbiy ruhda talqin qilish noto'g'ridir. Biroq, shu bilan birga tan olish lozimki, chindan ham ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va mujassamlashuvi, shaharlar va urbanizatsiya taraqqiyoti tabiat va inson (jamiyat) orasidagi muvozanatni buzdi, ekologik muammo global, olamshumul ahamiyat kasb etdi. SHuning uchun hozirgi sharoitda ijtimoiy hayotning biror bir sohasi yo'qki, u ekologiya bilan bog'liq bo'lmasa.

Hududiy mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'payib borishi, yangi erlarning o'zlashtirilishi va boshqalar tabiatga texnogen va antropogen ta'sirni kuchaytirdi. Oqibatda Er yuzida tabiiy sharoiti o'zgarmagan joyning o'zi deyarli qolmadi. Modomiki, barcha hududlar ekologik vaziyati buzilgan ekan, u holda bu vaziyatning turli joylardagi darajasi, holati to'g'risida gap yuritish talab etiladi. Ekologik holatining turli rayon va mamlakatlardagi xususiyati, uning keltirib chiqaruvchi sabablarini esa umumiy geografiyaning bir tarmog'i-geoekologiya o'rganadi. Aynan shu ma'noda geoekologiya tabiiy geografiya bilan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani bog'lab turadi.

SHuningdek, turli hududiy majmualarda vujudga kelgan holatni ham geoekologiya tahlil va tadqiq qiladi. Bunday holatning o'ziga xosligi esa uning negizida yotgan ishlab chiqarish tarmoqlarining texnologik xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Atrof-muhitning ifloslanishiga eng avvalo ishlab chiqarish tarmoqlarining joylanishi ta'sir etadi. Bu xususda sanoat ishlab chiqarishi oldinda turadi. Ammo barcha sanoat tarmoqlarining ekologik jihatdan «xavfsizligi» bir xil emas. SHu nuqtai nazardan sanoat tarmoqlarini alohida ko'rib chiqamiz.

Tog'-kon sanoati natijasida texnogen landshaftlar vujudga keladi, «bedlendlar» (yomon erlar) paydo bo'ladi, joy rel'efi, geomorfologiyasi buziladi. Bunday sanoat rayonlarida shakllangan hududiy majmualar yaxlit birlikka ega emas, ularda transport va boshqa aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini tashkil qilish murakkablashadi. SHu bilan birga tog'-kon sanoati rayonlarida er osti bo'shliqlari vujudga keladi, ayniqsa temir rudasi, qo'ng'ir ko'mir, turli tuz konlari va boshqalarni ochiq usulda (kar'ernlarda) qazib olishda landshaftning tabiiy «basharasi»

buziladi, qimmatbaho va serhosil tuproq, unumdor ekin maydonlari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib ketadi.

Elektr-energetikaning ekologik xususiyatlari ham o'ziga xos. Masalan, suv elektr stantsiyalari, umuman olganda, ekologik jihatdan toza, bezarar korxona hisoblanadi. Ular faqat katta er maydonlarini suv omborlari uchun talab qiladi, xolos. Qolgan masalalarda esa bunday elektr stantsiyalar atrof ekologiyasini yaxshilaydi. Ayni vaqtda issiqlik elektr stantsiyalarining ekologik oqibatlari ancha salbiy. Xususan, shahar ichkarisidagi IEMlar, yirik shaharlar yaqinida joylashgan IESlar atrofga yomon ta'sir qiladi – zaharli gazsimon tutunlar atmosfera havosini ifloslantiradi, yoqilg'i yondirilgandan qolgan chiqindi kullar esa sun'iy tepaliklarni hosil qiladi. SHuning uchun katta quvvatga ega bo'lgan issiqlik elektr stantsiyalari joyning rel'efi, shamol yo'nalishi va boshqa meteorologik omillarni hisobga olgan holda qurilishi kerak. Tadqiqotlarga ko'ra, respublikamizdagi yirik Sirdaryo, YAngi Angren kabi IES asosida vujudga kelgan sanoat majmualarining havosi va suv tarkibi o'zgargan, tuproq qatlami, ekin maydonlar va hayvonot dunyosi ancha zarar ko'rgan.

Qora va rangli metallurgiya ham ekologik nuqtai nazardan «toza» emas. Yirik qora metallurgiya korxonalari atrofida katta miqdorda shlaklar hosil bo'ladi (domna pechining chiqindisi), shahar havosi va suvi ifloslanadi. Ayniqsa rangli metallurgiyaning tabiatga salbiy ta'siri kuchli. Jumladan, yirik tog'-metallurgiya kombinatlari yaqinida radioaktiv ifloslanish xavfi vujudga kelishi ham mumkin.

Ma'lumki, rangdor metallar odatda kompleks holda uchraydi. Ularni qazib olish va qayta ishlashda gazsimon chiqindilar ko'p ajraladi. Masalan, mis yoki qo'rg'oshin eritish zavodlaridan katta hajmda oltingugurt gazi chiqadi, uni qayta ishlash asosida oltingugurt kislotasini olish mumkin. Umuman, qora va rangli metallurgiyada ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash, ulardan foydalanish (utilizatsiya qilish) iqtisodiy va ekologik jihatdan o'ta muhimdir.

Sanoat tarmoqlari ichida kimyo sanoatining suv, havo va tuproqqa, inson salomatligiga ta'siri eng kuchli. Xususan sintetik tola, kauchuk, ammiak, qishloq xo'jaligi zararkunandalari uchun turli gerbitsid va zaharli moddalar, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish ekologik tomondan xavflidir. SHuning uchun bo'lsa kerak, O'zbekistondagi yirik kimyo sanoati markazlarida-CHirchiq, Olmaliq, Navoiy, Farg'onada ekologik vaziyat uncha sog'lom emas. Bundan tashqari, Qashqadaryo viloyatidagi SHo'rtan, Muborak gaz kimyosi sanoat markazlarida ham bu vaziyatning yaxshilanishi talab etiladi.

Albatta, har qanday iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat o'zining qudratli industriyasi, shu jumladan kimyo sanoati korxonalariga ega bo'lishi kerak. Qolaversa, respublikamiz iqtisodiyotining agrosohasi uchun ham u zarur. Binobarin, bunday korxonalar mumkin qadar zamonaviy, chiqindisiz, ekologik sof texnologiya bilan ta'minlanishi va ular barcha sharoitlarni atroflicha o'rgangan va baholangan holda to'g'ri joylashtirilishi lozim.

Mashinasozlik zavodlarining ekologik xavfi uncha yuqori emas. Ammo ular yirik suv elektr stantsiyalari kabi katta er maydonini talab qiladi. SHu bois bunday korxonalarning ayniqsa sug'orma dexqonchilik rayonlarida joylashtirilishi puxta asoslashni talab qiladi.

TSellyuloza-qog'oz sanoatining atrof muhitni, eng avvalo suvni, tsement sanoati esa shahar havosini chang va chiqindilari bilan ifloslantiradi. Bularga nisbatan engil hamda oziq-ovqat sanoati korxonalarining ekologik ta'siri kamroq. Biroq, paxta tozalash, konserva, vino zavodlarining yaqin atroflarida ekologik muhit o'zgarishini ham inkor etish noto'g'ri.

Hozirgi kunda ham respublikamiz va alohida viloyatlar xo'jaligini sanoatlashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. CHunki, aynan sanoat makroiqtisodiy yoki real iqtisodiy sohalar ichida eng muhim sanaladi. Biroq, sanoat korxonlarni joylashtirishda ularni tashkil etish shakllari, ya'ni ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya va kombinatlashuvga jiddiy ahamiyat bermoq zarur.

Bir vaqtlar, ayniqsa o'tgan asrning 30-50 yillarida yirik, gigant sanoat korxonalarining trubalaridan chiqayotgan tutun hajmi bilan faxrlangan bo'lsak, endigi kunda ulardan nafratlanamiz. SHu bois hozirda ekologik jihatdan toza, kichik va o'rta sanoat korxonlarini barpo

etish, ularni zamonaviy (chiqindisiz) texnologiyalar bilan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

SHunday qilib, sanoat tarmoqlarining ekologik xavfini 10-balli shkalada taxminan quyidagicha baholashimiz mumkin: kimyo sanoati-10, rangdor metallurgiya –9, issiqlik elektr stantsiyalari-8, qora metallurgiya-7, tsement sanoati-6, tsellyuloza-qog'oz sanoati-5, charm sanoati va jun yuvish-4, oziq-ovqat-3, paxta tozalash zavodlari –2, mashinasozlik va metallni qayta ishlash –1. Bu baholar, albatta, juda qat'iy emas va ular tegishli mutaxassis – ekspertlar tomonidan yanada aniqlashtirilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishning ekologik oqibatlarini ularning hududiy tashkil qilinishi va mujassamlashuvi bilan bog'liq. Dehqonchilik, xususan paxtachilikda ishlatiladigan mineral o'g'itlar, defoliant, qishloq xo'jalik zararkunandalarga qarshi ishlatiladigan kimyoviy moddalar suv va havoni ifloslantiradi. Bulardan tashqari, yana boshqa noxush ekologik holatlar ham mavjud. Biz bu o'rinda paxta yakkahokimligi asoratida Orol va Orolbo'yi mintaqasining muammosi, Mirzacho'l, Qarshi dashtlari kabi o'zlashtirilgan sug'orma dehqonchilik rayonlarida vujudga kelgan tuproqning ikkilamchi sho'rlanishini unutmasligimiz kerak. Mazkur muammolarning keskinligi, hududiy qamrovi sanoat joylashuvining ekologik oqibatlaridan aslo qolishmaydi. Demak, sug'orma dehqonchilikni rivojlantirishda gidromelioratsiya, agrotexnika va agrokimyo masalalarini ham hisobga olish kerak.

CHorvachilikning tabiiy muhitga ta'siri chorva mollarning turiga bog'liq. Ayniqsa cho'chqachilikning ta'siri kuchli. Masalan, 100 000 boshli cho'chqachilik fermasi 1 mln. aholiga ega bo'lgan shahar ekologiyasini buzishga qodir. Boshqa chorvachilik fermalari ham atrof-muhit tabiatini buzadi.

Transport, xususan shahar transportining atmosfera havosini buzilishida roli katta. Avtomobillar sonining ko'payishi, ularga mos holda yo'llarning o'z vaqtida kengaytirilmasligi va magistrallashtirilmagani, «probkalarning» vujudga kelishi shahar havosini ifloslantirishga sabab bo'ladi. Transport shovqini ayni chog'da aholi oromini buzadi. Bunday holat avvalo guzar va chorrahalarda, vokzal va aerodrom, aeroport atroflarida juda keskin. YUzaga kelgan noxush ekologik vaziyat shahar aglomeratsiyalarida o'ziga xos kasalliklarning ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlaridan tashqari atrof-muhit tozaligini buzishda antropogen omilning ta'siri ham sezilarli. Gap bu erda aholining ekologik fikrlashi va ekologik madaniyati to'g'risida bormoqda. Ma'lumki, axlatxonalarining to'planib qolishi natijasida ayniqsa yozning issiq kunlarida shahar mavze va mahallalarida qo'lansa hidlar ko'payadi. SHuningdek, turli dam olish maskanlari, bozor va vokzallarning ekologik holati ham yaxshilanishi kerak.

Umuman olganda, barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ekologik bilim talab qilinadi. Ekologik fikrlash hamma vaqt uzoqni o'ylashni, «etti o'lchab bir kesish»-ni nazarda tutadi. Barchaga ma'lum bo'lgan va «ekologiya» tushunchasi bilan uyg'unlashib ketgan Orol muammosidan tashqari, respublikamizning o'zida ishlab chiqarishni ekologik jihatdan noto'g'ri joylashtirilganligi xususida juda ko'p misollar keltirsa bo'ladi. Masalan, 2 mln-dan ortiq aholiga ega bo'lgan azim Toshkentning yonginasida joylashgan CHirchiq shahrida kimyo sanoati korxonalari, o'tga chidamli va qiyin eruvchi metallar kombinati va boshqalar bor. Natijada, bu sanoat markazi va uning atrofini ekologik holati uncha sog'lom emas. Deyarli shunga o'xshagan vaziyat Navoiy, Farg'ona, Olmaliq, Andijon, Oxangaron kabi shaharlarda ham kuzatiladi. Bunday holat ayniqsa Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati majmuasida keskinroqdir.

CHiqindisiz texnologiyani joriy qilish, energiya ishlab chiqarish tsikllari bo'yicha sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlarini tashkil etish katta ahamiyatga ega. Odatda, xom ashyoni ko'p talab qiluvchi sanoat korxonalarida chiqindi (xuddi shunday «suvtalab» korxonalarda ham) ko'p hosil bo'ladi. Binobarin, birinchi navbatda ana shunday korxonalarni kombinat shaklida uyushtirish, xom ashyodan atroflicha foydalanish, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash zarur.

Tabiatdan foydalanish iqtisodiyoti albatta ekologik mezonlar bilan muvofiqlashtirilishi kerak. SHu maqsadda geoekologik ekspertiza va monitoringni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, nafaqat joylashtiriladigan korxonaning ekologik xususiyati, balki

shu joyni o'zining imkoniyati, ekologik sig'imi hisobga olinishi lozim. Zero hudud o'ziga to'g'ri kelmagan sohani qabul qilavermaydi, zo'rlab joylashtirilgan korxona yoki tarmoq uchun u albatta o'z o'chini oladi. SHuning uchun ham tabiat o'ziga nihoyatda nozik va to'g'ri munosabatni talab qiladi.

Blits so'rov

1. Hozirgi «ekologiya» tushunchasi, uning dastlabki talqinidan qanday farq qiladi?
2. Geoekologiya nima?
3. Ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan sanoat tarmoqlarini tahlil qiling.
4. Respublikamizning qaysi hududiy majmualarida ekologik vaziyat salbiylashgan?
5. Ekologik madaniyat, ekologik fikrlash va ekologik tarbiya nima?

Adabiyotlar

1. Geografiya mirovogo xozyaystva.-M., 1999 .
2. Kolosovskiy N.N. Izbranno'e trudo'. -Smolensk, 2006.
3. Kistanov V.V. Territorial'naya organizatsiya proizvodstva. –M., 1981.
4. Lapkin K.I. Razmehenie i spetsializatsiya sel'skoxozyaystvennogo proizvodstva Uzbekistana.-T., 1966.
5. Lipets YU.G., Pulyarkin V.A., SHlixter S.B. Geografiya mirovogo xozyaystva.-M., 1999.
6. Regional'naya ekonomika. Pod red. T.G.Morozovoy.-M., 1998.
7. Silaev E.D. Proizvodstvenno-territorial'no'e kompleks'. - Baku, 1968.
8. Soliev A. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.-T., 2000.
9. Soliev A., Mahamadaliyev R.Y. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya asoslari.-T., 2005.
10. Soliev A., Ahmedov va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T., 2003.
11. Soliev A., Tojjeva Z. Iqtisodiy va sotsial geografiya asoslari.-T., 2000.
12. Territorial'no-proizvodstvenno'e kompleks'//Voproso' geografii. Sb. 80.-M., 1970.
13. CHistobaev A.I., Bajenov YU.N. Territorial'no'e kompleksno'e programmo'. - Leningrad, 1984.

Hududiy ishlab chiqarish majmuasining nazariy asoslari fanidan test savollari

- 1. Ishlab chiqarish kuchlari asosan qaysi makroiqtisodiy sohalardan tashkil topgan?**
 - Sanoat, qishloq xo'jaligi, transport.
 - Xom ashyo, aholi, suv.
 - Mehnat resurslari, energetika, iste'mol.
 - Tabiat, jamiyat, hudud.
- 2. Ijtimoiy ishlab chiqarish tizimining uch tarkibiy qismlarini ko'rsatish?**
 - Sanoat, qishloq xo'jaligi, aholi.
 - Bevosita ishlab chiqarish, taqsimot, iste'mol.
 - Transport, xom ashyo, suv.
 - Xom ashyo, iste'mol, yoqilg'i.
- 3. Ishlab chiqarish tizimini harakatga keltiruvchi kuch qaysi?**
 - Xom ashyo.
 - Iste'mol.
 - Ishchi kuchi
 - Tabiat.
- 4. Ishlab chiqargan mahsulot bilan uni iste'mol qilish o'rtasidagi aloqadorlikni harakatga keltiruvchi omil qaysi?**
 - Xom ashyo.
 - Transport
 - Iste'mol.
 - Ishlab chiqarish.
- 5. Ishlab chiqarish kuchlarida «Joylashtirish» tushunchasining mohiyati?**
 - Sanoatni joylashtirish.
 - Transportni joylashtirish.
 - Aholini joylashtirish.
 - Sub'ekt (shaps, davlat) tomonidan amalga oshirish.
- 6. Hududiy tashkil qilishning eng muhim pususiylati nima?**
 - Tashkil qilish.
 - Boshqaruv, nazorat.
 - Joylashtirish.
 - Ishlab chiqarish.
- 7. Bozor munosabatlarning eng muhim pususiylatini aniqlang?**
 - Talab, pul.
 - Taklif, vaqt.
 - Qimmatbaho qog'ozlar.
 - Talab, taklif, iste'mol, ishlab chiqarish.
- 8. Amerikalik iqtisodchi G.Fordning «Fordizm» tushunchasining mohiyati?**
 - Ishlab chiqarilgan mahsulotning turli tumanligi.
 - Turli pil rangdagi mahsulot yaratish.
 - Mahsulotni ko'plab sotish.
 - Ishlab chiqariladigan mahsulot muayan bir andoza (standart) ko'plab, konveyr usulda yaratishi.
- 9. Bozor munasabatlarning mohiyati qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?**
 - Miqdor.
 - Pul, vaqt, raqobat.
 - Miqiyos.
 - Sifat.

- 10. Bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat muhiti qanday bo'lishi kerak?**
Erkin, sog'lom, madaniy.
Kuchli, erkin.
Ochiq va yashirin.
Sog'lom.
- 11. Mahsulot arzon, sifatli, ko'rimli paridorgir bo'lishi uchun ishlab chiqaruvchilar o'rtasida qanday tushincha muhimdir?**
Miqdor.
Miqiyos.
Raqobat.
Sifat.
- 12. Hududiy mehnat taqsimoti yoki ishlab chiqarishni hudud bo'ylab joylashtirish qanday jarayon hisoblanadi?**
Tabiiy geografik jarayon.
Regional jarayon.
Iqtisodiy geografik jarayon.
Iqtisodiy jarayon.
- 13. Hududiy mehnat taqsimotideb nimaga aytiladi?**
Biron bir hududning mahsulot ishlab chiqishiga Ihtisoslashuvi.
Rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarish.
Mamlakat va rayonlarning bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishi.
Turli joylarning, mamlakat va rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga Ihtisoslashuvi.
- 14. HMT i-qaysi omillarga qarab joylashtiradi?**
Tabiiy geografik.
Iqtisodiy geografik.
Tabiiy sharoit va boyliklar, aholi va mehnat resurslari.
Iqtisodiy sharoit.
- 15. HMTga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?**
Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar.
Ijtimoiy omillar.
Madaniy omillar.
Maishiy omil.
- 16. HMTga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?**
Sanoat, qishloq xo'jaligi.
Korhona, zavod, fabrika.
CHorvachilik, dehqonchilik.
Aholi va mehnat resurslari, transport, ekologik vaziyat.
- 17. Geografik mehnat taqsimoti deb nimaga aytiladi?**
Turli joylarning, turli mahsulot ishlab chiqarishga Ihtisoslashuvi.
Rayonlarning mahsulot ishlab chiqarish.
Ma'lum bir joyning, ma'lum bir mahsulot ishlab chiqarishga Ihtisoslashuvi.
Hududning biron pil mahsulot ishlab chiqarish.
- 18. Akvotrial mehnat taqsimoti qayerda vujudga keladi?**
Suv hududidagi mehnat taqsimoti.
Quruqlikdagi mehnat taqsimoti.
Havodagi mehnat taqsimoti.
Tog'dagi mehnat taqsimoti.
- 19. Xom-ashyo birligi bo'yicha ajratiladigan sanoat tarmoqlariga qaysilar kiradi?**
Mashinasozlik.

- Metalni qayta ishlash.
O'rmon va yog'och.
Mashinasozlik, metal-sozlik, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash sellyuloza qog'oz sanoati.
- 20. Iste'mol birligi bo'yicha mahsulot ishlab chiqaradigan tarmoqlar?**
Mashinasozlik va metal.
Engil va oziq-ovqat ishlash.
O'rmon va yog'ochni qayta ishlash.
Sellyuloza qog'oz, transport.
- 21. Tehnologik jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'iga qaysilar kiradi?**
Oziq-ovqat, qurilish.
Elektr-energetika.
Ximiya va neftni qayta ishlash.
Mashinasozlik.
- 22. Sanoat tarmoqlari odatda uch asosiy mezon asosida ajratiladi. Ular qaysi?**
Engil, og'ir, oziq-ovqat.
Xom-ashyo, iste'mol, texnologik jarayon.
Elektr-energetika, yoqilg'i.
O'rmon, yog'och-sellyuloza-qog'oz.
- 23. YOqilg'i sanoat asosan qaysi sanoat toifasiga kiradi?**
Qayta ishlovi va legirlovchi
Qazib chiqarish, iste'mol
Elektr-energetika va yoqilg'i.
Tog'-kon yoki qazib olish.
- 24. Elektr-energetika qanday stansiyalardan tashkil topgan?**
Gidrofazir stansiyalardan.
Suv, issiqlik, atom va boshqalar.
Atom stansiyalardan.
Ko'mir, neft, gaz.
- 25. Issiqlik elektr stansiyalari (IES) qanday turlarga bo'linadi?**
IEM, GRES.
GES, IES.
IES, AES.
GRES, AES.
- 26. Sellyuloza qog'oz ishlab chiqarish sanoati qaysi variantda joylashtiriladi?**
O'rmon resurslari, daryolar yoqasi.
Transport qatnovi hududida
Qayta ishlab chiqarish joylarida.
Xom-ashyo rayoni, yog'och oqizuvchi daryolarining temir yo'l bilan kesishgan nuqtasida.
- 27. Engil sanoatni hududiy tashkil qilishda qaysi omillar etakchi rol o'ynaydi?**
Xom-ashyo, transport, suv.
Elektro-energiya, iste'mol.
Xom-ashyo, ishchi kuchi, iste'mol.
YOqilg'i, ishchi kuchi, transport.
- 28. Oziq-ovqat sanoatini hududiy joylashtirishda ko'proq qaysi omilga qarab amalga oshiriladi?**
Xom-ashyo.
Iste'mol
Transport.
Ishchi kuchi.
- 29. Ximiya sanoatini hududiy joylashtirishda qaysi omil kuchli ta'sir etadi?**

Suv
Iqlim.
Xom-ashyo.
Ekologiya.

30. Aholi ishlab chiqarishni joylashtirishda qanday ta'sir ko'rsatadi?

Ishlab chiqaruvchi kuch sifatida.
Iste'molchi.
Mehnat resursi hamda iste'molchi sifatida.
Qayta ishlovchi.

31. Hizmat ko'rsatish qanday turlarga bo'linadi?

Jamoatga hizmat ko'rsatish.
Ishlab chiqarishga va aholiga hizmat ko'rsatish.
Ishchi podimlarga hizmat ko'rsatish.
Talaba va o'qituvchilarga hizmat ko'rsatish.

32. Aholiga (ijtimoiy) hizmat ko'rsatish qanday turlarga bo'linadi?

Mayishi va madaniy hizmat ko'rsatish.
Ijtimoiy, gumanitar hizmat ko'rsatish.
Sog'liqni saqlash, uy-joy, kammunal hizmat ko'rsatish.
Bevosita va aholiga kerakli bo'lgan vositalarni ta'mirlash orqali hizmat ko'rsatish.

33. Aholiga bevosita hizmat ko'rsatishga qaysi turdagi hizmatlar kiradi?

Kammunal, transport, poyafzal ta'mirlash, oziq-ovqat.
Kompyuter savodponligi yoqilg'i qo'yish, ovqatlanish, sog'liqni saqlash.
Uy-joy, uy ro'zg'or buyumlarni ta'mirlash ??? va boshqalar.
Ta'lim, sog'liqni saqlash, maishiy, madaniy, moliyaviy aloqa hizmatlar.

34. Aholiga kerakli bo'lgan vositalarni ta'mirlash, hizmat turiga qaysilari kiradi?

Telefon apparatlari, isitgichlar, chiroqlar, shinalarni ta'mirlash, vidio, DVD va boshqalar.
Televizor, radio, kampyuter, video ta'mirlash.
Radio va teleapparaturalar, sovutgich, kamunal tarmoqlari, avtomabil, poyafzal, kimyoviy tozalash, yoqilg'i qo'yish.
CHarm mahsulotlarni bo'yash, uy ichidagi isitgichlar va suv jihozlarni ta'mirlash, avtomabil, vagonlarni ta'mirlash.

35. Qishloq ho'jalik tarmoqlarini hududiy joylashtirishda eng asosiy ahamiyatga ega bo'lgan omillarni ko'rsatish?

Er osti suvlari, quyosh, suv.
Ariq suvlari, lalmi erlar, tuproq.
Iqlim, suv, tuproq, harorat.
Iqlim, er usti suvlari, tog'lik.

36. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq yo'nalishlarni belgilang?

Sug'orish inshootlari, suv ombori, kanallar.
Mepanizasiyalash, agrotexnika, agroxiimiya, seleksiya.
Ximiyaviy o'g'itlar ishlab chiqarish, irrigasiya.
Meliorasiya, irrigasiya, ximiyaviy o'g'itlar.

37. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllariga qaysilari kiradi?

Korhona, tashkilot, Savpoz-kalpoz.
Korhona, shahar, rayon, viloyat.
Mujassamlashuv, Ihtisoslashuv, kooperasiya, kombinasiya.
Sanoat, qishloq xo'jaligi, fan-texnika.

38. Mujassamlashuvning mohiyatini belgilang?

Korhona yoki boshqa ishlab chiqarish ob'ektlarining katta-kichikligi.

Aholi yoki ishlab chiqarish korhonalarining joylashuvi.
Yirik kino-teatrlar, o'rta va oliy o'quv yurtlarining yig'ilishi.
Aholi manzilgohlari va sanoat korhonalarining yirikligi.

39. Mujassamlashuvining turlarini belgilang?

SHahar, rayon, jamoa xo'jaligi.
Yirik, o'rta, mayda.
YUqori, past, juda past.
Korhona, urbanistik va hududiy mujassamlashuv.

40. Ihtisoslashuvni uch bosqichni belgilang?

Zavod, fabrika, korhona.
Qism, detal, yarim tayyor mahsulot.
Korhona, shahar, rayon, jamoa xo'jaligi.
YARim tayyor mahsulot, eksport, import.

41. Ihtisoslashuvni uch turlarining belgilang?

SHahar, rayon, korhona, jamoa ho'jaliklari.
Sanoat (fabrika), zavod.
Qo'rg'on, mahalla, qishloq.
Qism (detal), texnologik yoki yarim tayyor mahsulot (polufabrikat), predmet (tayyor mahsulot).

42. Koorperasiya (hamkorlik) deb nimaga aytiladi?

Bir mahsulotni opirgacha ishlab chiqarish.
Muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korhonalarining hamkorligi.
Korhonalarining ma'lum bir hududda joylashuvi.
Bir mahsulot yaratish uchun korhona yoki fabrikalardagi kombinatlarni birlashuvi.

43. Kombinasiya yoki kombinatlash qaysi qatorda namoyon bo'lgan?

Muayyan xom-ashyoni atroflicha qayta ishlash yoki texnologik va tashkiliy birlik tushunchasi.
Bir mahsulot yaratish uchun korhonalar birlashmasi.
Mahsulotni qayta ishlab uni eksport qilish.
Turli korhonalarini hamkorligi.

44. Daslabki hududiy mehnat taqsimoti ta'limotini yaratgan iqtisodchi olimlar qaysi?

E.Peksher, A.Smit.
B.Olin, D.Rikardo.
A.Smit, D. Rikardo
E.Peksher, B.Olin.

45. «Fritredizm» g'oyasini mazmuni qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

Bozorbop mahsulot ishlab chiqarish va sotish.
Har bir mamlakat yoki rayon o'zidagi arzon mahsulotlarni chetga chiqarib, qimmat mahsulotlarni sotib olish.
CHetga ko'proq mahsulot chiqarib, sotib olmaslik.
Faqat chetdan arzon mahsulot sotib olish.

46. Hududiy mehnat taqsimotini ikki yirik guruhga ajratish mumkin: bular qaysilar?

Rayon va shapar.
Mamlakat va rayon.
Qo'shni davlatlar va iqtisodiy rayonlar ichki taqsimoti.
Jahon miqyosidagi hamda davlatlar ichkitaqsimoti.

47. Davlat ichidagi mehnat taqsimoti qanday bosqichlardan tashkil topgan?

Jamoa ho'jaliklari, rayon, shahar ichidagi mehnat taqsimoti.
Yirik iqtisodiy rayonlar, viloyat ichidagi hamda mahalliy mehnat taqsimoti.
Iqtisodiy rayonlar, qo'rg'on, tuman.
Mamlakatlar va rayonlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti.

48. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilikning ma'lum hududda joylashtirilishi yoki «Standart»i nazariyasi kim tomonidan nechanchi yilda ishlab chiqilgan?

- A.Smit 1830 yil.
- B.Olin 1936 yil.
- I.G.Tyunen 1826 yil.
- D.Rikardo va E.Peksher 1826 yil.

49. Sanoatni joylashtirish yoki sanoat «Standarti» to'g'risidagi mahsus asarni kim tamondan nechanchi yilda yozilgan?

- A.Veber 1909 yil.
- I.G.Tyunen 1910 yil.
- A.Smit 1909 yil.
- D.Rikardo 1919 yil.

50. Noishlab chiqarish, ya'ni aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish va ularning funksiyalari to'g'risidagi fikrni kim tomonidan qaysi asari orqali nechanchi yilda yozilgan?

- V. Kristaller «Janubiy Germaniya markaziy o'rinlari» (1933 yil).
- A. Lyosh «Joylashtirish iqtisodiyoti» (1940 yil).
- Y. SHumpeter «Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi» (1911 yil).
- A.Tyunen «Tyunen palqlari» (1926 yil).

51. Turli joylarning – mamlakat va rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga Ihtisoslashuvi nima deyiladi?

- Ijtimoiy mehnat taqsimoti.
- Ishlab chiqarish.
- Mehnat resurslari.
- Hududiy mehnat taqsimoti.

52. Ma'lum bir joyning ma'lum bir mahsulot ishlab chiqarishiga Ihtisoslashuvi nima deyiladi?

- Hududiy mehnat taqsimoti.
- Ijtimoiy mehnat taqsimoti.
- Regional mehnat taqsimoti.
- Geografiya mehnat taqsimoti.

53. Suv hududidagi mehnat taqsimoti qanday nomlanadi?

- Okeanal mehnat taqsimoti.
- Akvatorial mehnat taqsimoti.
- Regional mehnat taqsimoti.
- Geografik mehnat taqsimoti.

54. Mashinasozlik, metalsozlik, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash, sellyuloza – qog'oz sanoati qaysi birlik bo'yicha ajratadigan sanoat tarmoqlariga kiradi?

- Sanoat birligi bo'yicha.
- Qazilma birligi bo'yicha.
- Xom – ashyo birligi bo'yicha.
- Ishlab chiqarish birligi bo'yicha.

55. Engil va oziq ovqati, qurilish, elektr – energiyasi sanoati qaysi birlik bo'yicha mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqqa kiradi?

- Xom – ashyo birligi bo'yicha.
- Iste'mol birligi bo'yicha.
- Sanoat birligi bo'yicha.
- Qayta ishlash birligi bo'yicha.

56. Ximiya va neftni qayta ishlash qaysi jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'iga kiradi?

- Tehnologik jarayon asosida.

- YArim texnologik jarayon asosida.
Qazib jarayon asosida.
Qayta jarayon asosida.
- 57. Tog' – kon yoki qazib oluvchi sanoat toifasiga kiruvchi sanoatni belgilang?**
Oziq – ovqat sanoati.
Mashinasozlik sanoati.
YOqilg'i sanoati.
Engil sanoati.
- 58. GES, IES, AES va boshqalar asosida nima ishlab chiqariladi?**
YOqilg'i.
Mazut.
Benzin.
Elektr – energiya.
- 59. Issiqlik elektr stansiyalari (IE nima asosida ishlaydi?**
Suv asosida.
Quyosh asosida.
Gaz, neft, ko'mir, mazut, slanes, torf va boshqalar.
SHamol asosida.
- 60. GES lar ya'ni gidroelektrstansiyalar nima asosida ishlaydi?**
Ko'mir asosida.
Suv asosida.
Gaz asosida.
Torf asosida.
- 61. AES lari asosan nima asosida ishlaydi?**
Gaz asosida.
Ko'mir asosida.
Ural asosida.
Suv asosida.
- 62. Muayyan hududda moddiy ishlab chiqaruvchi va moddiy ishlab chiqarmaydigan korhonalarning majmui nima deyiladi?**
Hududiy ishlab chiqarish majmui.
Regional ishlab chiqarish.
Iqtisodiy rayon.
Mehnat taqsimoti.
- 63. Turli pildagi shahar, rayon, korhona va ishchi hizmatchilarni to'plashuvi, yiriklashuvi nima deyiladi?**
Kooperasiya (Hamkorlik).
Ihtisoslashuv.
Kombinasiya.
Mehnat taqsimoti
- 64. Mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarni tarkib topishi bilan chambarchas bog'liq tushuncha mohiyati nima?**

Ihtisoslashuv.
Mujassamlashuv.
Kombinasiya.
Kooperasiya.
- 65. Korhona, shahar, rayon, jamoa xo'jaligi – bular qaysi tushunchaning uch asosiy bosqichi hisoblanadi?**
Ihtisoslashuvning.
Kombinasiyaning.

Mujassamlashuvning.

Kooperasiyaning.

66. Detal yoki qismlar, yarim mahsulot (polifabrikat) tayyor mahsulot ishlab chiqarish qaysi tushunchaning uch turiga kiradi?

Kombinasiya.

Kooperasiya.

Ihtisoslashuv.

Mujassamlashuv.

67. Bir mahsulotni yaratish uchun turli korhonalarni o'zaro hamkorlik nima deyiladi?

Ihtisoslashuv.

Kombinasiya.

Kooperasiya (Hamkorlik).

Mujassamlashuv.

68. Bir mahsulotni yaratish uchun bir majmuyada uni qayta chuqur ishlab mahsulot olish nima deyiladi?

Kooperasiya.

Kombinasiya.

Ihtisoslashuv.

Mujassamlashuv.

69. Ko'proq iste'mol omiliga qarab joylashtiriladigan sanoat tarmog'ini belgilang?

Elektr – energiya.

YOqilg'i.

Oziq – ovqat.

Xom – ashyo.

70. Aholiga kerakli bo'lgan vositalarni ta'minlash orqali hizmat ko'rsatish qanday hizmat turiga kiradi?

Komunal hizmat.

Madaniy hizmat.

Ijtimoiy hizmat.

Gumanitar hizmat.

71. Ta'lim, sog'liqni saqlash, maishiy, madaniy, moliyaviy, aloqa hizmatlari qaysi turdagi hizmatga kiradi?

Kerakli bo'lgan hizmat.

Bevosita hizmat ko'rsatish.

Bilvosita hizmat.

Umumiy hizmat.

72. Mujassamlashuv, Ihtisoslashuv, kooperativ va kombinasiyalar nima?

Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish shakllari.

Ishlab chiqarishni regional tashkil etish shakllari.

Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllari.

Ishlab chiqaruvchi kuch.

73. Korhona yoki boshqa ishlab chiqarish ob'ektlarini katta kichikligi nimani anglatadi?

Ihtisoslashuvni.

Kooperasiyani.

Kombinasiyani.

Mujassamlashuvni.

74. A.Veber sanoatni joylashtirish to'g'risidagi asari qanday nomlangan va qachon yozgan?

«SHtandart» 1910y.

«Joylashtirish iqtisodiyoti» 1909y.

«Joylashtirish iqtisodiyoti» 1912y.

«SHtandart» 1909y.

75. I.G.Tyunenning qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish to'g'risidagi asari qanday nomlangan va qachon yozilgan?

«Tyunen halqalari» - XIX asr , 20 – 30 yillar.

«Sanoat shtandarti» - XX asr, 20 – 40 yillar.

«Iqtisodiy rivojlanish» - XIX asr, 30-40 yillari.

«Tyunen halqalari» - XX asr , 20 – 30 yillari.

76. A Veber o'zining “sanoat shtandorti” nazariyasi kitobida qaysi tushunchalarni kiritganligi bilan mashhurdir.

“Ishlab chiqarish kuchlari” va “aholi joylashuvi”.

“Joylashtirish omili” va “aglomerasiya samaradorligi”.

“Omillar tahlili” va “shahar rivoji”.

«Iqtisodiy makon» va «rivojlantirish»

77. Aholi joylashuvchi va unga hizmat ko'rsatish sohalarini tashkil etish to'g'risidagi «Janubiy Germaniya markaziy o'rinlari» nomli kitob kim va nechanchi yilda yozgan?

Alfred Veber – 1932y.

Yogan Tyunen – 1934y.

Valter Kristaller - 1930y.

Avgust Lyosh – 1940y.

78. «Iqtisodiy landshaft» yoki iqtisodiy rayon tushunchasini fanga kiritgan olim kim?

Alfred Veber.

Yogan Tyunen.

Valter Kristaller.

Avgust Lyosh.

79. Ho'jalik sig'imi past va hududlarni rivojlantirish va joylashtirish barasida «O'sish qutblari va rivojlanish markazlari» to'g'risidagi nazariyani asoschisi kim?

Avgust Lyosh.

Yogan Tyunen.

Fransua Perru.

Alfred Veber.

80. Ilmiy – texnika o'zgarishlariga asoslangan «Uzun to'lqinlar» nazariyani kim yozgan?

N.Kondratev.

T.Pagerstrand.

U. Rostoung.

R. Vernon.

81. Eksport tovarining hayot sikli to'g'risidagi g'oyani kim yaratgan?

N.Kondratev.

R. Vernon.

U. Rostoung.

M.Porter.

82. «Er insonni sog'lom, to'q va adolatli qiladi.» degan so'zni kim yozgan?

U. Petti (E.O. 530 – 460y.)

Ksenofot (E.O. 430 – 355y.)

SHumpeter (XX - asr)

Pagerstarid (1953y.)

83. «Mehnat boylikning otasi, er esa uning onasidir» degan so'zni kim yozgan?

SHumner (1910 – 1946y)

Pagerstarid (1953y)

U. Petti (1623 – 1687y)

Kondratev (1930 – 1970y)

84. Xom – ashyo bo'lmagan rayonlarda rivojlantirib bo'lmaydigan sanoat tarmoqlarini ko'rsating?

YOqilg'i, elektr – energetika, metallurgiya.

Mashinasozlik, engil sanoat.
Qishloq xo'jaligi, chorvachilik.
Tog' – kon, o'rmon, baliqchilik.

85. 1 tonna Pahta tolasi uchun necha tonna xom Pahta kerak?

4 tonna.
3 tonna.
3,5 tonna.
5 tonna.

86. 1 tonna Pahta yog'i olish uchun necha tonna chigit kerak?

4 tonna.
3 tonna.
5 tonna.
6 tonna.

87. 1 tonna shakar olish uchun necha tonna qand lavlagi kerak?

7 tonna.
6 tonna.
5 tonna.
3 tonna

88. Pahta tolasini oq paxtadan chiqishi necha foizni tashkil qiladi?

32 – 33 %
36 – 38 %
30 – 31 %
35 – 36 %

89. Pahta yog'ini chigitdan olinishi necha foizni tashkil qiladi?

21 – 23 %
19 – 20 %
14 – 16 %
30 – 33 %

90. SHakarli qand lavlagidan olish necha foizni tashkil qiladi?

14 – 15 %
16 – 18 %
19 – 20 %
21 – 23 %

91. Meneral o'g'itlar ichida qaysi o'g'itni ishlab chiqarish batamom xom – ashyo omili bilan belgilanadi?

Magniy o'g'iti.
Fosfor o'g'iti.
Kaliy o'g'iti.
Kalsiy o'g'iti.

92. Azot (Selitra) o'g'itini ishlab chiqaruvchi korxonalar qaysi sanoat rayonlarida rivojlanadi?

Kaliy tuzi, osh tuzi bor hududlar.
Ko'mir va yonuvchi slaneslar.
Metallurgiya, mashinasozlik, qishloq xo'jaligi.
Qora metallurgiya, suv manbalari, neft va gaz.

93. Fosfar o'g'itini ishlab chiqaruvchi korxonalar asosan qaysi rayonlarda joylashtiriladi?

Suv va gaz.
Xom – ashyo va iste'mol.

Neft va ko'mir.
Qishloq xo'jaligi va chorvachilik.

94. O'zbekistonda azot yoki selitra qaysi shahar va viloyatlarda ishlab chiqarildi?

Bekobod, Jizzap, Samarqand.
CHirchiq, Navoiy, Farg'ona.
Farg'ona, Andijon, Qarshi.
Muborak, Olmaliq, Bekobod.

95. Superfosfat zavodlari respublikamizning qaysi shaharlarida mavjud?

Navoiy va CHirchiq..
Muborak va Qoravulbozor.
Qo'qon va Samarqand.
Farhona va Bekobod.

96. Ammafos, azot va fosfar o'g'itlari birikmasi qaysi shaharda ishlab chiqariladi?

CHirchiq.
Navoiy.
Muborak.
Olmaliq.

97. 1tonna qalayi yoki titan ishlab chiqarish qancha elektr quvvati sarflanadi?

20 – 30 kVt / soat.
40 – 50 ming kVt / soat.
30 – 40 ming kVt / soat.
45 – 50 kVt / soat.

98. 1tonna alyuminiy va natriy ishlab chiqarish uchun qancha elektr quvvati sarflanadi?

8 – 10 ming kVt / soat.
14 – 18 ming kVt / soat.
11 – 12 kVt / soat.
7 – 16 kVt / soat.

99. 1tonna po'lat eretish uchun qancha elektr quvvati sarflanadi?

14-18 ming kVt / soat.
8-10 ming kVt / soat.
20-25 ming kVt / soat.
10-12 ming kVt / soat.

100. Hududiy ishlab chiqarish ta'limchilik kim nechanchi yilda yaratgan?

N.N.Kalasovskiy (1947y.)
N.I.Arsenev (1960y.)
K.I.Baranskiy (1956y.)
V.N.Istirkin (1966y.)

ORALIQ VA YAKUNIY NAZORAT SAVOLLARI

1. Hududiy majmualar va ularning shakllari.
2. Geografiyada kompleks va kompleks yondoshuv
3. Hududiy tizim (sistema) va tizim-tarkib g'oyasi.
4. Rayonlashtirish-geografiya fanining asosiy mohiyati.
5. Kompleks, sistema, rayon o'rtasidagi aloqadorlik.
6. Joylashtirish, joylanish haqida umumiy tushuncha.
7. Merkantelizmdan fritredizmga.
8. Ishlab chiqarishni joylashtirishda I.Tyunen va A.Veber g'oyalari.
9. Kristaller-Lyosh nazariyasi.
10. YAngiliklarning hududlar bo'ylab tarqalish g'oyasi.
11. Ishlab chiqarishda mujassamlashuv.
12. Ixtisoslashuv va uning shakllari.
13. Kooperatsiya, uning ixtisoslashuv bilan aloqasi.
15. Kombinatlashuv, ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarida bu shaklning amalga oshirilishi.
16. Hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalaridan biri.
17. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi.
18. Hududiy ishlab chiqarish majmualarining funktsional tiplari va klassifikatsiyasi.
19. Energiya ishlab chiqarish tsikllari.
20. Hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasining amalga tatbiq qilinishi.
21. Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirish haqida umumiy tushuncha.
22. Xom ashyo omili.
23. Yoqilg'i-energetika omili.
24. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar.
25. Transport, ekologiya va bozor iqtisodiyoti omili.
26. Hududiy mehnat taqsimoti haqida tushuncha.
27. Geografik mehnat taqsimotining omillari.

28. Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlari.
29. Iqtisodiy rayonlashtirish.
30. Iqtisodiy rayonlashtirish va mintaqaviy siyosat.
31. Asosiy iqtisodiy rayon miqyosidagi majmualar.
32. Ma'muriy birliklar doirasidagi majmualar.
33. Dasturli hududiy ishlab chiqarish majmualari.
34. Real hududiy ishlab chiqarish majmualar
34. Sanoat tarmog'i haqida tushuncha.
35. Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va unga ta'sir qiluvchi omillar.
36. Og'ir sanoat tarmoqlarini joylashtirish.
37. Engil va oziq-ovqat sanoati korxonalarini joylashtirish.
38. Sanoatning hududiy majmualari.
39. Qishloq xo'jaligi haqida umumiy tushuncha.
40. Qishloq xo'jaligining ijtimoiy va hududiy tashkil qilish xususiyatlari.
41. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
42. Dehqonchilikning joylanishi.
42. CHorvachilikning hududiy tashkil etish xususiyatlari.
43. Transportning xo'jalik tizimidagi o'rni.
44. Ishlab chiqarishni joylashtirishda transportning roli.
45. Transport tarmoqlarining joylanish omillari.
46. O'zbekiston transporti.
47. Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni.
48. Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari.
49. Aholi joylashuviga ta'sir qiluvchi omillar.
50. Aholining hududiy tizimlari va aholi manzilgohlarining tiplari.
51. Xizmat ko'rsatish sohasining hududiy majmualari.
52. SHaharlar –hududiy mehnat taqsimotining natijasi.
53. SHaharlarning vujudga kelish omillari va geografiyasi.
54. Ishlab chiqarishni joylashtirishda shaharlarning roli.
55. SHaharlarning rayon va majmua hosil qilish funktsiyasi.
56. SHahar aglomeratsiyalari.
57. Tabiiy ekologiyadan ijtimoiy ekologiyaga.
58. Sanoat majmualarining ekologik tavsiflari.
59. Qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlari.
60. Tabiatdan foydalanishning iqtisodiy-ekologik asoslari.

JORIY NAZORAT SAVOLLARI

1. Ishlab chiqarish kuchlari asosan qaysi makroiqtisodiy sohalardan tashkil topgan?
2. Ijtimoiy ishlab chiqarish tizimining uch tarkibiy qismlarini ayting?
3. Ishlab chiqarish tizimini harakatga keltiruvchi kuch qaysi?
4. Ishlab chiqargan mahsulot bilan uni iste'mol qilish o'rtasidagi aloqadorlikni harakatga keltiruvchi omil qaysi?
5. Ishlab chiqarish kuchlarida «Joylashtirish» tushunchasining mohiyati?
6. Hududiy tashkil qilishning eng muhim pususiylari nima?
7. Mahsulot arzon, sifatli, ko'rimli haridorgir bo'lishi uchun ishlab chiqaruvchilar o'rtasida qanday tushincha muhim?
8. Hududiy mehnat taqsimoti yoki ishlab chiqarishni hudud bo'ylab joylashtirish qanday jarayon hisoblanadi?
9. Hududiy mehnat taqsimotideb nimaga aytiladi?
10. HMT i-qaysi omillarga qarab joylashtiradi?
11. HMTga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
12. HMTga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
13. Geografik mehnat taqsimoti deb nimaga aytiladi?
14. Akvotrial mehnat taqsimoti qayerda vujudga keladi?
15. Xom-ashyo birligi bo'yicha ajratiladigan sanoat tarmoqlariga nimalar kiradi?
16. Iste'mol birligi bo'yicha mahsulot ishlab chiqaradigan tarmoqlar?
17. Tehnologik jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'iga nimalar kiradi?
18. Sanoat tarmoqlari odatda uch asosiy mezon asosida ajratiladi. Ular qaysi?
19. YOqilg'i sanoat asosan qaysi sanoat toifasiga kiradi?
20. Elektr-energetika qanday stansiyalardan tashkil topgan?
21. Issiqlik elektr stansiyalari (IEMqanday turlarga bo'linadi)?
22. Sellyuloza qog'oz ishlab chiqarish sanoati qaysi variantda joylashtiriladi?
23. Engil sanoatni hududiy tashkil qilishda qaysi omillar etakchi rol o'ynaydi?
24. Oziq-ovqat sanoatini hududiy joylashtirishda ko'proq qaysi omilga qarab amalga oshiriladi?

25. Ximiya sanoatini hududiy joylashtirishda qaysi omil kuchli ta'sir etadi?
26. Aholi ishlab chiqarishni joylashtirishda qanday ta'sir ko'rsatadi?
27. Hizmat ko'rsatish qanday turlarga bo'linadi?
28. Aholiga (ijtimoiy) hizmat ko'rsatish qanday turlarga bo'linadi?
29. Aholiga bevosita hizmat ko'rsatishga qaysi turdagi hizmatlar kiradi?
30. Aholiga kerakli bo'lgan vositalarni ta'mirlash, hizmat turiga qaysilari kiradi?
31. Qishloq xo'jalik tarmoqlarini hududiy joylashtirishda eng asosiy ahamiyatga ega bo'lgan omillarni ayting?
32. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq yo'nalishlarni ayting?
33. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllariga nimflari kiradi?
34. Mujassamlashuvning mohiyatini ayting?
35. Mujassamlashuvining turlarini ayting?
36. Ihtisoslashuvni uch bosqichni ayting?
37. Ihtisoslashuvni uch turlarining ayting?
38. Koorperasiya (hamkorlik) deb nimaga aytiladi?
39. Daslabki hududiy mehnat taqsimoti ta'limotini yaratgan iqtisodchi olimlar qaysi?
40. Hududiy mehnat taqsimotini ikki yirik guruhga ajratish mumkin: bular qaysilar?
41. Davlat ichidagi mehnat taqsimoti qanday bosqichlardan tashkil topgan?
42. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilikning ma'lum hududda joylashtirilishi yoki «Standart»i nazariyasi kim tomonidan nechanchi yilda ishlab chiqilgan?
43. Sanoatni joylashtirish yoki sanoat «Standarti» to'g'risidagi mahsus asarni kim tamondan nechanchi yilda yozilgan?
44. Noishlab chiqarish, ya'ni aholiga hizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish va ularning funksiyalari to'g'risidagi fikrni kim tomonidan qaysi asari orqali nechanchi yilda yozilgan?
45. Turli joylarning – mamlakat va rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga Ihtisoslashuvi nima deyiladi?
46. Ma'lum bir joyning ma'lum bir mahsulot ishlab chiqarishiga Ihtisoslashuvi nima deyiladi?
47. Suv hududidagi mehnat taqsimoti qanday nomlanadi?
48. Mashinasozlik, metalsozlik, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash, sellyuloza – qog'oz sanoati qaysi birlik bo'yicha ajratadigan sanoat tarmoqlariga kiradi?
49. Engil va oziq ovqati, qurilish, elektr – energiyasi sanoati qaysi birlik bo'yicha mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqqa kiradi?
50. Ximiya va neftni qayta ishlash qaysi jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'iga kiradi?
51. Tog' – kon yoki qazib oluvchi sanoat toifasiga kiruvchi sanoatni ayting?

52. GES, IES, AES va boshqalar asosida nima ishlab chiqariladi?
53. Issiqlik elektr stansiyalari (IES) nima asosida ishlaydi?
54. GES lar ya'ni gidroelektrstansiyalar nima asosida ishlaydi?
55. AES lari asosan nima asosida ishlaydi?
56. Muayyan hududda moddiy ishlab chiqaruvchi va moddiy ishlab chiqarmaydigan korhonalarning majmui nima deyiladi?
57. Turli pildagi shahar, rayon, korhona va ishchi hizmatchilarni to'plashuvi, yiriklashuvi nima deyiladi?
58. Mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarni tarkib topishi bilan chambarchas bog'liq tushuncha mohiyati nima?
59. Korhona, shahar, rayon, jamoa xo'jaligi – bular qaysi tushunchaning uch asosiy bosqichi hisoblanadi?
60. Detal yoki qismlar, yarim mahsulot (polifabrikat) tayyor mahsulot ishlab chiqarish qaysi tushunchaning uch turiga kiradi?
61. Bir mahsulotni yaratish uchun turli korhonalarni o'zaro hamkorlik nima deyiladi?
68. Bir mahsulotni yaratish uchun bir majmuyada uni qayta chuqur ishlab mahsulot olish nima deyiladi?
69. Ko'proq iste'mol omiliga qarab joylashtiriladigan sanoat tarmog'ini ayting?
70. Aholiga kerakli bo'lgan vositalarni ta'minlash orqali hizmat ko'rsatish qanday hizmat turiga kiradi?

MUSTAQIL ISH VA REFERAT MAVZULARI

1.	O'zbekiston yoqilg'i sanoati
2	O'zbekiston yelektroyenergetikasi
3	O'zbekiston qishloq xo'jaligi
4	O'zbekiston qazilma boyliklarining milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati.
5	O'zbekistonda kimyo sanoatining rivojlanishi.
6.	O'zbekiston metallurgiya sanoati.
7	O'zbekiston mashinasozlik istiqbollari.
8.	O'zbekistonda turizm imkoniyatlari.
9.	O'zbekistonda qurilish sanoatining rivojlanish istiqbollari.
10.	O'zbekiston yengil sanoati.
11.	O'zbekistonda oziq-ovqat sanoatining rivojlanish istiqbollari.
12.	O'zbekistonda transport turlarining o'rni va ahamiyat.
13.	O'zbekiston o'rmon sanoati
14.	O'zbekistonda rangli metallurgiya sanoatining istiqbollari.
15.	O'zbekiston ko'mir sanoati.
16.	O'zbekiston neft sanoati.
17.	O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozlik sanoati.
18.	O'zbekiston to'qimachilik sanoati.
19.	O'zbekistonda chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish.
20	O'zbekistonda dehqonchilik tarmog'ini rivojlantirish.
21.	O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sahalarini rivojlantirish.
22.	O'zbekistonning demografik salohiyatiga ta'rif.
23.	O'zbekiston aholi manzilgohlari.
24.	Sanoatning hududiy tashkil etish shakillari.
25.	Toshkent viloyatining xo'jaligi.
26.	Toshkent iqtisodiy geografik rayoniga tavsif.
27.	Jizzax viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
28.	Sirdaryo viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
29.	Farg'ona viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
30.	Andijon viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
31.	Namangan viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
32.	Samarqand iqtisodiy geografik rayoniga tavsif
33.	Buxoro viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
34	Navoiy viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
35	Qashqadaryo viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
36.	Surxondaryo viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
37.	Xorazim viloyatiga iqtisodiy geografik tavsif.
38.	Samarqand viloyatining xo'jaligi
39.	Qoraqalpog'iston Respublikasi.

40	Qoraqalpog‘iston Respublikasi xo‘jaligi
41.	Samarqand viloyatining transporti va shaharlari.

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. I.A.Karimov O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida. T. 1997 y.
2. I.A.Karimov O‘zbekiston iqtisodiy islohatlarini yanada chuqurlashtirish yo‘lida. T. 1993y.
3. Morozova T.G. Territorialno – proizvodstvennie kompleksi. M. 1983g.
4. Soliyev A.S. Iqtisodiy va sotsial geografiya kursida ayrim qonuniyatlarni metodi. T. 1988y.
5. Soliyev A.S. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning dolzarb masalalari. T. 1995y.
6. Soliyev A.S., Maxmadaliyev R. Iqtisodiy geografiya asoslari. T. O‘zbekiston 1995y.
7. Abdullayev O. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga kirish. Namangan 1999y.
8. G‘ulomov P. Jug‘rofiya atamalari va tushunchalari izohli lug‘ati. T. 1994y.
9. Asanov G., Nabixonov M., Safarov I. O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. T. O‘qituvchi 1994y.
10. Soliyev A.S. va boshqalar. “Mintaqaviy iqtisodiyot” Toshkent 2003y.
11. Soliyev A.S. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish. T. 2001y.

QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR:

1. Alaev Z.B. Sotsial`no – ekonomicheskaya geografiya. M. 1983g.
2. Kolosovskiy N.N. Teoriya ekonomicheskaya rayonirovaniya. M. 1969g.
3. Sadikov A. Formirovanie i razvitie regional`nykh agropromyshlennyykh kompleksov. T. 1989g.
4. Saushkin A. Ekonomicheskaya geografiya: teoriya, metody, praktika

